

B

338.

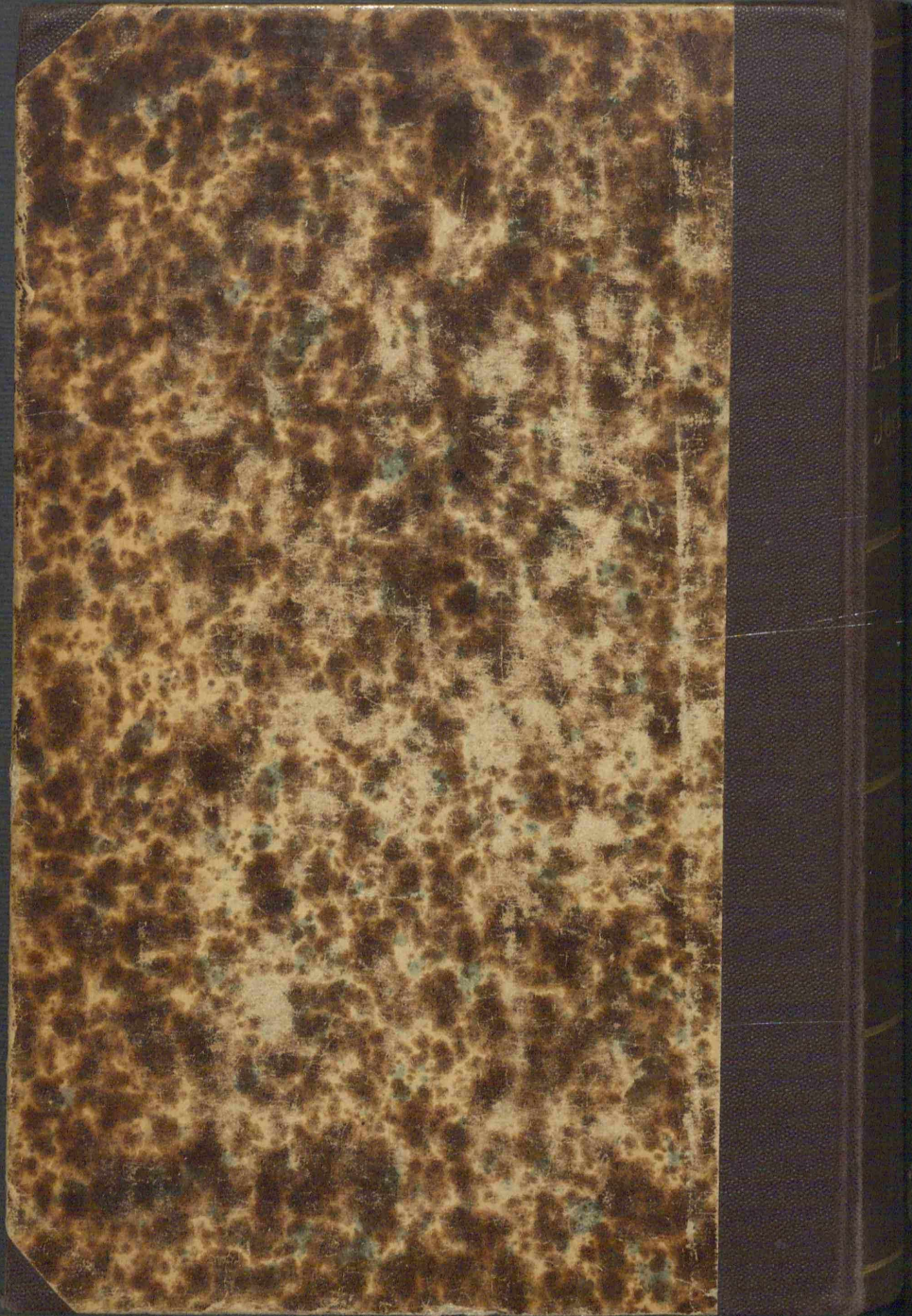
III.

A. M. LUNCZ

Jerusalem

III.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 338^{III}

ירושלים

יכלכל

קבוצת מאמרים בחקירת ארה"ק, מצבה, קורותיה וכל הנוגע
לה בשכבר הימים ובימינו אלה. למען ידע ישראל מצב
ארה"ק כמו, ומה היא שואלת מנו.

יוצא לאור מדי שנה בשנה בשפת עברית ואשכנזית

מאת

אברהם משה לונץ.

בעזרת חכמים וסופרים מצוינים בארץ וחוצה לה.

שנה שלישית.

פעוק ירושלים תוכביא

תרמ"ט.

כדפים וחוצאות המוסד

מגיש

ברגש כבוד נעלה

לכבוד הרב הגאון הנודע לתהלה, מודע וגואל
לחכמת ישורון, נשיא ארץ ישראל, וכו' כש"ת

מורה עזריאל הילדעסהיימער הי"ו.

ליום חגתו

חג השבעים

(כ"ז אייר תר"ן לפ"ק)

מאת

העורך.

תוכן הענינים :

חלק העברי.

היהודים בארץ הצבי, פ"ב.

- צד יכלכל קורות אחינו באר"ק מעת גרוש ספרד
(רנ"ב) עד קץ ממשלת איבן פרוך (שפ"ו). קמ"ו
שנים. בצירוף הרכה מתקנות והסכמות חו"ר העדה
במשך העת הזאת. מאת העורך
1 — 52 סדום ועמורה.
- מבואר על פי כה"ק ומאמרי חז"ל.
כאת מאיר איש שלום (מורה בבית המדרש בווינא).
53 — 71 קורות בהכ"נ של הרמב"ן.
נכתב כשפת ערבית מאת הסופר הערבי מגיד
אלדין אלחנבלי בספרו "אָנִישׁ אֶלְגִּילִי לַיְּמִי תְּאֵרִיךְ
אֶלְקָדִישׁ וְאֶלְגִּילִי" ומתורגם כשפת עברית עם הערות.
72 — 86 מאת יצחק בר"ב חר"ש יחזקאל יהודה
הגם ראיה במצות התלויות בארץ.
- 87 — 89 מאת יעקב רייפמאן
ע"ד מצב הבריאות בהמושבות בסביבות יפו.
- 90 — 92 מאת ד"ר יצחק ד'ארבאלה
(מלפנים רופא ראשי להמושבות, וכעת רופא
ביה"ח אשר לבית ראטהשילד בע"ק).
דובב שפתי ישנים.
כולל : א) מכתב מהרב ר' ישראל מירושלים
לה"ר אברהם מפירושא, עם הערות.
מאת דוד קאשמילי
- ב) מכתבים מאה"ק, נכתבו קודם שנת שנ"ט
עם הערות. מאת ד"ר דוד קויפמאן
93 — 124 פרת. מאת העורך
125 — 127 הערות לה"ירושלים" ש"ב.
מאת יעקב רייפמאן, ומאת אברהם הרכבי
127 — 128

שמות ערי ארץ ישראל.

- מכלכל חקירה עמינאלאגית בדבר השמות :
ירושלים, ליש, יהד, שכם, באר שבע, יריחו, לישא.
עניה, מדמנה, גבים, וכסופו השירים : על הירדן,
129—168 החורש בכרמל, אליהו, אחרית. מאת יוסף הלוי
מוב מראה עינים מהלך נפש.
מכלכל באור חדש על פי המציאות, בהמקראות :
ברית מלח, אריגת המסכות, חדק, כטל חרמון, עת
הומיר, שליפת הנעל, שבר נבל יוצרים, לא כל
169—176 האצבעות ישוות. מאת המ"ל
177—201 צמחי ארץ הצבי, מאת מ. מאיראויין
202— השקפה במצב ארה"ק. מאת המ"ל

חלק האשכנזי.

- חקירה בהשתלשלות המלאכה וההשכלה
בארץ ישראל מאת האדוכל ק. שיק
1 — 35 רשימת ספרים ומכתבים
על אודות גלילות ארה"ק ומצבה, במשך התשע
36 — 64 מאות שנים האחרונות. מאת ד"ר שטיינשניידער
65 — 75 הזית. מאת פ. באלדענספערנער
נוספות למאמר "החי בארה"ק"
76 — 81 מאת ד"ר לעווזאהן.
התגלות מדעיות חדשות בעי"ק.
82 — 95 מאת האדוכל ק. שיק
ע"ד מצב הבריאות בעיה"ק צפת והמושבות.
96 — 99 מאת ד"ר בלידען
בקורת ספרים :
בית-אל-מקבש או מקום מקדשינו.
100 — מאת המ"ל

היהודים בארץ הצבי.

יכלכל

קורות אחינו בעה"ק ירושלים וביתר ערי ארצנו
הקדושה והעוברות עליהם מעת התישבם בהן
בפעם האחרונה עד ימינו אלה.

פרק שני.

צידול הישוב והתרחבותו ע"י מגורשי ספרד (רנ"ב) עד תום המאה הרביעית
(קמ"ח שנים).

לישוב עיה"ק ירושלים אשר החל לפרוח מחדש עזרו עזר לא
מעט מגורשי ספרד (רנ"ב) ופורטוגאל (רנ"ה) אשר נאחזו בערי
תוגרמא כי בהודע להגורדים האלו אשר ארץ מולדתם הקיאה
אותם, כי מצב ארץ מולדת אבותיהם ולאומיותם טוב, ואחיהם
היושבים בה ישמחו לקראתם, החלו מהם לעלות דרך יבשה לארץ
ישראל וביחוד לעיר הקדש ירושלים, ובמשך שבועה שנים נוסף על
מספר יושבי ירושלים מאה ושלישים משפחות⁽¹⁾ ולקץ שבועים
ארבעה עלה מספר יושביה לאלף וחמש מאות ושבעים גפשות
(בערך)⁽²⁾.

⁽¹⁾ מכתב הנוסע האלמוני משנת רנ"ה הנדפס בחוברת עם מכתבי הרע"ב.

⁽²⁾ הנוסע האלמוני משנת רס"ב (הנדפס בסוף ספר שבחי ירושלים) מונה שלש

מאות משפחות (אשר יעלו ערך 1050 גפשות), ויותר מחמש מאות אלמוניות.

הרב ר' עובדיה מברמנורא שטח במאד לקראת האורחים, כי בהם מצא אנשים אשר יעמדו לימינו לעזרו ולסעדו ולא יהיה עוד כודד בעבודתו הרבה, וכהשתדלותו נבחרו אחדים מהם לראשי העדה ופרנסיה, ושמתו לא היה כדי ריק כי המה מלאו את משלחתם באמונה ויחד עמו נשאו במשמרת הקדש בכל כחם ומאדם, ופעולתם זאת עזרה להרע"ב במאד, ולא ארכו הימים ותצלח בידו להפוך את לבב יושבי העיר לטוב ולנחותם באורח מאד נעלה. אלה מיושבי העיר אשר לא היה להם מלאכה ומסחר, עסקו כמעט כל היום (אחרי אשר למדו אחרי תפלת הבקר שש שעות משנה ותלמוד) בגמילות חסדים, כ"ביקור חולים" "מתנות לאביונים", גם העניים הרבו לתת צדקה³ ותחת אשר כבוא הרע"ב אך בפיהם הללו את דרשותיו ולבם בל עמם, עתה נהפך לבבם לעשות ולקיים את כל אשר יצא מפיו. גם הנוגשים אשר בידם היה גבית מס היין⁴ חלו ורגזו מפניו עד כי גם כסף אשר כבר בא לידם השיבו לבעליו.

ילידי ארץ ספרד האלה נשאו גם כמשא שאר עניני העדה את הרע"ב, והמה דרשו לפני העם מדי שבת בשבתו, והרע"ב דרש פעמים או שלש בשנה, בחגים ובמועדי ה', או לצורך איזה ענין מיוחד עד כי היה לאל ידו להקדיש עתותיו להגדיל ולהאדיר את לימוד תורה"ק בהעיר אשר ממנה תצא תורה לכל הארץ ולחזוק מוסדי מצב העדה לבלי תמוט, ולהגיע אל מדרגתו זאת יסד ישיבה גדולה לתורה ולתעודה אשר בה למדו הרבה מופלגי תורה חנודעים לשם ולתהלה. ולמען יוכלו להנות בתורת ה' באין מפריע שם הרע"ב על לבו לדאוג לכלכלת ביתם, וישלח מכתבים לכל גדיבי

³ הנסע האלמוני משנת רנ"ה הנדפס בחוברת עם סכתבי הרע"ב.

⁴ מס היין רבץ כצרה נוראה על יושבי ירושלים עד כי אחדים מחירי ירושלים חשבו לנזר תענות על הנזרה הזאת, וטענת מנגדיהם היתה רק: כי לא נמצא כתוב מפורש כי יתענו ע"ז. (ד"ר ומנהגי ירושלים הקדמונים הנדפס ב"ש חיים וחם להר"ר מוס"ס" ו').

אחינו אשר בתוגרמה ומצרים כי ימהרו לתמוך בידי הישיבה והמה שמעו לקולו, וישלחו את ברכתם כמסת ידם, וכיחוד תמך בידה הרב ר' יצחק הכהן שולאל נגיד אחינו במצרים, והישיבה הלכה הלך וגדול.

אחרי מלאת שנים עשרה שנה להרע"ב בעבודתו בכרם ה' צבאות, בשנת ר"ם (בערך) הלך לאור באור החיים, ויקבר בכבוד במערה קטנה לרגלי הר הזיתים מול מי השילוח. אולם במותו לא מתו עמו כל תקנותיו ומפעלותיו הטובות, כי הרבנים הגדולים אשר היו בחברתו שטרו אותם מכל משמר, ויסיפו להגות בלימוד תורה"ק חיי רוחנו, ויצא שם חכמי ירושלם וישיבתה לגאון ולתפארת בכל ערי ארץ מצרים ותוגרמה, עד כי כל דבר הקשה בעניני דת ודין הגישו לפניהם וכאשר גזרו אומר כן היה.

עד העת הזאת היו כל יושבי ירושלם לעדה אחת, ושם עדת. . . . ועדת. . . . לא נשמע בקרבה, וזה הועיל הרבה לקיום הישוב החדש אשר עוד לא נשרש בארץ גזעה, אך הפעם כא קץ להאחדות הזאת, כי מגורשי ספרד אשר רובם ככולם היו חכמים ונבונים מבני מרום המעלה והיחש כראותם את דרכי תושביה ועלילותיהם בושו להיות אתם בעדה אחת וייסדו למו עדה לכדה ויקראו שמה: "עדת הספרדים". אז מהרו האשכנזים, אשר גם כימים מקדם היו באיזה דברים נפרדים מאת יתר בני העדה, לכלות את בנין עדתם ויהיו ג"כ לעדה מיוחדת בשם "עדת האשכנזים". וכמעשיהם עשו גם בני ארץ המערב (בארבאריא) אשר גם בהם נמצאו חכמים גדולים ונכבדים, ויקראו לעדתם: "עדת המערבים". וילידי העיר ותושביה נשארו, למרות הפצם, עדה לבדה, ונקראו מהראשונים בשם: "עדת המוריקסאם" או "מסתערבים"⁵. ובכך נפרדו יושבי ירושלם לארבעה עדות מיוחדות.

⁵ בשם "מוריקסא" Morisco יקראו הערבים וישיבי צפון אפריקא. אך הספרדים בחרות אסם על הערבים אשר באו על ארצם כנו בו גם את כל איש בער וחסר לב. גם עד היום יקראו אלה אשר אבותיהם ואבות אבותיהם נולדו בהארץ הזאת, הנוערי

פרטי היחס והערך אשר היה בין העדות האלה לא נוכל לדעת על נכון, רק זאת נדע: כי בעניני עבודת ה' היו כלם כאחד, וכביהכ"ג אחד התפללו. וכה היו נפרדות לארבעה עדות משך מאה שנה. עד אשר מעט מעט הכו ההנהגות הטובות והתכונות הנעלות של הספרדים שורש גם בלכות המסתערכים ויעזבו את לשון ערבי, ותחתיה לקחו שפת ספרד, וכמוהם עשו גם בני עדת המערבים אשר היו מעטים ודלים לעומת הספרדים אשר גדלו מיום ליום, ויתאחדו עוד הפעם לעדה אחת ורק האשכנזים נשארו לעדה לבדם.

כאשר אמרנו היו ארבעה העדות השונות נאחדות בכל דבר הנוגע למצבם הרוחני, וראשיהם עמלו יחד לסקל את כרם ה' צבאות ויתקנו בכל עת תקנות וגדרים אשר טמרתן היה להקל את עול המסים מעל הת"ח ההוגים בתורה, ולשמור האחדות הכללית לבלי יתפרץ ריב ומדון לא בין העדות השונות ולא בהעדה עצמה פנימה. התקנה הקדומה אשר נשארה בידינו היא: כי שום איש לא יזד להטיל מס על הת"ח אפילו עשירים אם תורתם אומנתם, מלבד המס הקצוב לגולגולת. ועוד זאת כי גם ראשי העיר וגובי המס אם יהיה להם דו"ד עם אחד הת"ח אז יביאו הדין לפני בית דינו של הנגיד במצרים והם יוציאו משפטם. התקנה הזאת נתקנה ונכתבה מבי"ד של הנגיד בשנת רס"ט⁶ וביום כ"ב סיון שנה הנז'

והענין פנים בשם "מוריקאס" והשם "מסערכים" הוא להבדילם מהמערבים האמיתים ילידי ארץ מאראקא על כי גם הם דברו שפת ערבית. והוראתו: עושים עצמם כמערבים כמו יש מתרושש והון רב.

⁶ התקנה הזאת נדפסת בהקדמת ספר "כתר תורה" להר"ש דו אבילה (אמשט')

תפ"ה) וזה לשונה:

מלך במשפט יעמיד ארץ וכו' י צ ח ק ש ו ל י ל שלום מאל תמים דעים • להיות שעד עתה היה בדעתינו לעשו תקנו' וסייגום בענין הקהלות והנהגות החכמים שבירושלים תוב"ב מפני שעד עתה לא יוכלנו לעשות מה שעלה בדעתנו לעבודת ה' אך בענין החכמים שבירושלים תוב"ב הסכמנו עם הנגיד ארזיני ועם החכמים החתומים

הגיע הכתב לעיה"ק ירושלים, ואחרי אשר חתמו עליה כל חכמי הישיבה מכל ארבעה העדות נקראה התקנה הזאת "במעמד כל הקהל וכל בני ישיבות התורה בפני ב"ד בס"ת בזרוע" והוסיפו עוד להחרים ולגדות את האיש אשר יהיין לערער נגדה.

בשנת רע"ז תקנו רבני עיה"ק תקנה: כי מהעת הזאת והלאה לא ישתמשו בביהכ"נ בשום דבר של הקדש כי אם באופן כי הבעלים יתנו מתחילה כי לא יהיה להם בהחפץ הזה איזה זכות יותר על אדם אחר, וישלחזה גם כן למצרים לקיים אותה בבית דינו של הנגיד, ואחרי אשר גם המה — הנגיד והרדב"ז — אשרוה

למטה שמהיום והלאה לא ישילו שום הפסד או מסים או ארנוניות על הבעלי תורה העשירים שתורתם אומנתם הויין מן הנלווי"א אם לא יהיה מרצונם ומדעתם ועוד הסכמנו עם בית דינינו האמת והצדק והחכמים ח"מ ששום אדם שיהיה לו שררה על הצבור שיהיה בעל תורה או זולתו לא יהיה לו שררה ולא שום ממשלה ולא שום מינוי על שום בעל תורה שתורתו אומנתו אבל אם יהיה לשום אי מהם דין ודברים עם בעל תורה או עם דיין או עם איזה יהודי שיהיה בעולם בין עם יהודי בין עם רבים יצא הדבר לפני החכמים הרשומים וע"ם הרוב יפסקו הדין וכו'.

מדרכי חפץ. נסים בכ"ד יהושע ז"ל. שמואל ן' סיד. יעקב מטרויל.
אפרים קארן. שמואל נגדוש. שמואל בכמה"ר יעקב ז"ל.

בשנים ועשרים יום בחדש סיון שנת חמשת אלפים ומאתים וששים ותשע ליצירה הניע סה ירושלים עה"ק תיכב"א הכתב הזה מאדונינו הנגיד יר"ה ומהחכמים השלמים החתומים לעיל והנה אנהנו החתומים למטה בני הישיבה שבירושלים קבלנו וקיימנו והסכמנו וכו' על כל התקנות והעונשים הכתובים לעיל וכו'.

משה בכה"ר יצחק. שלמה בכה"ר הלפא. משה בכה"ר דוד.
נתן שתיי. שמואל מסעוד. אברהם ן' כובנדיל.
יהודה אלבוטני. דוד ן' שושאן. יהואל עמאן.
יצחק זליקסן. יעקב בר שמואל אשכנזי. שלמה בכה"ר בנימין מקריט.
יצחק בכה"ר מתתיה אשכנזי. אפרים בכה"ר שמואל. יעקב בכה"ר יצחק מר חיים ספרדי.
יהושע בכה"ר סעדיה. יוסף ן' יצחק הלני. יצחק ן' חיים.
עובדיה בכה"ר יוסף. הלל בכה"ר אברהם.

וקיימנה. ביום כ"ו לחדש אלול שנה הנו', חקקו אותה על לוח
כביהכ"ג למען תהיה לחוק ולא יעבור (').

כשנת רע"ז נצח שולמן תוגרמא פאלים הראשון את
ממשלת מצרים, ותבאנה כל הארצות אשר היו תחת ממשלתה
— ועמהם גם ארץ פלשת — לממשלת השולמן. השולמן
ברצותו למחות את זכר מלך מצרים מלב יושביהן הסיר החוקים
והמנהגים המיוחדים אשר שלטו בהן ועמהם גם את משרת הנגיד.
הדבר הזה הראיב מאד את לבות היהודים אשר בכל ערי ארץ
תוגרמא וכיחוד אשר בארץ מצרים, כי משרת הנגיד היתה גדולה
ונכבדה, בידו היה העוז והאין להושיב רבנים ודיינים לכסא
ולהעבירם, הוא היה הן יחודי, ויענוש קשה את כל כחי תורה מפירי
חוק, ובו התנחמו על הבמחת 'לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין
רגליו' (בראשית מ"ט י'). אולם למצב ישוב ארה"ק הביא השנוי
הזה טובה רבה כי על ידו נתחזק ונתרחב החבור והקשר בין יושבי
ארה"ק עם אחיהם אשר בשאר ערי ארץ תוגרמא והרבה מחכמיהם
מהרו לעלות לאה"ק ולהאחז בעריה, ובין העולים היה גם הנגיד
אשר הוסר ממשמרתו כמה"ר יצחק הכהן שולאל, בחשבו למצוא
נוחם לנפשו העגומה בבלותו את יתר שנותיו בהר ה' צבאות בעיר
הקדש ירושלים. מיד בכואו שם על לבו לבצר ולחזק את עמודי
הישוב אשר רבינו הרמב"ן ירה אבן פינתו, והרע"ב בנהו ממסד עד
המסחות למען יוכל עמוד ולא יירא מפני שוד שומף כי יבוא.
ובידו היה לעשות למובת הישוב הרבה מההולכים לפניו, כי הוא
היה עשיר ורב אוצרות ולב נדיבה לו, וגם המשרה אשר נשא על
שכמו רבות בשנים הענקתהו כבוד ויקר ושמעו נודע בכל הארצות.
ותהי ראשית מעשהו לתמוך בידי הת"ח העניים כמסת ידו, למען

(7) הדבר אשר הסב את לב ראשי העיר לחוק את התקנה הזאת נעלם מאתנו

וזק מנוסח התקנה וסגנונה נראה לרעת, כי באשמת מרד אחר אשר דמה כי ידו על
העליונה בהדבר אשר הקדיש פרצו דבריו ריבות.

יוכלו להנות בתורה באין טפריע, וגם מאוצרו האציל בערם יותר
מאלף פרחים זהב לשנה. ואח"כ יסד שתי ישיבות חדשות לתורה
ולתעודה. וירץ מכתבים לכל שועי ונכבדי ארץ תוגרטא, איטליא,
רומי, להודיעם מצב הת"ח והישיבות אשר כונן. והמה לא אחרו
להביא נדבותיהם במדה גדולה, והמוסדות האלו הרבו במאד את
מספר השוקדים על דלתות התורה, כי ממצרים ומגליל העליון
גהרו המונים המונים ללמוד בישיבות ירושלם.⁸

וכן היה סדר למודן:

בבקר למדו יחד שני עלים, או עלה וחצי תלמוד בבלי עם
פי' רש"י ותוספות על הסדר, ולעת ערב פרק אחד משנה, ופרק
אחד בספר יד החזקה להרמב"ם, ושאר כל היום למדו איש איש
לברו, וגם על המון העם שתי הנגיד, בצירוף ראשי העיר, עינם
למזכה לחזק לבנם ביראת ה', ויסקחו בעינא סקיהא על כל
הנעשה בעיר, כן בדברים שבין אדם לחבירו, כן בדברים שבין אדם
למקום, המה קצבו מחיר כל דבר אוכל נפש ושאר צרכי האדם
הנמכר בשוק, ויאסרו איסר לתת מתת על ידי הטבח כי יתן לו
נתח טוב, וכפעם בפעם תקנו תקנות וגדרים מועילים ונחוצים,
מהם לפי שעה ומהם לדורות, ואיזה מאלה אשר נקבעו לדורות
נחרתו על לוח כביהכ"נ⁹ למען יהיה לעיני העם כצאתם וכבואם,
ומאחריהם לא יסורו.

ומהגודעות לנו הם:

- א) "לא יוכל איש לתבוע את רעהו בבתי המשפט של
הישמעאלים אם לא כי התרה אותו ג' פעמים כי יגש עמו לפני
יבד"צ והוא לא שמע לו".
- ב) "הדיין לא יכול לכוף את איש כי ילוח כסף לצרכי העיר".
- ג) "איש לא יקנה מטבע פסולה והקונה אותה אסור
להוציאה לאחור".

⁸ מכתב בני הישיבה הנדפס בדלגטון גליון כ"ו שנת תרמ"ח.

⁹ התקנות האלו השאיר לנו לפליטה המוסע האלמוני משנת רפ"ב.

ד) "לכלי לכת שתוי יין למקום קבר שמואל הנביא. וכן
"לא ישתו בכל עת היותם שמה"¹⁰.

ה) "השוחט לא יוכל לשחוט לא לעצמו ולא לאחרים, לא
"בהמות ולא עופות עד שיראה סכיני לחכם".

ו) "לא ידברו דברי ריב בביהכ"נ דק ילכו לפני הדיין אשר
"על פיו יהיה כל ריב, ועל העובר על זה הושם עונש של שני
-דוקאמין לקופה. (וכן ענשו הדיינים את כל איש אשר עשה דבר
"שלא כהוגן בעונש גדול בלי משוא פנים"¹¹).

ז) "כל איש אשר שלח את אשתו לא יכנס לחצרה שלא
"ברשות בד"צ"¹².

מהעת הזאת נוסד מנת התמיכה להת"ח ולהעניים, או
כאשר יקראוה היום בשם "החלוקה" על בסיס נכון וקיים, כי רכני
העיר וראשיה המציאו לצרכה מקורים נאמנים בעיר פנימה.
ומהנודעים לנו הם :

א) מכירת הדלקת נרות בביהכ"נ בערבי שבתות. המצוה
הזאת נמכרה בדמים יקרים כי הקונה הדלקת הנרות בשבת אחת
היתה המצוה הזאת שלו כל ימי חייו, ועליו לתת כל נרות
ביהכ"נ מכיסו, וכל המצות של אותו שבת, כן בסדר התפלה, וכן כל
זכויות קריאת התורה, ובידו היה לכבד במו לכל אשר ייטב בעיניו.
והשי"ץ בירך את בני משפחתו החיים, ויתפלל בעד נשמת המתים.
וכה היתה המצוה הזאת חשובה בעיני הקונים עד כי מהם היו
עושים לכבודה משתה לעניים.

¹⁰ ש.ז. ומטרתה היתה למנוע את הכאים מהרברים המרגילין לידי עברה כי
מנהגם היה לעשות שם חג ומשתה והוללות כשעם החג אשר יחגו עד היום בל"ג בעומר
על קבר רשב"י במירון, ונשי היהודים אשר בעיר הלכו גם הן מעוספות במנהג ארץ הקדם
הלכו שמה בפנים מגולות.

¹¹ הנוסע האלמוני הנז'.

¹² מנהגי רבני ירושלים הקדמונים הגדפם בס"ם חיים וחסד סי' ק"ג.

ב) מכירת נשיאת אבוקה לפני הס"ת מארון הקדש להבימה. וגם היא נמכרה בסך רב על משך שנה. ומלבד ההכנסה הפנימית הגיעו כפעם בפעם נדבת כסף מאת גדיכי עמנו אשר בחו"ל. לידי רבני העיר וראשיה. והמה חלקו את הכסף לתמיכת החכמים ולהעניים כפי ראות עינם.

בראות הנגיד כי ה' עמו ובכל אשר יפנה יצליח, הוסיף לחזק את לבב יושבי אה"ק ביראת ה', ויתקן משמרות להתענות ולהתפלל על אחינו שבגולה כי יתנם ה' לרחמים לפני שוביהם. זה דבר המשמרות :

יום אחד בשבוע התענו בצום נפשם, וכל היום ההוא התודו והתפללו לפני ה' כי ימהר לשוב שבות עמו. ושני משמרות היו מתענים בכל שבוע והם היו חוזרים חלילה.

התקנה החדשה של המשמרות יקרה ונכבדה היתה בעיני הרבנים וחכמי הישיבה, ובכל כחם ונפשם הוציאו את סדריה לאור. ולשמחת לבבם ראו עינם אות ומופת אשר האמינו לראות בו כי עת הגאולה קרובה לבוא¹⁸). כי עוד ביום הראשון אשר סדר המשמרות החל, הוא יום י"א לעומר שנת רפ"א היה בלילה רוח גדול וחזק וגשם שוטף ירד ארצה וישמע קול הרעם בגלגל, ובבקר כאשר התפללו בני המשמרות תפלת "ובא לציון גואל" היה רעש גדול מאד אשר החריד את לבות יושבי העיר, ובעת הרעש נפלה אש טן השמים על בית תפלת הישמעאלים אשר על מקום המקדש וישבר ויאבד את כיפתו וכל מה שבתוכו נחרב. ואת הנס הזה

¹⁸ הרא"ל פרומקין נ"י בספרו "אבן שמואל" צד 22—23 אומר : כי מאת

התיעים והמתעים "דוד הראובני" וי"ש מולכו היתה נסיבה לזה. אך ההשערה הזאת לא נכונה היא. כי הראובני בא לירושלים כשנתים אחרי כן בירח אדר רפ"ג והיהודים לא ידעו ממנו מאומה. וי"ש מולכו בא לירושלים איוה שנים אחריו כאשר נזכיר. אך הרואה בשנת הדרב"ז (הישנות ס"י תק"ט) החושב את הנגיד לחושר מנוע הנשיאים בכל אשר לפי המסורה הניע יחוסם עד דהמעה לא יתפלא על החפץ.

(הגשמים שלא בזמנם, והאש אשר ירד מן השמים אשר לפי קבלתם לא נקרה מעולם), מהרו חכמי הישיבה להודיע במכתב¹⁴ לבני הגולה לחזק את לבכם בתקות הגאולה.

כשתי שנים אח"כ (רפ"ג) היתה עת צרה להבת ירושלים כי נעצרו השמים מתת מטר על פני הארץ. רעה נוראה נשקפת על פני הארץ הזאת, אשר למטר השמים תשתה מים, עת שמיה כברזל יהיו, וביחוד בהעת הזאת אשר עוד לא היה לה כל חיבור וקשר עם ארצות איראפא, כי אך פעם אחת לחצי שנה באה אניה מאיטליא אליה, ולכן לא היתה לאל ידי סוחריה להביא בר מארצות אחרות אליה. בעת הזאת הורידו לארץ ראשון זקני בת ציון, ויהי אחרי עבור זמן רביע השניה (י"ז מרחשון) התענו היחידים ג' תעניות¹⁵ על הסדר, ואח"כ התענו כל העם שלשה תעניות צבור על הסדר, אז ראה ה' בצרת בת עמו וארובות השמים נפתחו, ומטרות עזו ירדו ארצה והשביעו את האדמה השוקקה למים¹⁶. עוד לא שכחו יושבי ציון את פחד הרעב, והנה צרה נוראה הגיע עדיהם, כי דבר גדול פרץ בעיר ויעשה שמות בקרבה, והרכה מחכמי הדור אסף במכמרתו, ואלה אשר יכלו להמלט על נפשם עזבו את העיר, וביניהם גם הנגיד¹⁷, עד אשר אמר ה' למלאך ה' ר'.

בשנת רפ"ה עזב הנגיד את ארץ החיים¹⁸, ויתנו ראשי

14 המכתב הזה הו"ל ד"ר נייבויער במ"ע הלבנון גליון כ"ו לשנת תרכ"ח.

15 מנהגי רבני ירושלים הקדמונים סי' כ"ו, ושם מובא: כי הנגיד הורה כי גם בהתעניות האלו (של יחידים) יאמר הש"ן בתפלת שהרית עננו בשומע תפלה. ובמנחה יקראו ויחל. והש"ן יאמר ג"כ עננו בשומע תפלה.
(16) שם.

17 תשובת הרלב"ח סי' צ"ה. ושם מובא: כי הנגיד ברח למנדל^(?). ובסי' מ"ט כתב . . . "יבועות הדור נפטרן קצת מחכמי העיר הזאת מהחכמים השלמים והוקנים שבהם" וכנראה ירמוז דבריו על העת הזאת.

18 הנגיד השאיר אחריו בן קטן כמ"ר אברהם ויסקוד את הרב הרלב"ח והר"י

וחכמי ירושלים את כתר הרבנות על ראש הרב כמהר"ל בן חביב (הרלב"ח) אשר בא בשנה החולפת לשכון כבוד בעי"ק אשר יושבי ירושלים כבר הכירו את יקרת ערכו ורום מעלתו ובאמת לא שנו בכחירתם כי הוא הלך בהמסילה אשר סללו הרבנים אשר קדמוהו. הוא הגיד את השיעורים בכל יום¹⁹) לפני הת"ח ויורה דת ודין לכל שואליו, וחכמי העיר הסכימו להוראותיו ופסקיו אשר חידשו. וישם לב לדאוג גם לאושר המצב החומרי והמוסרי של אחינו. וביחד שם עיניו לחזק את עמודי האחדות אשר סכנה רחפה עליהם ע"י האנשים החדשים אשר הרבו לבוא לארז"ק אשר לא אבו להכנע תחת עול התקנות והעונשים אשר נתקנו בה. וברוח לבבו ביער את נגע הפירוד אשר החל להתראות, ומתינותו הרבה ודעתו המיושבת ורוחו הכביר, הטהור מכל הזיונות שוא ומדוחים, היו לו לעזר להציל את יושבי העיר משואה ושבר אשר עיתדו לבא עליהם, כי בחמשה שנים אח"כ (רפ"ט) הופיע ר' שלמה מולכו בשערי עיה"ק ירושלם ויחל לדרוש דרשותיו המעוררות לתשובה כי קץ הגלות עומד אחר כתלנו, והמה הקיצו מתרדמתן את התעניות ותיקוני התשובה אשר נשבתו במות הנגיד ז"ל, וכל יושבי ירושלם ככל יושבי ארץ תורקיא, החלו לעסוק עוד הפעם בתשובה ותעניות (שני ימים בשבוע) ולהתפלל אל ה' בחזקה כי ימהר קץ הגאולה, גם הנשים עינו בצום וככי נפשן. הרעיון והסדר הזה עמד בתקפו כשלוש שנים²⁰) ורבים האמינו כי הגאולה כבר באה, עד כי אחדים מהם ההינו לבלי שמוע בקול ממשלת הארץ ופקידיה, ויגדל מאד קנאת הישמעאלים עליהם, וכמעט נשמדו עוד הפעם מהסתפח בנחלת ה', לזלא קם רבינו הרלב"ח ז"ל לעזרתם, ובמתק שפתיו וברוחו הכביר עצר מעט מעט את רוח תשוקתם לפרוק עול הגוים מעל צוארם, וירא למו כי אסור לנו על פי דיו

בי רב לאסטרופסים עליו (תשובת הרלב"ח).

(19) שורת הרלב"ח.

(20) ספר דקדוק תפלה לר' נפתלי טרוויש.

תוה"ק לדחוק את הקץ⁽²¹⁾. דבריו פעלו פעולה לא מעטה על לוח לבכם, ומה גם אחרי אשר בשנה הבאה (רצ"ב) גידן ר"ש מולכו לשריפה, אז נוכחו לדעת כי דמיונם הולכים שולל.

הסער הזה אך קם לדממה והנה רוח חזק מצפון בא, רוח אשר בידו היה לרוצץ את עמודי השלום אשר ישוב יארה"ק נשען עליו ולהפכם משורשי, אך לאושר יושביה גם הרוח הזה חיש קל חלף הלך לו, וזה הדבר: הרב מהר"י בי רב, ראש רבני צפת, גמר אומר, בצירוף שאר ח"ר העיר, (אשר מספרם גדל ממספר ח"ר ירושלים) לחדש את הסמיכה ולהנהיגה עוד הפעם בישראל, עד כי לא יוכל לעלות על כס הרבנות רב שאינו מוסמך. ועל פי ההחלטה הזאת סמכו רבני וחכמי עיה"ק צפת את רבם הרב מהר"י בי רב, והוא בטרם שאל את פי רבני ירושלים בדבר הזה, מהו לסמוך את הרב מוהר"ר לוי נ' חביב ראש רבני ירושלים, בתור גדול הסומך לקטן, ובצירוף מכתב הסמיכה אשר שלח לו, הודיעו גם את הסיבות והטעמים אשר בעבורם נתעורר לחדש את דבר הסמיכה. הרלב"ח לא מצא כל יסוד בהסיבות והטעמים אשר בעבורם חידש הרב מהר"י בי רב את ענין הסמיכה, ודעתו נטה כי חידוש הסמיכה תוכל להרע יותר להיהדות מלהועיל, ולכן לא קיבל את עמדת הסמיכה ועוד קם נגדה לבטלה בלה. לב מהר"י כי רב דאבה במאד לראות כי ילד שעשועים זה אשר היה והגה זה כמה, ינופץ ברגע אחד על פי אבני הנגף אשר פרש לרגליו איש קטן — בעיניו — ממנו בתורה וביראה, (ומה גם אחרי כי בהיותו עוד בירושלים רחקה לבכו מלבב הרלב"ח) לכן לא הבליג על חמתו וישב להרלב"ח מכתב מלא דברי בוז ונאצה, אשר גם איש טוב לכב ומתון כהרלב"ח לא יכול לעצור ברוחו נגדם, וכה הלך הפירוד הלך וגדול עד כי באחרונה כתב הרלב"ח למהר"י בי רב כי לא יאכה עוד לדבר עמו פא"פ⁽²²⁾.

(21) הרלב"ח בקונטרס הסמיכה.

(22) פרטו דבר הסכסוך ושענותיהם ימצא הקורא בקונטרס הסמיכה בסוף.

תוצאות חידוש הסמיכה היתה כי מהר"י בירב הוכרח לברוח מצפת — מפאת מלשינות — וברגע קודם בריחתו סמך להרב מהר"י קארו, ולהרב משה בן יוסף ממראני (המבי"ט) ולעוד שנים מגדולי רבני עיה"ק צפת²³ (אשר כולם לא היו עוד באים בימים) אולם בכ"ז לא קיימו גם חז"ר עיה"ק צפת את הסמיכה, ולא יצאה לפעולה.

בעת הזאת החלו הת"ח יושבי ירושלים להרגיש יותר את האבדה הגדולה אשר אבדו בשקיעת שמש הנגיד ז"ל, ואם אמנם כי טרם שקעה שמשו זרחה עליהם אור שמש רבינו הרלב"ח ז"ל, אולם מאשר כי הרב הזה לא ישב בצל העושר והכבוד, ע"כ היה לאל ידו למלאות את אשר אבדו בפטירת הנגיד, אך במצבם המוסרי אבל לא במצבם החומרי, כסף הנדבות הלך הלוך וחסור מיום ליום, כי רוב הכסף הובא מארץ תוגרמא, והיא בעצמה היתה כשפל המצב מאד, מפאת אחינו הנטלמים אליה מחמת המציק בארצות הנוצרים, מספר הת"ח מקבלי החלוקה הלך הלוך וגדול וההוצאה גם היא עלתה למעלה ראש²⁴ מפאת רבוי הישוב כי גם סוחרים רבים מארץ איטליה וסביבותיה באו אליה, ולהמציא מוצא חדש לכסף לא היה לאל ידי הרלב"ח אשר ישמו לא נודע בארצות איראפא ולכן היה מצב הת"ח רע מאד²⁵, אך לעומת זה

שו"ת הרלב"ח.

²³ הרב מהר"י בן רב אומר: כי ברנע אשר סמך אותם היה בסכנה גדולה כרבי יהודה בן כבא בסמכו לרי' עקיבא ורק מאשר בני — לדעתו — תלוי בזה הצלחת העם הישראלי ואשרו מסר נפשו עליו.

²⁴ כן נראה מדברי הרלב"ח בסוף קונטרס הסמיכה.

²⁵ הרלב"ח בקונטרס הסמיכה יתאר בסגנון הלצי ובמלים קצרים מצב האיח ופרנסתם: "מעמד יושבי ירושלים (על התי"ח ידבר) לא די שאינם מערנים אלא שהם מרורים ויגונים.

"וכל מי שזוכה לקנות ראש בהמה וכל מעיה אפילו בהגום ומועדים

נשתנה לטוב מצב המון העם, כהעוסקים במלאכה וכהשולחים במסחר ידם, כי המה לא מנעו מלשלוח ידם בכל מלאכה ועסק²⁶ אחרי אשר רוב הבאים לא היו בעלי מלאכה וסוחרים, וע"כ היה מצבם טוב וכמעט כולם הרויחו חית ידם בכבוד ויחיו חיי גת ורצון²⁷).

בהעת הזאת מצאו ראשי העיר א"ע מוכרחים למען כלכל לפחות בלחם את הת"ח העניים, למכור את בתי ההקדש²⁸ אשר היו כבר במשכון אצל בעלי הכסף, וגם את הנשואים אשר לא נתמשכנו עוד, וכן ללוות כסף בנישך מבלי משכון מאת אחיהם²⁹ אם לשלם להם אחרי זמן קבוע את כל החוב, או כי יתנו למו סך מועט מדי שנה בשנה כל ימי חייהם³⁰, אולם אחרי אשר אין הבור מתמלא מחוליתו, נאלצו עוד ללוות כסף בנישך מאת אילי הארץ על חשבון כסף הנדבות אשר יביאו עמם המשולחים מאחינו אשר בחו"ל בשובם הביתה, אולם לפעמים לא רחוקות קרה אסון לאחד המשולחים, או כי פרי הנדבות לא היה די למלאות את סכום החובות אשר חבו להגויים, אז הוכרחו להגדיל את זמן ההלוואה ולשלם רבית דרבית עד כי החבל הדק הזה נהיה ברבות הימים לעבותות העגלה, אשר כמשא כבד רבץ על העדה, וכל כסף

²⁶ יהי הוא בעיני עצמו כאלו יצא לחירות מנית עבדים וישב על כסא הסגנים.

²⁷ משו"ת הרלב"ח סי' צ"ו נראה כי אחיננו אחונו גם בתי רחים. והרבה הצרות הגוים שכורים היו בידם.

²⁸ נרעמין בספרו קה"י (כ"ט צד 800) מביא מתשובת מוהר"ו די לאשיש משנת ש"ג וז"ל: "הלא בא השמועה מארץ הצבו כי ספק הי את עמו ואת ארצו וגם הולכים בני ישראל מגדולה לגדולה בעושר וכבוד מרוב הסחורות".

²⁹ שו"ת הרלב"ח סי' כ"ה העתק מפנקס הקהל.

³⁰ מנהגי ירושלים הנדפסים בש"ס חיים וחסד סי' צ"ב.

³⁰ שם סי' צ"א מובא: כי איש אחד הלוח לקהל ק' פרחים על תנאי שיתנו לו עשרה כספים בכל שבוע כל ימי חייו ואין בזה משום רבית כי הוא כמקח.

תועפות אחינו כנולה לא היה לאל ידו להסירו מעליה עד זמן לא
כביר לפני זמנינו זה כאשר יבואר.

רבני הקהלות, דייניהם, ראשי ישיבותיהן, וחכמיהן (אשר
היו במשך היובל הזה) הם :

לעדת הספרדים.

הרב יצחק הכהן שולאל (נניד מצרים לפנים) }
הרב ר' לוי ׳ן חביב (הרלב"ח) } רבני העדה.
ר' דוד ערוך (או ארוך) ⁽⁸¹⁾ } דיין.

ראשי הישיבה :

שמואל מסעוד

יעקב בן מני ⁽⁸²⁾

דוד ׳ן שושאן

אברהם ב"ר אליעזר הלוי מחבר ספר "משרא קמרון" ⁽⁸³⁾

חכמי הישיבה :

משה בכה"ר יצחק

שלמה בכה"ר חלפתא

משה בכה"ר דוד

נתן שתוי

⁽⁸¹⁾ נזכר במכתב הנוסע משנת רפ"ב.

⁽⁸²⁾ שניהם חתימים בתואר הזה על מכתב בני הישיבה הנדפס בהלכנון גליון

כ"ו שנת תרי"ח.

⁽⁸³⁾ שני החכמים האלה נזכרים לראשונה בין חכמי הישיבה החתומים על תקנת

הנניד משנת רס"ט אולם במשך הזמן נתעלו למעלת ראשי ישיבה. ובשם התואר הזה

מזכירם הנוסע משנת רפ"ב.

אברהם בן בוכנדיל
יהודה אלבוטיני
יחיאל עמאן
שלמה בכה"ר בנימין מקריט
אפרים בכה"ר שמואל
יעקב בכה"ר יצחק מר חיים ספרדי
יהושע בכה"ר סעדיה
יוסף בן יצחק הלוי
יצחק בן חיים
עובדיה בכה"ר יוסף
הלל בכה"ר אברהם
אברהם הלוי ב"ר החכם השלם ה"ר אליעזר זל"ה
יוסף קוליןבן כמהר"ר פריץ בן לגאון יוסף קולין זצ"ל צרפתי
עזריה כהן שבי
שמואל המכיר
שמואל ב"ר הלל יצ"ו
שמואל בכ"ר סניוריאה הלוי
אברהם בן ישועה ז"ל
יוסף בכ"ר יצחק דונרי ס"מ
דוד המנוח בכ"ר ישועה נ"ע
יוסף בכ"ר מר ז"ל אחד
משה בכ"ר צדוק די קשמרו
משה תדר ⁽⁸⁴⁾

חכמי העדה:

יעקב ממריל

⁽⁸⁴⁾ ששה עשר החכמים הנזכרים לראשונה התייחסו על הסגמת ברי"צ של

הגנדר הנדסס בהקדמת ספר "כתר תורה" להר"ש די אבילון והאחרונים התייחסו על מכתב
בני הישיבה הנז'.

אברהם אבנודאל

החכם כמה"ר יהודה הכהן

ר"י אלבו

ר"י אבוהב

ר"י ברב

ר' ישראל

ה"ר עזרא

ה"ר יוסף

ה"ר משה די קאשטרו

הרב משה ב"ר יצחק אל אשקרי

יצחק מר חיים

שלמה בהרב החסיד ר' יוסף סיריליא

יוסף בן מורנו ר' אברהם ז"ל צאייח

ר' שלמה ב"ר שם טוב עתיה

הרב משה בן חיים בן החכם השלם ר' שם טוב לבית פישאנמו

הרב יששכר בכה"ר מרדכי דידיע בן סוסאן

הרב יהודה בכ"ר משה אלבוטיני

ר' טאיר בהנאון ר' יוסף פאסי

ר' שלמה טורטוש

ר' נתן שולאל

ר' יעקב ז"ך

ר' יצחק חבר

ר' אברהם במוה"ר יו"ט הירושלמי

ר' אליעזר הירושלמי

הרב שלמה מקאמארניו

הרב ר' יהודה מקורבייל הספרדי

ר' אליעזר אלבוטיני

ר' משה אלשקר

[חבמי האשכנזים מאשר כי מעטים היו טאיר במשך הויכח הזה לכן לא נזכרה
פה ונדבר עליהם לעת מצוא במקום אחר].

המאה הרביעית להישוב, גם היא כאחותה ההולכת לפניה לא על מצב אחד עמדה, טוב ורע בה התבוללה, בחציה הראשון כוסו במסוה הנשיה רוב מקריה ודברי ימיה, ואך זכרונות מעטות נשארו לנו לפליטה. ובחציה האחרון אמנם נשאר מקום לסופרי דברי הימים לענות בו, אך לעומת זה עליהם למרר ולהדאיב לבות הקוראים כי היא הראתה את ידה הקשה ליושבי ירושלים ותשלח במו את מלאכיה הנוראים, המה: הדבר, הרעב, וקנאת הגויים אדוני הארץ אשר מררו וידכאו חייהם לעפר, ורק משך זמן קטן נתנה למו מנוח למען יחליפו כח לסבול את הרעות היותר גדולות אשר עיתדה עוד עבורם.

כאשר אמרנו היה מצב הת"ח הלוך ורע, ומצבם הרע הסב גם ברוע המצב של המון העם בעלי מלאכה ומסחר, אשר רק עליהם רבצה מסי הממשלה, ויחלו לחשוב מחשבות איך להקל מעליהם מעט את עול המסים באשר כי גם הת"ח יקחו חלק בתשלומם, ולמען השקט את רוח הערעור הזה, נאספו חו"ר עיה"ק וחכמי הישיבות יחד, ביום ג', י' כסליו שנת ה' ש"ח ליצירה, לחוק את תקנות פטור ת"ח ממסים, ובאופן כי כל העובר עליה והמערער נגדה יענש כפי ראות עיני החכמים⁸⁵), אך גם החיזוק הזה ללא

⁸⁵ התקנה הזאת נדפסת בהקדמת ספר "כתר תורה" להר"ש די אבילון. וז"ל:

עם היות שההסכמות הנ"ל אינם צריכים חוק שהמה מאושרים ומקוימים בתוקפם הארון הנגיד ובי"ד ז"ל ומדברי ישיבות התורה של ירושלים הקדומים ז"ל נתקבצנו אנו בני ישיבת התורה אשר בירושלים ההתי' למטה ביום שלישי עשרה לכסלו הש"ח ליצירה לחוק עוד ולעשות נדר להסכמות הנ"ל שלא יוכל שום אדם להקל או לדבר שום דבר לכן הסכמנו שכל מי שיעמוד לדבר שום דבר נגד ההסכמות הנ"ל ולשאל שום דבר מבעלי תורה כנ"ל כלנו קבלנו על עצמינו לעמוד כנגדו ולבטל דבריו ולהוכיחו, ואם יראה בעינינו להענישו יענישוהו כפי האות עינינו. ובי"ד קבלנו עלינו בכל חוק לעמוד כנגדו ולבטל דבריו ולהוכיחו אנודה אחת בני דיבור אחד כנגד העיבדי. ולנמנה ולקיים כל הכתיב לעיל התמנו שמונתו סה.

דוד בכה"ד זכריהו.

קלונימוס בכה"ד יעקב ז"ל.

הועיל היה, ועוד לא עברו חמשה שנים ויקומו עוד הפעם מערערים נגדה, והת"ח וההוגנים בתורה אישר לא היו עניים במאד הוכרחו לשאת במשא המסים⁽⁸⁶⁾.

על מקום הרלב"ח אשר הלך לאור באור החיים בא (כשנת השי"ג בערך) הרב ר' דוד ן' אבי זמרה (הרדב"ז) אשר כהן שנים רבות בכהונת הרבנות בקאירא בירת מצרים, חכמי העיר וראשיה נתנו לו כבוד רב כפי מעלתו. והוא גם הוא דאג לטובת מצב העיר החומרי, אך כל עמלו היה ללא הועיל כי שרי הארץ ושופטיה כבר הורגלו להעמיס על העם מס כבד מנשוא, וביחוד בהודע למו כי כסף רב יגיע להעדה מאחיהם שבגולה, וגוביהם עוד העמיקו שחתו הישרה.

ומאשר כי לפי התקנה הקדומה אשר כבר הוזכרנו רבצו כל המסים רק על שכס המון העם, לכן לא יכלו מלט משא נפשם, ויהינו לערער ולדבר תועה על התקנה הזאת. אך גם החכמים ובני התורה לא טמנו ידם בחיקם ויערכו קרב נגד המתפרצים, ובירח אב שנת שכ"ו נתאספו כל החכמים ובני הישיבות אשר בירושלם ויחזקו את בדקי התקנה וימימו חרמות וקללות נוראות אשר תצלנה אזני כל השומע, על ראש כל איש אשר יעזול לערער נגדה ולבטלה. ויסיימו בברכת מי שברך לכל מקיימי התקנה ומחזיקי במעוזה⁽⁸⁷⁾.

שלמה בבה"ד יצחק סיריליו • יצחק בן לא"א אברהם ציוה ז"ל •

ואנו עדים ח"מ העתקנו ההסכמות האלו מטופס העתקת הרב הגדול הגנוז ולה"ה אשר נעתיק מנוף ההסכמות אות באות מלה במלה. ולפי שזה אמת התמנו שמתנו סה והכל שריב וקיים.

שלמה בבה"ד יצחק קוקקיס ז"ל • דוד נקאס • אברהם גלמסי •

86 ר"י עקריש בהקדמת ספרו "אור התורה" על שה"ש.

87 וזה נוסח ההסכמה הזאת הנדפסת בספר "בתר תורה" הגו' אות באות :

אנו ב"ת שבירושלים ראינו שהשעה צריכה לכן ועת לעשות לה' שלא יסירו תורתנו ולכן הסכמנו לקיים את כל דברי התורה הזאת מההסכמה הגו' ובנדרת ערן ובמיסר

המצב הרע הזה הכביד את אכפו על יושביה במאד עד כי גם העשירים אשר כספם לא הביאו למו ריוח תמיד לא יכלו

קדישין אנו מחרימין ומנדין ומשמתין ומקללין ומאררין על דעת המביה וע"ה בהרם שהחרים יהושע את יריחו ובקללה שקלל אלישע את הנערים ובשמתא דשמתיה ברק למירוז ובכל החרמות והאלות והקללות והנדווים והשמתות שנעשו מימות מרע"ה ועד עכשו חמת ה' וסער מתחולל על הרעים יחול על איש או אשה שבט או משפחה אשר יתפאר בלבב לעבור על דברי הברית הנו' או מי שיעמוד ויקום ויערער ויסיע או יגלגל או יגרום במויד או בדיעה לבטל או להתיר ולהורות או להקל לו או לאחרים בשום דבר מהדברים והתקנות הכתובים בכתב הנו' לא בכולו ולא במקצתו לא בארץ ולא בחו"ל לא בדור זה ולא בדורות הבאים עד שיבוא משיח צדקנו במב"א שלא להטיל על שום בית שתירתו אומנתו לא עני ולא עשיר שום הפסד בעולם ולא הלאה וזלת הנל"י"א כי אם ברצונם הטוב בלי הכרח כלל ועיקר ומי שיבטל או יגרום לבטל או יגלגל במויד או בדיעה להורות או להקל לו או לאחרים לשום דבר מהדברים הכתובים בכתב הנ"ל לא בכולו ולא במקצתו בארץ ובח"ל בדור הזה או בדורות הבאים עד יבא משיח צדקנו או"ה ארור הוא ובכל אשר יפנה ובהלה תצא נפשו באסכרה תהא מיתתו לא יצא ולא יעבור חדישו ילבש קללה כמדו ולא יאבה ה' סלוח לו כי אז יעשן אף ה' וקנאתו באיש ההוא ורבעה בו כל האלה הכתובה בספר הזה ומהא ה' את שמו מתחת השמים והבדילו ה' לרעה מכל שבמי ישראל ככל אלות הברית הכתובה בספר התורה וכל ישראל יהיו נקיים .

מי שברך אבותינו הקדושים והטהורים אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן ודוד ושלמה ואליהו ואלישע ונביאי ישראל וחסדי העולם הוא יברך כל המחוקקים ומקיימים דברי תקנה זו הקב"ה ברחמי ישמרם ויושיעם מכל צרה וצוקה ויארץ שנותיהם וינאלם עם ישראל חברים וכי"ר אמן .

נאם אפרים י' לא"א כמוהה"ר יהודה ז"ל הנקרא ויש אשכנזי . שלמה חגי .

משה מאיר י' שמואל בק ז"ל אשכנזי . אברהם י' יעוש .

שמואל בכה"ר שאול הכהן נ"ע . שמואל בכה"ר אליעזר זצ"ל . יוסף צי"ח .

הועתק אות באות מלה במלה מנוף ההסכמה הנ"ל עם החתימות החתומות הנ"ל

ולראיה כי כן הועתק בסנינו עדים ח"מ חת' שמו' פה היום יום ו' ה' לאב שנת השכ"ו ליצוי פה ירושלם תוב"ב .

שלמה בכה"ר סעדיה אישמש הסופר . יצחק צבאח .

נשוא עוד את עולו הקשה, ולרגלו נאלצו הרבה מחכמי עיה"ק ירושלים, ועמהם גם הרדב"ז, לעזוב את העיר³⁸ (בשנת שכ"ז) וישימו פעמיהם לעיה"ק צפת, אשר אם כי המחסור גדל בה הרבה יתר מבירושלים, אך שריה למשפט שרו. וכזה גדל עוד רעת הבת ירושלים, כי הנשארים אשר רובם היו ת"ח עניים לא יכלו לשלם את המסים במועדם, ולא היה להם עצה אחרת בלתי למשכן את יתר הפליטה אשר היה בידם מקרקעי ומטלמלי בידי הגוים אדוני הארץ, והמה בידעם כי אין להם מקום אחר ללוות, הגדילו את הנשך למעלה ראש³⁹.

אחינו בחו"ל, אשר ישבו בצל שרים ושופטים אשר למשפט ישורו, לא יכלו לתת אומן לכל התלאות הנוראות העוברות על הבת ירושלים אשר שמעו מפי משולחי ארה"ק, וע"כ לא חגרו כח לתמכם בתמיכה גדולה פעם אחת למען יוכלו להחליץ מצרותם, והתמיכה הקמנה אשר נתנו על ידי המשולחים כפעם בפעם הועילה רק להותם ולהגדיל איפת חובותיהם⁴⁰.

(38) הקדמת ספר תקון יששכר.

(39) הר"ם לונגאנו בספרו "שובה תוכחת".

(40) מצב השפל של העיר בעת הזאת יתאר לנו הרב ר' מנחם די לונגאנו

(אשר היה בעת ההוא בירושלים) בשיר חרוזי ושקול במלים הודרים בליות ולב בספרו "שובה תוכחת" וז"ל :

אני ציון ממשכנת ביד צר	אפרש כף לכל רוח ועברי
מצולת חוב בלעתני ומתי —	ומבעתי בים נשיי כצורי
וכל יום אשלחה בים שלוחים	ואין מי יעלה מן מהמורי
ויגעתי בקראי חר גרוני	ויגעתי באנחתי וצערי
ולא יאמין שבעי אל רעבי	ולא יאמין לדל שלו ובראי

בני ציון! למחר לי יבואון
פרי בטני—; ואיך לא החזקתם
ביום בו נערו גורי אריות
ביד רמה, באמרם: "הם בכרי
בידי? יום קטוב קטב מרירי
ומרפו את שאר צאני ועדרי?"

בשנת שט"ו (1586) באה צרה חדשה על יושבי העיר, כי ראש כנסית הישמעאלים (מופְּטִי) בא בקובלנא לפני הממשלה: כי ביהכ"ג של הרמב"ן נתקדשה כבר לשם בית תפלת ישמעאלים ויתן צו להסגירה על מסגריה. הפעם לא עמדו אחינו בכל תוקף נגדו לבקש משפט מאת הממשלה הכללית בקאנסטאנטינאפול עיר הבריה, כאשר עשו לפני מאה ועשר שנים, כי פחדו פחד פן יחרה אף הישמעאלים בעלי חובותיהם עליהם, אם יעזו לבקש משפט על ראש כהניהם, ויאלצום לשלם להם את כל חובותיהם בפעם אחת, ומאשר כי בל"ז צר היה הביהכ"ג הזה מהכיל את כל בני העדה, ע"כ שמו יד לפה ויקבלו עליהם את הדין ויעזבוהו, ועדת הספרדים לקחו למו ביהכ"ג במורד הר ציון⁴¹ והאשכנזים הקדישו בית אחד בחצר אחוזתם, (הנישען לביהכ"ג הנסגרו) לבית תפלה⁴². אולם כאשר ראו ראשי העדה כי המופְּטִי החל לעשות מעורת ביהכ"ג חנויות לשכור, ועומד עוד על דעתו לעשות מביהכ"ג הזה בית תחינה⁴³ להישמעאלים, הראו לו את שמרי המקנה אשר

הבנים אין לישראל לשלם נשי ציון? ואם ציון ערירי?

⁴¹ הוא הביהכ"ג הנקרא היום בשם ק"ק "תלמוד תורה".

⁴² לפי הנראה הוא ביהמ"ד הנקרא כעת בשם "מנחת ציון" אשר בחצר

ר"י החסיד ד"ל.

⁴³ במכתב הרבות ירושלים אשר הוא המקור האחד להמקרה הזה כתוב "בית

טהינה" (בט"ת) והנה לדעת הרבאני הוא כמו תחינה (בתי"ו). בית תפלה) רק מרוב שיהם וכעסם כתבו "בית טחינה" על דרך מוסכת ש"ס. ואשר יאמת את השערתינו הוא: כי בהמכתב הנ"ל אחרי המלות "בית טחינה" כתוב במאמר מוסגר בשני הצאי לבנה "שרנו" * בלע"ז "מוסקיטא" (המלה הראשונה היא "תורקית" והאחרונה "ספרדית") * השם נקבז נזכר ב"כ בקשר שבחי ירושלים, ונזכר גם ב"כ הישיבה של ירושלים המדקש בהלצנון גליון כ"ו לשנת תרכ"ח כחוב לאמר: "ובשעת הלעס נפלה אש מן השמים על הארמון על ה"ה רכ"ז עלמ"ו. וגם ציחקין ונאמר ה' ג' 172 "ויתן לו נתלחה ויצן נ"ג ז שמה".

להם החתומים בבית פקודת העיר, כי אחותם היא, ויעידו בו כי מרה תהיה אחריתו אם לא יחדל מלחלל את קדושת ביהכ"נ. אך הוא העטים אזנו ולא שב ממחשבתו עד אשר שקלו על ידו אלף גרוש ואז השיב ידו מבלע. אך אחרי אשר כבר לקחו למו הספרדים כהאשכנזים בתי כנסיות אחרים — כאשר הזכרנו — לא שבו עוד אליו, וישאר ביהכ"נ הרמב"ן סגור על מסגר⁽⁴⁴⁾.

התלאה הזאת אשר לרגלה הוטלו מסים חדשים על המון העם, הסבה ערעור חדש נגד התקנה הישנה של פטור ת"ח מהמסים, עד כי מצאו חו"ר ירושלים את עצמם מחויבים עוד בראשית השנה הבאה (שמ"ז) לבנות דיק וחומה סביב התקנה הזאת⁽⁴⁵⁾. אך כל

והודאת שתיהן בית תפלה לישמעאלים. והרב מהר"י שווארץ ד"ל אשר אסף לראשונה את המאורע הזה בספרו ("אשר כי לא ידע הודאת מלת מרנו). הבין גם הודאת המלה "בית טהורה" כפשטתה. וליתר באור עוד הוסיף "של צמקין", ומחשם מרנו השמיט (או נשטט) הוי"ן וקעשה "מרה" אשר באורו בשפת ערבי "בית האוצר". וכן כתבו כל מאספי ומעתיקי דבריו מכלי באור ופרוש אשר באמת אין לו שחר כי איהו קדוש ה שייך בבית טהורה של צמקין.

⁽⁴⁴⁾ מכתב הרבנות ירושלים וזינעצוא.

⁽⁴⁵⁾ החלוש יאמר נבחר אני ואיש מלחמה מלחמת תיכסי התורה אני בשופר ימים קילו קיל תרועת מלחמה ידבר דבר בצואר עתק ילביש צוארו רעמה לאשר ולקיים דבריו הרבנים החכמים השלמים בלתי צדוקים חזק הלא המה עתקו גם נברו חיל עשישותם תהל אוד מידודי אש שלהבת להבת ואנחנו בשם אלהינו קמנו ונתעורר לצאת בצבאות מצוה לקיים דבריו החכמים בפינו ובשפתינו לבטא מטטח⁽⁹⁾ חכמים יהולו על ראש איש משפחה או שבט אשר יתפאר בלבו לעבוד על דבריו הרבנים הנוי ורבעו בו כל האלות הכתובות בספר התורה ואנחנו נחלין הישים להרים קול בראש כל הוצות ופתח שער עיר ועיר מדינה ומדינה תגלה ותראה רעתו בקהל לעיני השמש כי בקש לנרש בעלי מוסים הונים יומם ולילה בתורתם מהסתפה בנחלת ה' העל אלה תתאסף ה' הלא אלהים יחקור זאת וביתיה נול, יתשוו יהיה למשל ולשגינה ושומע לנו ישכון בטה חן וכבוד אורך ימים ושנות חיים כצנה רצון תעטרנו. זאת תמלת החל הנדחים בארץ מצרים כותבים וחוזמים בחדש תשרי השמ"ז ליצירה סדר כי הוא חייבם ובדבר הזה תאריכו ימים על הארמה.

אלה ללא הועיל היה, ועוד לא עברו שבעה ירחים ויאלצו חו"ר ירושלים ללחום עוד הפעם מלחמת תגרה בעד התקנה⁴⁶) את הקמים עליה אשר רבו ויעצמו מיום ליום. אך גם מלחמתם זאת הועילה למו להחזיק את התקנה על מכונה, רק עשרה שנים כאשר נזכיר.

[זכמי היובל הזה הספרדים כהאישכנזים נזכרים כלם בשמותם לתולדותם בספר 'אבן שמואל' להרא"ל פֿרומקין ולכן נחשוב למותר להזכירם פה]

החצי האחרון של המאה הרביעית הזאת ידאיב מאד לבות מתחקי על קורות דברי ימי אחינו בירושלים כי צרות מצרות

משה דמור • שמעון ׳א״מ מהר״ר יחיאל קשטילאן • בצלאל אשכנזי •
יעקב קאשטרו • אהרן שתי • אברהם הכהן • (ס' כתר תורה) •
46 וזה לשון התקנה הנדפסת בספר "כתר תורה" חנו':

ביום שבת קדש המשה החדש אייר השמ"ו ליצירה נתועדו החכמים וב"ת וזמני הקהל ומיבי העיר לשפוש בעניני דקהל ולתקן המעות וחשו להסכמת בעלי תורה וזרת החכמים השלמים החתי למעלה וראו לאשרה מחדש בכל חומרות הרמות וקללות הגיל ונסף ע"ז קבלו עליהם בשבועה בשו"ת לאשרה וליום כל מי שיערער עליה לבטלה כולה או מקצתה ויהיו הב"ת מכאן ולהלאה נקיים מכל מס ועיל וזלמי הנלייא כנזיל שיפרעו כא' העם וכוה אין הפרש בין בעלי תורה בין בעלי תורה עניים בין עשירים שתורתם אומנתם נקיים יהיו לביתם ולהנות בתורת ה' • ולהיות זה אמת חתי שמותי פה למטה וחתי ידינו תעיד עלינו כמאה עדים כשרים שכך נשבענו ע"ד היום כשרים בלי ערמה וזרמה עד יבא מורה צדק •

נסף כהן • יהודה לוי ובנה • אלעזר ירושלמי • משה המון •
נסף דיליאין • יעקב אלחמי • עובדיה בבלי •
הועתק אית באות מלה במלה מנוף הסכמת חכמי מצרים ומסכמת החכמים אשר בירושלם תיביב ולכן חתמי שמויתנו לעדות ולראיה •
משה ׳ן שושן • שלמה בכמהר סעדיה השמש הסופר •

שונות ותכופות באו עליה עד כי באחרונה נפלה כמעט תחת סבל משאה. כאשר אמרנו היה מצב החומרי של יושבי העיר רע מאד עוד מהמאה החולפת, והמצב הרע הזה גבר משנה לשנה בסיבת מסים חדשים ושונים אשר הועמסו עליהם כפעם בפעם, וכאשר הזכרנו רבצו כל המסים הכבדים האלו רק על המון העם, והת"ח גם העשירים פטורים היו ממס. נוסף להצרות והתלאות האלו אשר כבר הורגלו בהם באו עוד עליהם תלאות חדשות :

בשנת שנ"ד פרצה מגפה בעיר. אלה מיושביה אשר היה לאל ידם עזבו את העיר וימלטו על נפשם על חדרים והגבעות אשר סביבותיה (47) (מספר האנשים אשר נפלו חללים לרגלה לא נודע אל נכון). התלאות האלו מררו ויעצבו את רוח המון העם עד כי אחדים מהם העיזו לקום ולערער על פטור ת"ח ממסים אשר כבר נתחזקה ונתכבצה פעמים ושלוש, ובידעם כי הת"ח וראשי העיר יתקוממו עוד הפעם ויגדרו את פרצותיה, הרהיבו עוז בנפשם לעשות במחשך מעשיהם ולגלות להישמעאלים בעלי חובותיהם שמות הת"ח העשירים, ומהם פרצו חוק וזיפו חתימות עשירי הת"ח על שמרי חובות אשר לוו לתשלום המס, עד כי בשנת שנ"ו, בראות הת"ח את אשר נעשה, נועדו עוד הפעם יחד ויחזקו מחדש את התקנה הזאת, ויכתבו בספר : איסור וחרם על כל איש אשר יגלה שמות הת"ח העשירים להגוים גובי המס, או אשר יגלגל היוק והפסד בנידון זה להת"ח, בין ע"י עצמו או אפילו אינו ב"ב, ויקבלו עליהם לשלם בכסף אשר יגיע להם מחו"ל ראשונה, את החובות אשר בויוף נחתם עליהם שמות הת"ח, למען לא יגיע להת"ח כל צער ועג"ג ע"י. וכן אסרו עליהם לבלי קחת מהם חלק גם לתשלום החובות הישנים ולא בהמסים אשר יוטלו עליהם בימים יבואו עד ביאת הנואל (48).

(47) הקדמת ספר דרך הקודש למהר"י מטראני.

(48) ח"ל ההסכמה : יען ידוע ומפורסם כי ההסכמות המוסכמות בק"ק ירושלים וכל

הסיגנו' והתקנו' אשר נכלו הראשונים ההר"ר גאוני עולם אשר בארץ המה אלו לא נכתבו ראויים

בשנת שני"ט קרא ה' לרעב על הארץ, והרעב גבר במאד

היו ליכתב כי המה יסוד מוסד כראי מוצק חזקים וכמעט בסיסי נתנו יען בלי ספק רוח הקדש הופיעה בבית מדרשם וכל הפורש מהם כפורש מן החיים ובפרט הסכמת אדונינו הנגיד זלה"ה בענין פיסור הבית ממסים וארנוניות והפסדות וזולתם אשר גם הורה דגל תורתו הקדושה לבלתי צאת מבת ציון כל הדרה כי לולא הסכמה זו כמעט נשתכחה תורה מירושלם יען לא יוכלון לומדי התורה שאת המוסות הנ"ל ולכן כל חכמי הדורות שעברו מאז ראהו ויאשרוה וכל חכמי א"י טובי"ב וחכמי ורבני חז"ל י"ץ כלם כאחד הודו והסכימו וקבעוה לדורות וקיימו ואשרו אותה ובנו עליה היל וחזמה סביב לא יתפץ ולא יהם למען אשר לא יקרב איש זר לסרוץ נדרה וגם אנהנו תושבי ירושלים הבאים על החתום קיימנוה עלינו בהזמרתיה ובהזקיה עם היות שאינה צריכה חזק כי כן קבלוה הדורות הראשונים עליהם ועל זרעם ועל כל הדורות הבאים אחריהם וגם בימי החכם השני מורנו הרב כמה"ר בצלאל אשכנזי קבלנוה עלינו ועל כל הבאים אחריו וגם עתה באנו במסורת הברית לברית ברית לפני אלהי ישראל וקבלנו על עצמינו כלנו כאחד וכל אחד ואחד ממנו בסני עצמו בשי"ח בשי"ח בנקה ובכטוי שפחים עד כל הנשבעים מאמת וע"ד רבים וע"ד חכמי ישראל ארץ אשכנז בלי היתר עולמית וע"ד החכמים אשר זכרו להלן לבלתי הטיל על שום בית סה ירושלים שום מסים וארנוניות והפסדות למיניהם והשלכות והלוואות כלל ועיקר וזולתי כסף גולגלתא בלבד מדי שנה בשנה כי כן כתום בהסכמת הנגיד הנז"ל .

וביען כי עלה על דעת קצת יחידים כי החכמים אשר לאל ידם אינם בכלל ההסכמה וטעו בחשבונם כי כן מפורש בהסכמה הנ"ל בין עשירים בין עניים ולכן להחזיק לב החכמים השלמים העומדים סה אתנו היום והם כמה"ר אברהם הכהן נר"ו קע"ע בפרט לבלתי קחת מהם ולא משום א' מהם שום מסים וארנוניות וכל מיני הפסדות והשלכות והלוואות וזולת כסף גולגלתא לבד לא על ידינו ולא ע"י שום בר ישראל ולא ע"י שום נוי בעולם לא ברור זה ולא ברורות הבאים עד יבוא מורה צדק וכמו כן שלא לנגשם ולא לתבוע מהם שום סרוטה בפרעון החובות הישנים אשר עלינו עד עתה ולא בפרעון שום חוב שיתחדש עלינו ח"ו ולא בערבות ולא בחתימה בשום חוב מהחובות לא בחדשים ולא בישנים לא מעט ולא הרבה לא על ידינו ולא ע"י זולתינו וע"י שום בר ישראל ולא ע"י שום נוי בעולם לא ברור זה ולא ברורות הבאים עד יבוא מורה צדק ואם באילי יקום איזה אדם הן יהודי הן משאר האומות וערעל כנגדם או כנגד שום בית ויתבע מהם איזה דבר

עד כי משפחות רבות סבלו הרפת רעב ולא בא לחם אל פיהם

או יפיל עליהם אויה דבר מהג'ל או יאיים או יגוים עליהם שום גרמת נזק בעולם כנוסם או בממנם קע"ע מעכשו לעמוד נגד המערער ההוא בין שיהיה יחיד בין שיהיו רבים בין נר בין תושב יהיה מי שיהיה עלינו לבטל רצונו ומחשבתו ולהפך עצתו ולבטל דבריו ביטול נמור ולסלק מעליהם כל נזק והספר והיוק שבעולם ויצא מצידו בין עתיד בין עבר בגוסינו ובממונינו שאם יפסידו מחמת הדברים הג'ל שום הספר הן רב או מעט עלינו לפורעו להם מכסונו. ויען נתגלה לנו כי אחד העם זי"ף החתימות שלשת החכמים הג'ל בקצת שטרי החובות כג'ל. ובכלל קבלתינו לסלק מעליהם כל הג'ל ג"כ וקע"ע לסלק מעליהם את בעלי החובות את יד בעלי החובות ההם הג'ל סלוק נמור לגמרי והסכמנו שכאשר יבואו לנו מעות מחירל לפרעון החובות שנפרע החובות ההם ראשונה למען ינוח לב החכמים הג'ל וכו' קע"ע מעכשו בכה השבועה הג'ל בכה כל החומרות הכתובות בהסכמת הנגיד ולה"ה הג'ל מדעתנו ומרצוננו הטוב בלתי שום אונס כלל ובלוי שום ערמה ומרמה ותחבולה כלל ובביטול כל מיני מודעות שבעולם ומיסול עדיהן לדעת הרשב"א ד"ל. והיה זה ביום ה' ה' ימים לפכת שנת השנ"ו ליצ"ו סה וירושלם תוב"ב.

לראי' הת' סה והכל ש"ב וקיים .

מאיר ז' בינשתי . יוסף כהן . יוסף דיליאון . יעקב אלחסי .
 דוד כהן . עובדיה כהן . יפת כהן

הועתק אות באות מנוף ההסכמה הג'ל ולראיה הת' שמו' היום יוס' ז' ה' לאב השנ"ו ליצ"ו והכל ש"ב וקיים .

שלמה בכה"ר סעדיה השמש הסופר . יצחק צבאה .

נדרשנו למה ששאלו ממנו על דבר ההסכמה המפורס' אשר בירושלים מומן הנגיד ד"ל ובית דינו ואחריו חכמים שלמים וכן רבים ראשונים ואחרונים מסכמים ומאשרים ומקיימים ונזידים שלא להטיל שום מס והטלה על שום בית שתורתו אומנתו כנו' ומבואר בהסכמות הג'ל וכן אנו מאשרים תקנתם ומקיימים נזרתם בכה כל אלות הבריות הכתובות לעיל שיהולו על ראש כל מי שיעבור על תקנתם ונזרתם ובכלל הנזרה כל מי שיגרום וינלכל לבטל שום פרט מהתקנה ושמענו שכתבו שמות הב"ת לפני הבעלי חובות שלא מדעתם עושה אלה אינו מנוקה מפשע רב וצריך ליהרר מכאן והלאה שלא יכשל שום בר ישראל בדבר הזה וכדומה לו ואנחנו נחליץ חושים לדרסו עד הרמה בכל אלות הבריות הכתובות בתורה, וכל המקיים דברי חכמים ונזרתם ימצא עקב רבי ברוך יהיה

גם בשבתות וימים טובים ויחיו את נפשם בעשב הישרה. ולא רק בירושלים לבד כי גם בצפת ובשאר ערי ארה"ק גבר הרעב במאד. יושבי ארה"ק מהרו אמנם להודיע את התלאה החדשה הבאה עליהם לא אחיהם בחו"ל⁽⁴⁹⁾. אך המה כבר הורגלו לשמוע מנגינות כאלו ולכן לא שתו אליהם לב. אז קם ויתעודד הרב ר' משה אלשיך, אשר ישב אז בצפת, ויכתוב על ספר את כל הצרות והתלאות העוברות על יושבי ארץ נחלת אבותינו. ומכתבו זה אשר בשם "חזות קשה" נקרא שלח ליושבי עיר וויניציא (אשר בה כיהן בכהונת הרכנות זמן רב) לעוררם כי לא יעמדו מנגד צרת הבת ציון ולא יתנו דמי להם עד כי יראו וישמעו כי נושעו יושבי ארה"ק מצרתם.

כחץ השלוח מיד גבור משכיל אשר יקלע אל השערה ולא יחטא, כן קלעו גם דברי רבינו משה למטרתם. יושבי וויניציא אשר ידעו היטב את תכונת לב רבם ומורם, אשר לא יפרו על המדה כמלא השערה חרדו ורגזו לדבריו אלה, והמה פעלו פעולה עזה על לבותם, ומיד קראו עצרה ויחליטו להוציא קול קורא ליסוד מחדש "קופה לתמיכת יושבי ארה"ק" אשר כל איש יתן כפי נדבת לבבו לטובת יושבי ארה"ק⁽⁵⁰⁾, אולם מאשר כי מיסדיה לא קבעו סכום וזמן התמיכה, לא האריכה ימים הרכה, הרכה מהמנדבים דחו את הגובה בלך ושוב, ולכן כאשר הגיע עדיהם עוד הפעם מכתב מארה"ק המלא קינים והגה והי, תקנו ראשי העיר ומנהליה ביום ר"ח אדר שנת שם"א: "כי כל איש מבן עשרים שנה ומעלה הפורע "מס לא פחות מג' דוקאטין לשנה עליו לתת בזמן קצוב לא

מפי עליון אשר יקים דגל התורה ולומדיה וארוך כל העובר על הכתוב למעלה יחולו על ראשו כל החומרות והחרמות. והאלות האמורות לעיל.

שם טוב עשייא . משה גלאנטי . אברהם נברואל .

(ס' כתר תורה) .

(49) הקדמת האלשיך עה"ת (ויניציא שם"א).

(50) שם.

"פחות מרבע דוקאטי זהב לשנה בעד יושבי ארצה"ק, ורשות להגובים
"לכוף ולנגוש להמסרב לשלם, גם בערכאות הגוים"⁵¹. אך תנאי
התנו חזיר וויניציא עם המחלקים בארצה"ק כי יחלקו את כסף
התרומה לכל המקחלות לפי מספר נפשותיהם⁵².

לראשי עיר וויניציא ופרנסייה נאווה תהלה כי התקנה
האחרונה אשר חזקה כמסמרים כל תמוט, עמדה באמת ימים רבים
וכסף לא מעט הגיע על ידה לארצה"ק, ואחינו בשאר ארצות אשר
שמעו את שמע פזרון צדקת אחיהם בני וויניציע יצאו גם המה
בעקבותיהם וייסדו בארצותם למושבותם קופות לתמיכת יושבי
ארצה"ק ובמשך זמן קטן נוסד בארצות פולין, בעהמען, ואשכנז
נדבות קבועות וגבאי מיוחדים לגבות את הכסף⁵³ ולשלוח לארצה"ק
והם נקראו בשם "גשיאי ארצה"ק". ובוה היה לאל ידי ראשי העדות
בארצה"ק לשלם מעט מעט לנושיהם חלק איי קטן מחובותיהם.

(51) הקופה הזאת נקראה בשם "חותם תכנית" יסודת דוד" (הקדמת האלשיך

עה"ת).

(52) הקדמת האלשיך עה"ת. וזה נוסח התקנה :

"יושם פאר'שו ! מצד מעלת המשימים פאר'שו שיהיו כל איש אשר בשם
ישראל יבונה שהוא מבין עשרים שנה ומעלה, ושהיה מסורעי מס מן שלשה דוקאטי
ומעלה לפרוע מהצית השקל שהוא רביע דוקאטי לכל שנה ושנה, והפרעון יעשה בשבוע
שתהול בה פרשת שקלים, ויבואר שנים אם יהיה בערך אחד יותר מאחד מבין עשרים
שנה ומעלה יובן שכולם ופריעו מהצית השקל, ופרעון זה יהיה נגבה על ידי מעלת
תהלת הגאוניס הלא המה כמהור"ר אבונדור ציווידאל וכמהור"ר בן ציון צרפתי וכמהור"ר
ליב סרוואל נר"ו, ויתחיל הפרעון משבוע זאת וכן תמיד מדי שנה בשנה, ויהיה בחורשות
בד מעלתם לכוף ולנגוש למסרב ח"ו לפרוע פרעון זה בכל מיני כפיות ובעש"ג, והמעות
הגזברים יחויבו מעלות הגאוניס לחלקם כפי ערך נפשות מכל הלשונות לאשכנזים ספרדים
סודר"גוסי ואיטליאני וזולתם דהיינו שיוסדרו שיוחלקו שם בא"י באופן זה לכל קהל וקהל
יצוי למספר נפשות ולפי המף, גם ה' הוא כרהמו יתן הטוב, ויהי כן ר"ה אדר שני
ש"א פה וויניציאה".

(53) מכתב השליח הגרסם בא"ע שומר ציון הנאמן שי תרי"ג ג' קמ"א .

ומהעת הזאת נהפך עליהם הגלגל לטובה, ומצבם הלך הלוך וטוב משך עשרים וארבע שנה הבאות. מסים וארנוניות חדשים לא הוטלו עליהם וגם האדמה נתנה את יכולה לברכה בכל משך העת הזאת. ומספר העולים לירושלים, כן מעדת הספרדים וכן מהאשכנזים, הלך הלוך ורב. האחרונים אשר שפת הארץ דרכיה ונמוסיה מזור היה למו ובלכתם ברחובות קריה, הכירום גויי הארץ כי גרים המה, סבלו לפעמים תלאות ויסורים מקנאת הגוים ומשובתם, ולכן ישבו כל היום כלואים בבתיהם, אך חיבת ארץ קדשנו המתיקה למו גם את המרוות והתלאות האלו ויקבלום באהבה⁽⁵⁴⁾ וביחוד החל כוכב הצלחתם לעלות בסוף ימי הציהויובל הזה, (בשנת ש"פ) מהעת אשר על כס ממשלת תוגרמה עלה השולטן רב חסד מוראד ובשמו משל על עירנו השר מחמוד פאשא ישר לב ואוהב צדק. כי מעת הזאת הוטב גם מצבם המדיני כי הוא משך חסד לאחינו ויבנה מכספו בנין נאה על קבורת רחל אמנו⁽⁵⁵⁾ העומד עד היום הזה ובכל משך ימי משרתו סכך עליהם בכנפי חסדו לכלי יאונד להם כל רעי, ויקנו בתים ושדות וגם הקימו הרבה בתים חרבינו ויחיו חיי נועם ושלות השקט⁽⁵⁶⁾.

בשנת שפ"ב בא רבנו רבי ישעיה הלוי הורוויטץ (השל"ה) מפראג עיר מגורו דרך סוריה ודמשק לארה"ק. ראשי עדת האשכנזים אשר בירושלים כאשר שמעו כי הרב השל"ה הולך לארה"ק מהרו לשלוח אליו אחד מראשיהם עד צפת, ה"ה הרב המרום מו"ה נתן מק"ק פ"פ ובידו נתנו כתב רבנות כי מקבלים המה אותו לאב"ד וראש ישיבה עד ביאת הגואל, ויתנו לו רשות לקצוב לו שכירות ככל אשר יחפוץ; מאשר כי פחדו פן יקדימום בזה יושבי צפת, וכן היה באמת כי בכואו לצפת מהרו ראשי וחכמי עדת הספרדים והאשכנזים

(54) ש"ש ש"פ.

(55) מכתב הנוסע הקראי משנת ת"ד הגדסס בס' יגנוי ישראל' בספ"ב.

(56) מכתב הרבות ירושלים בראשית.

יחד לחלותו כי ישים את עמרת הרבנות על שכמו, וכסף רב יתנו לו בשכרה, אך הוא כבר גמר אומר להתישב בירושלים ויאות לבקשת הציר אשר עדת אישכנזים בירושלים שלחו אליו, ובגודל צדקתו לא אבה לעשות בארה"ק מתורתו קרדום, ולא אבה ליקח שכירות מאומה רק הוצאות דרכו מצפת עד ירושלים, ודירה נאותה וכלי בית, ולשלם בעדו כל מסי הממשלה, כן המס הקצוב לגולגלת וכן שאר מסים וארנוניות, וביום הששי לסדר ויפגע במקום (ירח טבת בערך) בא ירושלימה⁵⁷). כל בני העיר קבלוהו בכבוד גדול ועדת האישיכנזים נתנה את כתר הרבנות על ראשו והיא הלמתו, כי בכל משך ימי שבתו בירושלים פעל הרבה להטבת מצב קהלותיה וביחוד למצב עדתו, ויגדיל וירחיב בכל כחו את הלימוד בהישיבות, וסדריו אשר היה פרוץ ומסוכסך מאד; ואופן למודו והסדרים החדשים אשר ערך בהישיבות מצא חן בעיני חכמי העיר עד כי הרב ר' מאנוש אשר היה רב אב"ד בהעדה הזאת לפניו בא ללמוד בישיבתו⁵⁸). וגם למצב החמרי של עדתו דאג וישלח מכתבים כפעם בפעם לראשי עדת פראג והערים אשר סביבותיה ויודיעם את מצב עדת האישיכנזים ועניני למודיהן, והמה אשר ידעו את רום ערכו ומעלתו מהרו לתמוך בידי עדת האישיכנזים בתמיכה נאותה. אך לדאבון לכבנו לא ארכו ימי שלותם ואחרי עבור חמש שנים מיום עלות הרב בעל השליה על כס הרבנות נאלץ הוא ועמו רוב בני קהלתו לברוח מירושלים לצפת, כאשר נבאר.

בשנת שפ"ג החלו איזה מעדת הספרדים לדבר תועה על ראשי העיר ופרנסיה לאמר: כי יעותו את הישרה בדבר חלוקת כסף התמיכה הבאה מחו"ל, וילידי הארצות אישר משם בא כסף רב לתמיכת יושבי ארה"ק הפצו להפרד משאר בני העדה וליסד למו עדה לכרם למען יחולק הכסף הבא מארץ מולדתם רק ביניהם

(57) מכתב השליה הנדפס במ"ע "שמור ציון הנאמן" לשנת תר"ב נ"ו קמ"א.

(58) שם שם.

ואת חפצם זה הודיעו לנשיאי ארה"ק בארצותם, וירחיבו עוד עוז
בנפשם לדבר סרה על ראשי העיר ופרנסיה באוני אחיהם אשר
באו לבקר את ארה"ק ולשוב לבתיהם. ובני ירושלים וראשיה
כחכמים הרואים את הנולד, ראו כי ניצוץ הפירוד הזה יוכל להיות
ברבות הימים לשלחבת איש ריב ומדון גורא אשר תאכל את כל
חלקה טובה בבת ציון, ולכן מהרו לחדש בכל תוקף את ההסכמה
הקדומה אישר היתה בעדת הספרדים לבלי עשות פירוד בהקחלה
ולגזור גם עונשים קשים על האיש אשר יהיו לעשות פירוד בהקחלה
להסב ריב ומדון או לסבסך איש באחיו ולדבר תועה על הרבנים
אלופי הקחלה.⁽⁵⁹⁾ והתקנה הזאת אישר חדשו בסרם התגלע הריב,
הועילה לעדת הספרדים כי תעמוד באחדותה, כי הרבנים והראשים
שמרוה מכל משמר ויחדשוה בכל עת הצורך, והיא שעמדה להם
גם עד היום הזה.

חצי יובל שנה עוד לא נמלא מעת אשר כוכב הצלחת הבת
ציון החל לעלות והנה עוד הפעם התקדו הישמים ועננה הרת אופל
וצלמות כסתה את שמי אחינו אשר דכאה לארץ חיתם. בסוף שנת
שפ"ה מקץ חמשה שנים למשרת מחמוד פאשא הישר באדם, מכר
משנה פחת דמשק את משרת ירושלים והערים אשר סביבותיה
לאיש אביר לב ואכזר ואיבן פרוך שמו. האיש הזה אשר
תאוותו לצבור כעפר כסף לא תדע שבעה העליל על כל יושבי
הערים הסרים למשמעתו, מבלי הבדל דת, עלילות ותואנות לא
שערום כל הפחות והפקידים אשר היו לפניו, ויעמים עליהם מסים
וכסף ענושים חדשים לבקרים, אך את כל אכזריותו וזדון לבבו כלה
בהיהודים. העם הדל והנדכא הזה אשר זה שנות אלפים הנהו
מטרה לחצי כל מעול וחומץ, ועליהם לא חיפש כל עלילה
ותאנה רק בכל פעם אשר תאות הבצע החלה לבעור בלבו, תפש
אחדים מפרנסי היהודים ונכבדיהם וישליכם בכור השבי עד אשר
ישקלו על ידו כסף פדיונם כאשר שת עליהם, ואם אחרו מלהביא
את הסך אשר ביקש נוסרו ונענו ביסורים קשים ומרים. יסורים

(59) התקנה הזאת נדפסת בהירושלים" שיב צד 147.

אשר אך בימי משפט הכהנים בספרד נשמעו. ולשמעם תסמר
שערת כל שומעו. עד כי במשך עת קטנה הריקו כל גכבדי
העיר ועשיריה את צרורות כספם. והנשים נאלצו לפרוק עדים
מעליהם למען פדות במחירם את בעליהן ואכותיהן מידי מעניהם
כח. אך נפש העריץ עוד לא אמרה די. ועוד היתה ידו נשויה
לענותם ולדכאם עד דכא. ראשי העיר ונכבדיה פחדו לברוח ממנה
פן יכלה העריץ הזה את נקמתו ועברתו בהעניים והדלים הנשארים
בה. ולכן לא מצאו מפלט להנצל ממנו כ"א להחבא במערות
ובנקיקי הסלעים במקום לא תשורם עין הצורך ומשרתיו עושי
רצונו. ואת המסים וכסף הפדיון אשר העמים עליהם הגיעו לידו
על ידי אנשים מדלת העם, וכה גדל פחד לבבם עד כי לא יצאו
ממחבואם אף להתפלל בימי שבת ומועד. ובית ה' היה מלא רק
מדלת העם עניים ואביונים אשר תואר פניהם העיד עליהם כי
בביתם אין לחם. ושאר אחינו יושבי העיר אשר כבר כשל כח
סובלם לסבול עוד, מהם נסו לכסות גותם במלחים ובלויי סחבות,
מהם התעמטו בשמלת אשה ויברחו מהעיר. (כי העריץ פקד על
השוערים לבלי יניחו כל איש יהודי לצאת מקיר העיר וחוצה)
עד כי במצב רע ומר כזה לא היתה ירושלם מיום אשר נחרבה ע"י
הרומאים, כי גם אחרי אשר איבן פרוך נתפס בכף פחת דמשק,
משל על העיר גיסו א מ מ א מ א נ א ג א איש רע ואכזר כמוהו
ואחרי עבור זמן לא כביר נמלט איבן פרוך ממאסרו וישב עוד
הפעם ירושלימה. ויוסף לענותם ולדכאותם מבלי הפוגה, כי האיש
הזה היה עריץ ואביר לב מאין כמוהו עד כי ערב כנפשו ללחום
עם המיסעלים החדש ואנשי חילו אשר שלח מושל תוגרמה השולמאן
רב חסד מוראד למלא את מקומו, וכה שתו כל יושבי ע"י ק
ירושלם וסביבותיה את חמת העריץ הזה קרוב לשנתים ימים, עד
י"ב כסליו שנת שפ"ה אשר אז נאלץ לעזוב את העיר, ותהי
הרוחה ליושביה.

את פרטי קורות העת הקטנה הזאת, אשר על ידי מקריה
הנוראים כתקופה מיוחדת בקורות היהודים בע"י"ק תחשב, כתבו

חור עי"ק בספר ויקבהו בשם "חרבות ירושלים"⁶⁰) ואותו שלחו בידי אחד מהם לויניציא, למען יעורר את לב אחינו לתמוך מהר בלימים ולסדוּתם מנושיהם ובעלי חובותיהם ויוכלו עמו, ואנחנו לא נמנע מלתת לפני קוראנו את פרשת המצוקות והתלאות אשר עבר עליהם בעת הזאת, ואת שמות החכמים והפרנסים אשר נשאו כמשא העדה בעת הזאת, למען יעמוד שמש וזכרם לדור אחרון, כי כל איש אשר ישים עינו במכתב הזה יבין כי אף אם היתה מטרת כותבי המכתב לעורר רחמי אחיהם עליהם לחלצם מצרותיהם, בכ"ז רחוק הוא מכל הפרזה וגזמא, ובכל ענין ומקרה אשר הזכירו, הזכירו גם את שמות האנשים, היום והחדש אשר בו קרה המקרה הזה.

כאשר בא מחמד איבן פרוך לירושלם לשבת בה בתור משנה, הביא עמו שלש מאות גבורי חיל מזוינים, הנודעים אז בשם "סיימיני" ואותם הפקיד לשומרי ראשו, ולשמור את שערי העיר ומבואותיה, ועוד בימים הראשונים לבואו החל להכביד את עולו הקשה על כל יושבי העיר, ומבלי כל עלילה תפס את פרנסי

⁶⁰ המכתב הזה נדפס בוויניציאה בשנת לה' הישועה על עמך (השצ"א

לפ"ג) וזה נוסח ש ע ר המכתב :

"חרבות ירושלים"

שמו מודה עליו מה טבו של ספר זה, כי כשמו כן הוא מגיד מקצת הצרות, אשר עברו חלפו על ירושלים עיר הקודש ויחריבוהו, כן ישוב ד' לשוב עליה לטוב וינחם כל חרבותיה במחרה בימינו אכ"ר.

ובסופו תומים חכמי הדבני עי"ק ירושלים, וגם הרבה מחורי עי"ת וויניציאה יע"א, והרב החכם וכו' כמחיר רמ"ש תרנ"ג את תכנון לשפת אשכנזית והדפיסו בספר "פירוסים" הוצאת ה' מאשעלעם בסרא:

היהודים ויפקוד עליהם כי יתנו לו כסף כפר פדיון נפשם, וכראותו כי מיראתו ממלאים המה שאלתו, הוסיף לשאול מהם שאלות ותביעות על סכומים גדולים חדשים לבקרים, ומלבד המסים הכבדים בכסף מזומן אשר העמים עליהם, עוד התחכם להביא כפעם בפעם סחורות שונות, כמו: שמן זית, שמן שומשין, בורית ועוד, ויאכף את ראשי היהודים כי יקנו ממנו את כל הסחורה פעם אחת בהמחיר אשר שת עליהם, כמעט פי שנים מהמחיר הקצוב עליהם בשוק, ומאשר כי לא נמצאו בעיר סוחרים אשר יוכלו לקנות את כל הסחורה בפעם אחת, ומה גם אחרי אשר בעלי הכסף נתרוששו על ידו במאד, והנוגשים אצים בהם לאמר: הביאו לאדוניכם מחיר הסחורה, נאלצו ראשי העדה למכרם בפחות מהמחיר הקצוב עליהם בשוק, ולמלאות את החסר מקופת העדה. כל בקשת ראשי העדה ומענותיהם כי היהודים יושבי ירושלם דלים וראשים, ולא יוכלו לשא את משא המסים אשר הוא מעמים עליהם כפעם בפעם, בדי ריק היה, כי הוא באחת: כי אוצרות חושך ומטמונים מסתרים ליהודים, ולא השיב ידו מבלע, ולכן נאלצו ראשי העיר ועשיריה להחבא במערות למען לא תשורם עין הצורך בעברו ברחובות קריה, אך גם התחבולה הזאת לא הועילה הרבה, כי הוא העיק תמיד את שתדלני הפרנסים כי המה יביאו לו את הכסף אשר ביקשו, ויהי בראותם כי כלתה עליהם הרעה ואין כל עזר, שלחו בסתר מכתב לאחיהם אשר בדמשק לבקש מהם כי יעמדו לפני פחת עירם, ויתאוננו באזניו על כל התועבות והעלילות אשר איבן פרוך עושה לאחיהם בירושלם, מושל דמשק אשר היה איש ישר לב ואוהב צדק, מהר לשלוח ירושלימה שופט (קאדי) אשר ישים עיניו על איבן פרוך כי לא יעות משפטם ולצדק ישור.

היהודים שמחו בראשונה על ביאת השופט, ויהי כאשר שלח איבן פרוך לשאול מהם כסף התאוננו באזני השופט, והוא הבטיח למו לעמוד לימינם, אך באחרונה ראו כי נכזבה תוחלתם, כי גם עיני השופט בהו לנוגה ברכ הוהב אשר איבן פרוך האציל

לו ולא חזו עוד נכוחות, ולא הכביר ידו על איבן פרוך כי יהדול
מלענותם, והוא בראותו כי יד השופט תכן עמו ולכבו רעמה על
אשר הרהיבו היהודים עזו להתאונן עליו. ויהי ביום השבת ו' אייר
שלח לקרוא להחכם הנעלה כה"ר שמואל מרדיאולה גר"ו אשר
אותו מינו ראשי העדה לממלא מקומם ובא כחם אצל המשנה,
ויאמר לו ר' דוד בנו אני אלך תחתך, וילך הוא ועמו הזקן
ונשוא פנים כר' משה רומאנו, ויהי כבואם אל המשנה, ויאמר
לר' דוד איפה איבך? ומדוע לא באת לשרתני עד היום?
וישיבהו "בי אדוני עבדך אבי מרוד הוא בכל עת בעבודתך, ואני
כמוהו מתעסק תמיד לשרתך כי כל היום גללי ממהרות לרוץ
אנה ואנה למצוא מעות בעד היהודים לצרכך". אחרי כן פנה אל
ה"ר משה רומאנו ויאמר אליו: מדוע התאוננת עלי אל השופט?
וישיבהו: כי לא היו דברים מעולם, אך הוא לא שעה לכל
דבריהם ומענותיהם ויצו לאסרם ולענותם ביסורים קשים כל
הלילה ובבקר יתלו אותם בשכונת היהודים. משרתיו עושי רצונו
אשר גם הם היו אכזרים ואכירי לב כמהו, מילאו את פקודתו עוד
ביתר שאת, ובלוק באשי ראש חיל הסיימיני, עינה את ר' דוד
ביסורים קשים כל הלילה, וככל אשר הוסיף הר"ד לבקשהו כי
ירף ממנו, אחרי כי אין לאל ידו להביא את סך הכסף אשר שר
עליו, כי איש עני הוא, ומעסק הסרסרות ירויח אך לחם חקו, כן
הוסיף העריץ לענותו ולדכאו, ויתחוב תחת צפרניו קנים חדים,
ועוד אמר לתלות על צוארו מחתה מלאה גחלים וגפרית, אם לא
ימחר לשקול על ידו סך 2000 גרוש⁶¹ בפר פדיון נפשו, כאשר גזר
עליו המשנה איבן פרוך.

רעדה ופלצות אחזה את כל היהודים לשמע השמועה
הנוראה הזאת, וימחרו ויתפרקו את נזמי נשיהם וכנותיהם, וכל

(61) עלינו להעיר כי ערך ה גרוש בעת הזאת היה הרבה יתר מערכו בעת.

ולפי דברי הרי"ש בספר תביעות הארץ הבינו היה מחיר דוקאטו אחד ארבעה גרוש, אך
לדעתו הפרוץ על המדה.

איש אשר נמצא בידו כלי כסף וכלי זהב השאילו לפדיון השבוי. ויבואו לבית המשנה קופה מלאה הפצים לערבון על הסך אשר ביקש. ולב כל היהודים יושבי ירושלם נמוג ויהי למים כי ראו כי כלתה עליהם הרעה. וכי גם השופט ללא הואיל הוא. ויתחפשו רבים מהם בבגדים מטולאים ובכלויי סחבות. ומהם לכשו שמלת אישה ועזבו את העיר ויטלמו על נפשם. ועייז נשבת הת מחוי אשר הרבה מעניי העיר התפרנסו ממנה. ובטלו הישיבות ובתי הדינין. וגם בבתי הכנסיות נמצא אך מנין מצומצם עניים ודלים; אולם פרנסי העיר וראשיה עמדו על משמרתם ולא אבו לברוח מהעיר לכלי יעוררו עוד יותר את חמת העריץ ויעשה כלה בדלת העם. וישאו ויסבלו בדומיה את אשר נטל עליהם גורלם. (זכרה למו אלהי למוכה) אך לא יצאו מקירות בתיהם וחוצה למען לא תפגשם עין הצורר ומשרתיו. ואת המסים אשר העמים עליהם המציאו לידו עיי אנשים מדלת העם אשר העבירו קול כי הפרנסים ברחו מהעיר. ונפש העריץ עוד לא אמרה די בראותו כי נתרוקנה העיר ויצא מבת ציון כל הדרה. ובר"ה תמוז שפ"ה פגשו נוגשי המשנה את ר' אברהם אושפיזאל ויתפשטו ויעללו עליו עלילות דברים לאמר: כי הוא אחי ר' יצחק אבוהב אשר הכה בלשון את איבן פרוך לפני כבוד פחת דמשק. ויענהו ויכוהו הכה ופצוע בכל הלילה ההוא ולמחרתו. עד כי כמעט הגיע עד שערי מות! ובאחרונה הצליח בידו לפדות את עצמו בסך 500 גרוש.

אחרי עברו כשישה ירחים מיום אשר הופקד איבן פרוך למושל על ירושלם, הופקד מאת פחת דמשק ללכת בראש האורחה ההולכת בכל שנה למעקקא להשתחות על קבר מחוקק דתם. איבן פרוך אשר ידע בנפשו את כל זדון לבבו ורשעתו לא אבה אמנם לקבל עליו את המשרה הזאת מפחדו פן מתאנה הוא לו פחת דמשק. ובעברו דרך שם יתפשהו בכף וכגמולו ישיב לו. אך שופט העיר מנעהו מלהמרות את פי פחת דמשק בזה והוא נתן בידו כתב המעיד על ישרו ובר לבבו. ולמלא מקומו בירושלם

עד ישובו הפקיד את אטמאמאן אנא גיסו.
 אחינו שמחו בראשונה על צאתו מהעיר למצער על משך
 ירחים אחדים, כי בימים הראשונים שת אטמאמאן אנא בחלקות
 למו, אך שמחתם היתה אך עד ארגיעה, כי עוד לא עברו חדש
 ימים מיום אשר לקח אטמאמאן את משרת העיר בידו, ויחל גם
 הוא לבקש מאת ראשי העדה כי יתנו לו אלף גרושי, הראשים
 אשר ידעו כי כבר דלל וחרב אוצר העדה ומוצא לכסף אין, אמרו
 להשיך איל יהוד⁶² כר' שמעון בן כר' שאול כהן, כי יאמר לאט-
 מאמאן אנא כי אין לאל ידם למלאות חפצו הפעם, ובסתר
 שלחו ציר מיוחד להיר חיים די שיהיו זקן ואיש אמונים, אשר
 ישב בעת הזאת בנת (רמלה) לבקשהו כי יכתת את רגליו לדמשק
 להתנפל לפני כבוד הפחה ולבקש מאתו כי יצוה על אטמאמאן
 במפגיע כי יחדיל מלהעיק ולהצר ליהודים. אטמאמאן אנא אשר
 ראש פתנים תחת לשונו, לא דבר קשות עם השיך איל יהוד
 כאשר אמר לו כי היהודים לא יוכלו לשקול על ידו את האלף
 גרוש אשר שאל, רק באמרים רכים השיב לו: כי יתנו לו
 למצער חמש מאות גרושי, ואחרי אשר גם שאלתו זאת לא
 נמלאה, גם אז לא בערה כאש חמתו ולא הכביד עליהם עולו כי
 יתנו לו את אשר ביקש, ולכן האמינו ראשי העדה וכל יושבי
 העיר כי בלכבו לא תקונן אכזריות נוראה ככלבב איכן פרוך גיסו
 ויצאו ממחבואם, ויבואו להתפלל מדי יום ביומו בבתי הכנסיות
 מבלי מגור מסביב, ויהי ביום י"א אלול שפ"ה, ויצו אטמאמאן את
 אנשיו ויבואו אל בתי הכנסיות של הספרדים והאשכנזים ויקחו
 חמשה עשר אנשים מחשובי העיר ונכבדיה, והם: הרב ר' ישעיה
 הלוי הורוויץ (השל"ה), והחכמים המעולים כה"ר יעקב
 רומאנו, וכה"ר שמואל חמיץ, וכה"ר משה טרינקי, וכה"ר
 אליהו רבא, וכה"ר יהודא אישפריאל, וכה"ר משה לובלין,
 והרופא כה"ר יצחק האביליון, וכה"ר אליהו ישראל, וכה"ר

62) ראה מאמרנו "היהודים בארץ הצב" בה"ד"שלים" שנה כ' ע"ד 19.

משה בבא, וכו' יעקב לוי, וכו' מנחם נהר, וכו' אליאן
ן' טיפא, וכו' משה אשכנזי, והבחור כה"ר משה קורדובה.
ואח"כ הלכו לבית החה"ש כמה"ו שמואל ן' סיר גר"ו, ויתפשו את
חתנו כמה"ר עזריה זאבי, ואת ר' ישראל אשכנזי
ויתנום במשמר, ויאמר להרגם אם לא ישקלו על דם כפר נפשם
20000 גרוש.

לב כל איש נפל במאד למראה השערוריה הזאת, אחדים
מנכבדיהם נסו ללכת לפני שופט העיר (קאדי) לבקש מאתו
רחמים בעד הנאסרים, אך בקשתם שבה ריקם, ולכן מהרו לשלוח
עוד הפעם ציר מיוחד לדמשק לתנות באזני אחיהם שמה את
מצוקותיהם ותלאותיהם, החכם ר' יואל בלוית השיך אל יהוד
הנז' הלכו אל אמטאמאן לדבר עמו בדבר הנאסרים, ואחרי הפצרות
רבות עלה בידם להוריד את כסף פדיונם על סך 11000
גרוש, והמה התפשרו בניהם כי לתשלום הסכום הזה יתן כל אחד
מהנתפסים כאשר תשיג ידו, רובם יצאו מבית האסורים במישך
ט"ו יום, אך החכמים כו' יעקב רומאנו, וכהר' שמואל חמיץ, ור'
אליהו ישראל, ור' יעקב לוי, ור' אלי' ן' טיפא, ור' משה קורדובו
אשר לא השיגה ידם לתת את הסך 800 גרוש החסר עוד להסכום
הנז' נשארו אסורים במשמר, ונוגשי אמטאמאן ענום וייסרום
ביסורים קשים ומרים למען ימהרו להביא את כסף פדיונם, אך
כל עמל קרוביהם ושאר ראשי בני העדה לא הועילה למו להשיג
את מכסת הכסף הדרוש, ויהיו אסורים במאסר גם בליל רה"ש
של שנת שפ"ו, הרבה מחשובי העדה הלכו לבית האסורים לדבר
על לב הנאסרים ולנחמם, ולהודיעם כי עושים המה כל אשר
בכחם לאסוף את הכסף, אך לע"ע לא עלה בידם, וימאנו להתנחם,
כי היוטרים אימו עליהם להפליא את יסוריהם על אחת שבע
אם לא ימהרו להביא את החסר עוד לכסף פדיונם, ויהי ליל יום
הזכרון הזה ליל צרה וחשכה, ליל שואה ומשואה לכל יושבי
העיר.

אך הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל, וכאשר הגיע

הרין לכבוד הרי חיים די שיהיו אשר ישב אז בדמשק, מהר לקחת עמו הרבה מנכבדי העדה וחשוביה ויעמדו לפני הפחה, ויספרו לו את כל העלילות והתועבות אשר אטמאמאן אנא עושה לאחיהם בירושלם, והוא נעתר לשאלתם וימהר לשלוח את אחד מפקידיו עם שלשים אנשי חיל ירושלימה ובידו מכתב לשופט העיר כי ימהר להוציא את האסורים לחפשי, וכיום אי של רה"ש שנת שפ"ו הגיע הפקיד ירושלימה, וכאשר נודע לאטמאמאן כי בא הפקיד מדמשק ועמו כשלשים אנשי חיל מיהר ויוציא את האסורים לחפשי, לשמחת לבב כל בני העדה.

כאשר נודע לראשי העדה כי בא פקיד דמשק ירושלימה מהרו וילכו אל בית הפקודות ויתאוננו באזניו וכאזני שופט העיר על דבר הסך 10200 גרוש אשר אטמאמאן אנא לקח מהם בגזל. הפקיד אמנם אבה להכביד אכפו על אטמאמאן כי ישיב למו את הכסף, אך באחרונה ראה כי השופט גם הוא בעצה אחת את אטמאמאן ועמו אך כשלשים איש וירא לנפשו וימהר לעזוב את העיר ללכת בדרך אשר בא בה, ויהי כאשר ראה אטמאמאן כי פקיד דמשק הלך לו, ויוסף לדכא את היהודים ולבקש מהם את הסך 800 גרוש אשר נשאר עוד חיבים לו לפדיון כפר נפשות הנאסרים, ועוד סך 700 גרוש אשר נתן — לפי דבריו — לפקיד פחת דמשק למען לא יכהו בלשון באזני אדונו, ולמען לא יוסיף עוד לענותם נועדו כל יושבי העיר יחד בתפילת השחר של יום הושענא רבה בביה"כ, ונכבדי העדה פשטו מעליהם את מגדי יום טוב ויתנוס ע"י הפרנסים לתתם במשכן על סכום הכסף אשר הוא שואל מאתם, וביחד עם הנשך אשר נאלצו לשלם במוקדם, לוו קרוב לאלפים גרוש.

שופט העיר אשר ראה כי איבן פרוך וממלא מקומו אטמאמאן אנא מלאו חוריהם זהב מדמי היהודים האומללים, ויאמר, לאחוז גם הוא במעשיהם, ויהי היום (חשון שפ"ו) ויאמר השופט לבנות מהבית הכנסת אשר נסגרה בשנת שמ"ו (כאשר

הזכרנו למעלה) בית מדינה⁶³ ולמען הראות להיהודים כי אין מי יעמוד נגדו, החל עוד בו ביום לתקן מעורות ביהכ"ג חניות. פרנסי היהודים קדמו פניו ויבקשו כי יחדל מעשות כדבר הזה כי הבהכ"ג הזאת להם הוא ויראוהו את ספר המקנה החתום בערכאות הממשלה, אך הוא האמין אזנו לשמוע דברי תחנוניהם, ויאמר: כי לא יחדל מעשות את אשר זמם אם לא ישקלו על ידו 1000 גרוש, ומאשר כי האזינו הפרנסים דבת הרבה מהמושלמנים לאמר: כי אם לא יעלה בידי השופט להוציא מהם ע"י התואנה הזאת את האלף גרוש אשר הוא מבקש, יעולל עליהם עלילה אחרת למען בצע את זממו. לכן הסכימו הפרנסים ללות אלף גרוש, ולתתם להשופט למען יחדל מהם. והוא נתן על ידם פסק דין כתוב וחתום בערכאות הממשלה: כי הבית הזה נבנה מאת היהודים מימי קדם לשם בית הכנסת, ואיש לא יוכל להניא אותם מלהתפלל בו כחפצם.

ביום כ"ג מרחשון פשטה השמועה בעיר כי איבן פרוך שב ממעקא, והנהו הולך וכא לביתו. ויהי כאשר נודע הדבר להפרנסים ויקהילו את כל בני העדה ויאמרו עליהם לאמר: אתם ידעתם את כל אשר עבר על נפשנו מיום אשר הופקד איבן פרוך למשנה על עירנו, ואת החובות הרבות והעצומות אשר הננו חייבים כבר ליהודים ואינם יהודים, עד כי כבר כשל כח סובלנו, עתה איבן פרוך הולך ושב אלינו, ואין כל ספק בלבבנו כי לא יחדל מלדרוש מאתנו כסף כדרך כו, ולכן בחרו לכם אנשים חכמים וידועים אשר ילוו אלינו, ואתנו יחד ישאו במשא משמרת הקדש, למען נוכל עמוד. ויטבו דבריהם בעיני העדה, ויער ה' את רוח החכמים המעולים כה"ר שלמה חדיד, וכה"ר יואל הלוי, וכה"ר ישו מוניון, וכה"ר שלמה רומאנו, והרופא הנבון כה"ר יעקב אבוהב, וכה"ר אהרן לנביג, וה"ר דינר מערב, וכ"ר שלמה שאנגי, ויאתו לקבל עליהם את עול הפרנסות, ולהיות

63) ראה למעלה צד 22, הערה 43.

גם הם ערבאין ואחראין בעד הכסף ושוה כסף אשר ידרש להם ללות, למען להחזיק ישוב עייק ירושלם על מכונה זכרה למו ה' לטובה.

ביום ב' כסליו הגיע איבן פרוך ירושלימה, ראשי היהודים קדמו פניו בכבוד וביאו לו מנחה, והוא גם הוא שינה את מעמו וידבר אתם הפעם רבות, וישאל להם לשלום, ויאמר עליהם: אתם ידעתם את ההוצאה הרבה אשר הוצאתי בהדרך הרחוקה אשר הלכתי, ולכן הואילו נא להקל מעלי את המשא הזאת, ודעו כי מעתה לא אכביד עוד את עולי עליכם ועל שאר יושבי העיר, ולא יהיה עליכם להביא אל גזוי המלך רק טס המושהר"ה בלבד, ראשי העדה אשר עוד בטרם בואי, ידעו היטיב כי אם אך צעוד יצעד על סף ביתו יבקש מהם כסף, וכבר חיפשו בעדו מוצא לכסף, מהרו להביא לו 1300 גרוש, והוא לא סרב מלקבל את הסך הזה, ואם כי ידעו היטיב כי ראש פתנים טמון בהנופת אשר הטיפו שפתיו, בכל זאת שמחו מעט על החלקות אשר שת למו, והוא צוה ויעבירו קול בכל העיר לאמר: "מני מחמד איבן פרוך מושל ירושלם, לכם יושבי ירושלם שלום: דעו כי מעתה לא אכביד עוד את עולי עליכם, ובשבת מישור אמשול עליכם והארץ הנה רחבת ידים, אחזו בה וסחרוה", ויסר ביום ההוא את הסיימינים משערי העיר, ואת אברהים אנא השיב על מנו להיות משנהו, אך בכ"ז הואיל לקחת מאת עדת היהודים בעד חסדיו אלה מתת שלש מאות גרוש, כי כאשר אמרנו לא נהפך לבב איבן פרוך להטיב לכל עבדיו החוסים בצילו, כי היהפוך מושי עורו? רק הסתיר את מזימותיו בחובה, והתעמף בעור לבשה תמימה למען יאמינו בו יושבי העיר, וישובו איש איש לביתו ולמשלח ידו, ויוכל עוד הפעם לצבור כעפר בצע מעשקות, ויהי אך עבור עשרים יום מהיום אשר הוציא איבן פרוך את הכרה גמר בלבו לשוב על קיאו, ולמען תהיה ממשלתו חזקה בידו, זמם ללכוד גם את מבצר העיר, ויהי ביום כ"א כסליו, עבר עם אנשיו על פני המבצר, והאגא מפקד המבצר אשר לא ידע כי איבן

פרוך צודה לנפשו השתחוה לו ויקראוהו לבוא עמו אל תוך המבצר
לאכול ולשתות עמו. וישלף איבן פרוך את חרבו וכן עשו גבוריו
ויגרשו את האנא ואנשי חילה אשר נבהלו מפניהם, ותחתם
הישיב בהמבצר את אנשי חילו ויפקד עליהם לנגיד את גיסו אט-
מאמאן, ויחל מיד לחזק ולבצר את ברכי החומה למען יוכל
להסגר בו ולעמוד גם נגד חיל הממשלה.

לב כל יושבי ירושלם נפל כמאד בראותם את מעללי איבן
פרוך. ויראו לדעת כי איש תככים הוא ורק ערם הערים למו
למען ילכדו ברשת טמן להם. והשמועה כי לכד איבן פרוך את
המבצר הגיעה גם עד פחת דמשק, אך איבן פרוך אשר היה ערום
כנחיש התהפך בתחבולותיו ויאמר לצירי הפחה: כי רק למוכת
הממשלה גרש את האנא מן המבצר, כי לא שם לבו לעזוב את
ברקי החומה ועוד מעט שאיה יוכת שעריו, ושופט העיר העיד על
דבריו אלה, וישאר איבן פרוך על משמרתו. והיה אך יצוא יצאו
שלוחי פחת דמשק מהעיר, החל הוא להציק ולענות ליושביה
כמלפנים, ומשרתיו לקחו למו גם הם קרנים לנגח את היהודים
גם מבלי פקודתו. והיה ביום י"ג מבתו בא הנוגש פיזאדיקו
איש אכזר ואביר לב אשר הפיל חתת על כל רואיו, לבית פרנס
העדה כה"ר יצחק גאון והוא היה למעלה בבית מדרשו, וישאל
את ב"ב לאמר: איה יצחק אשר אמר לתת לי מתת עשרה
גרוש? ויאמרו לו כי איננו בביתו, אך הוא לא נתן אמון לדבריהם,
ואחרי אשר חפש אותו בכל החדרים ולא מצאו, עלה על מעלת
העליה, וישכור את דלתותיה אשר סגרו ר' יצחק בשמעו את קול
הנוגש. ור' יצחק ברח מהדרו לחצר אחר ויחבא שם, כי חשב כי
שלוח הוא מאיבן פרוך על איזה עלילה גדולה, ואחרי עבור שלשה
ימים הסכימו הפרנסים כי יעמדו לפני המשנה לשמוע מה בסויה,
ויאמר עליהם לאמר: הלא שמעתי כי נתתם על ידי השופט אלף
גרוש למען לא יגע בקדושת ביהכנ"ס אשר לכם, ועתה מדוע לא
ספרתם לי מאומה מהדבר הזה? לכן לא תצאו מזה עד אשר
תתנו לי כסף ענושים סך 5000 גרוש. פרנסי העדה השתוללו

וכהלומי רעם עמדו על עמדם, ובאחרונה נסו לדבר עמו דברי תחנונים ולהראותו כי כל בני העדה נתרוששו כבר ואין להם אף מקום ללות, אך האם איש כמוהו ידע רחם? ויצו לאסור את הרופא נ' עמרם ויתנהו במשמר, ואת הנשואים שלח לחפשי למען יתאמצו להביא לו את הכסף אשר שאל. ראשי העדה סבכו באישון לילה ברחוב היהודים בקול זעקה ובכי אשר תפלה גם את לב האבן, וכל איש אשר נמצא בביתו כסף או שוה כסף, מיהר לתת על ידי הפרנסים לפדיון השבוי, אשר היה אהוב לכל בני העיר, ואחרי כל אלה לא עלה בידם לאסוף כ"א 3200 גרושי, ואחרי הפצרות רבות נעתר איבן פרוך לקחת מהם את הסך אשר השיגה ידם, ולהוציא את השבוי לחפשי (אחרי היותו במאסר עשרה ימים). אז ראו הפרנסים כי אין להם עצה אחרת רק לשוב על עקיבם ולהסתר מפני חמת המציק בחדרי ביתם, ורק באישון לילה ואפילה יועדו הפרנסים יחד בבית אחד מהם להועץ על עניניהם. וראשי עדת האשכנזים ובתוכם הרב ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה) בראותם כי נפש הצורך כשואל לא תשבע כסף וכל עצה ותחבולה לא תועיל למו נגדו, התחמקו ויברחו מן העיר וילכו לעיה"ק צפת, ועי"ז נשבת קהלת האשכנזים מהיות לקהלה מיוחדת משך זמן לא מצער, כי אחדים נהם אשר נשאר בירושלם התאחדו את עדת הספרדים למען לא יהיה עליהם לשאת משא קהילה מיוחדת.

ביום ב' שבט עזב איבן פרוך את ירושלם, וילך עם משנהו אבראהים אגא לבקש סליחה מאת פחת דמשק, אשר נלחם אז עם מלך פרס אצל בגדד, על אדות המבצר אשר לכד. ויפקוד על העיר למטלא מקומו את אטמאטאן גיסו וביום השלשי למשרתו קרא אליו את פרנסי היהודים וידרוש מאתם בלי כל תואנה 1300 גרושי, והמה אשר כבר ידעו את טבעו וכי כל תחנוניהם אך לשוא יהיו, לא דברו הרבה ויתנו לו את הסך הנז', כאשר בא איבן פרוך בגדרה צוה פחת דמשק ויאסרו אותו בבית הכלא, וישלח את משנהו בלוית מוסאלים לקחת את

העיר מיד אטטאמאן, ויהי כבואם רמלטה, וישלח המשנה אל אטמא-
מאן לצות עליו למסור את העיר ביד המוסאלים, אך הוא לא שת
לבו לדבריהם ויכן א"ע למלחמה, ויסגור את שערי העיר ויצו על
השוערים לבלי יתנו כל איש לצאת ולבוא, ויאסוף לו אנשי חיל
באשר מצא, ויחזק את בדקי המכצר, ואת התעלה אשר סביבה
מלא מים, ויצבור אכל לרוב בהמכצר בעד אנשי חילו, ויסגור
הרבה בורות אשר ממימיהם שתו יושבי העיר. המוסילים החדש
אם כי נאספו אל הגלו חיל צבא רב, בכ"ז פחד לעלות למלחמה
על אטטאמאן, ואחרי עמדו ברמלה כשני ירחים, ובראותו כי
המכתבים אשר ישלח פחת דמשק לאטטאמאן אנא כפעם בפעם
למסור את העיר בידו לא יועילו להכניע את גאון עוה אטמא-
מאן, שב לעירו.

כראות אטטאמאן כי המוסילים החדש הלך לו, ואין לו
עוד לירא מפני איש, ויאמר בלבו: עתה אמלא חורי זהב, ויהי
ביום י' ניסן שפ"ו שלח אטטאמאן לקרוא את ראשי העדה, ויאמר
להם כי ישקלו על ידו עוד הפעם 1300 גרוש, והמה כרחל לפני גזויה
נאלמה, מהרו להשיג כסף ויתנו על ידו את הסך אשר דרש מבלי
פצות פה ודבר דבר.

ימי חג הפסח אך עברו, והנה צרה כמבכירה באה עוד הפעם
על היהודים בעקב סיבה קטנה, אשר איש לא יכל לחשוב אותה
מראש, וזה הדבר: כאשר אמרנו הציק אטטאמאן לא לבד
ליהודים כ"א גם לכל תושבי ירושלם מאיזה דת ועם שהם, ויהי
ביום כ"ח ניסן תפס אטטאמאן את אחד מהישמעאלים הממונה
על בניני העיר ועולל עליו עלילות ברשע ויאסרהו בזיקים, ויאמר
לתלותו על עץ, ויאלץ לתת כפר פדיון נפשו 6000 גרוש, וכאשר
באו נוגשי אטטאמאן לקחת מאתו את הכסף, נתן להם בחשבון,
שטר חוב אשר היה כתוב וחתום מאת ראשי היהודים על סך 700
גרוש, וישלח הנוגש לקרוא את ר' יואל הלוי ויראה לו את
השט"ח ויצו עליו להביא לו מהר את הסכום הנזכר, ור' יואל
אשר ידע כי אוצר העדה ריק, חיפיש למצא מפלט לו, וילך אל

אמטאמאן ויאמר לו : כי הנוגש נושה מאתו בעד שמי' אישר
הוא איננו חתום עליו. כ"א הרופא בן עמרם ור' יצחק גאון; כי הוא
אמר בלבו : הלא המה החביאו א"ע ולא יוכל המשנה ומשרתיו
לעשות להם מאומה. ועל שאלת המשנה: איך איפה הם? ענה: כי
איננו יודע. אז בערה כאש חמת המשנה; ויאמר אני אמצאם ואפרע
מהם. וישלח את הנוגשים לבתיהם לחפש אחריהם; והמה כשמעם
כי הנוגשים באים מהרו להחבא בבית אחד משכניהם; אך הנוגשים
לא נתנו דמי להם ויחפשו בכל פנות השכונה; וימצאום ויאסרום
ויתנום בבית הכלא. וישאל אותם ראש הנוגשים לאמר : הישכם
חייבים להממונה על הבתים 700 גרוש ? ויאמרו : כן; אמנם עוד
לא הגיע זמן הפרעון; וכעת אין בידנו מאומה. ויאמר לא תצאו
מזה עד אשר תביאו את הסך הנז' ויהיו אסורים במאסר שמנת
ימים ולא יכלו למצוא את הכסף. ויחר לאמטאמאן במאד; כי
דמה כי רק מתרוששים ראשי היהודים והון רב למו. ויאמר: עתה
אקה מהם כסף ענושים 10000 גרוש ואח"כ אתלה אותם על
עץ. ויצו ויוליכו אותם גלוי ראש מבית הכלא עד המבצר בעצק
היום; ובראשם חבליים כמשפט היוצאים להתלות! ויהי כאשר
ראה כ"ר יואל הלוי ועמו עוד אחדים מנכבדי העדה את אשר
נעשה להפרנסים; ויצא לבם; ויטהר ר' יואל ועמו ר' שמעון שיך
אל יהוד ללכת לבית אמטאמאן אגא לדבר עמו אדות פדיון
הפרנסים; ואחרי הפצרות רבות עלה בידם להקריד את שאלתו
על סך 5200 גרוש; ויהי כאשר אמרו לו : כי לא יוכלו לתת לו
את הכסף רק אחרי עבור שלשים יום; אז בערה עוד הפעם כאש
חמתו; ויאמר אל הנוגשים לתלות אותם על פתחי בתיהם. רתת
וחלחלה אחזה את כל היהודים בשמעם את דברי אמטאמאן;
ויאמרו למסור את נפשם בעד הפרנסים אם ח"ו יאבה העריץ
לעשות את אשר אמר; ולהצילם ביד חזקה. וכיעקב אבינו בהלכו
לקדם פני אחיו; כן הכינו גם הם א"ע לתפלה; לחרוץ ולמלחמה.
מהרו ויקדשו צום ויאספו לבית הכנסת את כל נערי הת"ת; ויקראו
אל אלקים בחזקה כי יגאלם מידי הצר הצורר אותם; והרבה

מהיהודים הלכו אל בולאק באשי ראש הנוגשים ויתנו לו מנחה למען ימליץ טוב בעד הנתפסים אצל אדונו. ואטמאמאן נעתר לבקשתו ויואל לבלי עשות להם מאומה ולחכות על סכום הנז' עשרה ימים; וגם אחרי עבור י' ימים. והיהודים עוד לא השיגה ידם את הסך הדרוש חכה להם עוד חמש וארבעים יום. אשר אז כלו לשלם לו את הסך 5200 גרוש. וגם הסך 700 גרוש אשר היו חייבים להממונה על הבתים. ועוד 1300 גרוש בתור קנס על אשר לא נתנו על ידו את הכסף מיד כאשר שאל. ואז יצאו הנאסרים לחפשי.

בחדש סיון יפ"ו בא השופט חוסן איפענדי (אשר אותו שלחה הממשלה מעיר הבירה למלא מקום השופט החולף) לרמלה. וימצא שם ישמעאלים ונוצרים רבים אשר נסו מירושלם מפני רשעת איבן פרוך וממלא מקומו. ויספרו לו את כל התלאות אשר מצאתם מיום בא איבן פרוך לירושלם. והי כשמוע השופט את זאת לא מיהר לעלות ירושלימה וישב ברמלה. ואטמאמאן אגא שלח אליו לאמר: הואיל נא וכוא אלי. כי כבד אכבדך. ויאמר השופט אל שלוחי אטמאמאן לאמר: אמרו לאדוניכם כי לא אבוא בעיר עד אשר יצא הוא ואנשי חילו מן המבצר וימסרהו בידי פקיד פחת דמשק. ואם לא ימלא אחרי דברי. אז אישבה לי לעיר הבירה ואספר באזני כבוד השולטאן. אשר לצדק ימלוך את כל אשר האזינו אזני ועיני ראו מהעלילות והתועבות אשר הוא עושה לכל יושבי העיר. ואז במח יצוה השולטאן על הפחות הסרים למשמעתו כי ילחמו אתו וכמשפט מורד במלך יעשה לו. אך אטמאמאן עמד במרדו. והשופט חוסן איפענדי אחרי עמדו ברמלה שלשה חדשים שב לעיר הבירה. וימצא שם את כבוד ר' שמואל בן סיד, וכ"ר שמואל מורדיאולה, והזקן ר' חיים די שיה"ז, אשר בעזרת נכבדי אחינו שם הצליח בידם להתאונן באזני השולטאן רב חסד על עלילות איבן פרוך וסיעתו. ויבוא גם הוא אחריהם ויעד כי כל דבריהם כנים חמה וכי לא את היהודים בלבד הציק בן פרוך וממלא מקומו. כי גם לכל יושבי העיר הנוצרים

כהמושלמנים, אז מיהר השולטאן ויתן צו על פחת דמשק. כי יעלה מיד להלחם עם משנה ירושלם ולא ישוב מהעיר עד אשר יבוא שעריה, וישלם להמורדים כגמולם.

ויהי כבוא פקודת השולטאן לפחת דמשק, וימהר וישלח ירושלימה מוסילים חדש, ועמו אברהים אגא אחי אמטאמאן, וביום כ"ה סיון בא ירושלימה, וימהר האגא לדבר על לב אחיו כי יעזוב את העיר וימסרהו בידי המוסילים אשר בא עמו, והמה ילכו שכמה אשר היא נתנה מאת פחת דמשק לאיבן פרוך, ואם לא, יהרג פחת דמשק את איבן פרוך אשר הגהו אסור בידו, אולם אמטאמאן אגא אשר ראה כי אין לו מקום יותר טוב לצבור בצע מעשקות בירושלם, פיתה את אחיו אברהים כי יעזבהו וילך שכמה, ואת המוסילים החדש לא נתן לצאת מקיר העיר וחוצה, ועוד פקד על שופט העיר כי לא יקים את מאמר הפחה אשר בידי המוסילים.

בימים ההם ברח בן פרוך ממאסרו, וכאשר גודע לו כי אמטאמאן עודנו בירושלם וימהר ויבא ירושלמה ביום כ"ט תמוז, ויהי כאשר שמע מפי אמו כי לא חש אמטאמאן על הצלת נפשו וימשול על העיר כחפצו, ויחר לו מאד, ויתנכל לו להרגהו. וביום ו' אב בא אל המכצר וימצא את אמטאמאן יושב בעליתו, וישלוקה את חרכו וידקרהו, וימת מות נבל, לשמחת לבב כל יושבי העיר, ואת המוסילים אשר שלח פחת דמשק למשול על העיר, לא הניח איבן פרוך לצאת מהעיר, ויאמר לו: כי אם לא יבוא בתוך זמן ידוע מאמר מאת פחת דמשק, אשר הוא יהיה המושל על העיר, אז יעזבנה וימסור את ממשלתה בידו, והמוסילים נפתה לדב, וי. ואיבן פרוך אשר היה טלא תוך ומרמה מצא לו עצרת בוגדים, אשר ידעו לזייף גם חתימת פחת דמשק, ובעזרתם הגיע אחרי עבור ימים מועטים, מכתב הנושא עליו שם פחת דמשק, לאמר: כי איבן פרוך יהיה מעתה המשנה בירושלם, ויעזוב המוסילים החדש את ירושלם וילך לדרכו, ויהי אך עזב המוסילים את ירושלם, ויבקש מהיהודים סך 600 גרוש לעזר ההוצאה אשר עלה

לו על דרכו, והמה בידעם כי אם ימאנו או ימרו את פיה, אז מרה תהי אחריתם. מהרו להשיג בעדו את הסך אשר ביקש. הפרנסים אשר נלאו מנשוא את העול הקשה אשר אטמאמאן ואיבן פרוך הכבידו עליהם וכל תקוה אין למו להנצל מידו, אבו להתפטר ממשמרתם, ויבקשו את בני העדה כי יבחרו אחרים במקומם, אך מאשר כי לא נמצאו אנשים חכמים וידועים אשר יוכלו למלא מקומם, התפטרו רק הרופא ז' עמרם וה"ר יצחק גאון, ושנים אחרים נכנסו במקומם, אפס כי נשאר עליהם שם פרנסים בין הישמעאלים בעלי חובותיהם.

אחרי עבור ימים אחדים צוה איבן פרוך להביא לפניו את הפרנס כה"ר יואל הלוי, ויאמר לו : מדוע אינך משרת אותי כאשר הית משרת את גיסי אטמאמאן ? לכן לא תצא מזה עד אשר תתן על ידי 520 גרוש. ופרנסי העדה מהרו לתת לו למען יחדל מהם. אך לא כאשר דמו כן היה, ומאשר כי נלאה הוא בעצמו להעיק עוד להיהודים, אחרי אשר כבר הבטיח למו פעמים אחדות כי יחדל מהרע להם, לכן הוציא את חפצו לבצע מעשקות על ידי ממלא מקומו, ויהי בלכתו אחרי ימים אחדים עזתה הניה ביד משנהו פקודה בכתב כי יבקש מאת פרנסי היהודים סך 5300 גרוש, ויהי ביום הושענא רבה שפ"ז בעת צאת העם מבתי התפלה, ויבואו שומרי המשנה ויתפשו את הרופא כה"ר יעקב בן עמרם והנבון כה"ר יצחק גאון אשר המה גודעו להם לפרנסי העדה (כאשר אמרנו) ויוליכום אל המשנה, ועמהם הלכו גם ר' דוד טרדיאולה ושמעון שיך אל יהודה, ויראם המשנה את פתשנן כתב הדת אשר נתן לו איבן פרוך ויבהלו מאד ולא יכלו לענותו דבר, ויאסוף את שלשתם אל המשמר זולת השיך אל יהודה. חרדת מות נפלה על כל יושבי העיר ויום החג האחרון אשר בו ישמחו אחינו בשמחת התורה, מעוזם ומשגבם בעת צרה, נהפך להם לאבל ויבון, כי ראו כי אין להם כל תקוה להמלט מדי העריץ אשר כשואל לא תשבע נפשו הון, ויתחבאו כל נכבדי העדה בחדריהם ולא יצאו החוצה לבלי יתפשו בכף הנוגשים, והאסורים אחרי

אשר היו במאסר שמנה ימים והנוגשים הפחידים ליסרם ולענותם באכזריות חמה, הבטיחו בעל כרחם לתת על ידי המשנה סך 2600 גרוש, ויוציאו לחפשי את ר' דוד מרדיאולה לבדו וישתדל הוא והשנים הנכבדים אשר נוספו על הפרנסים, ללות כסף מכל אשר מצאו, אך למרות עמלם לא עלה בידם גם אחרי עכור ימים אחדים להשיג אף 1000 גרוש ואת הסך הזה מהרו להביא לידי המשנה. במשך הזמן הזה שב איבן פרוך ירושליטה ולבבו כבר ידע כי כלתה אליו הרעה מאת הממשלה בהעיר הכירה אם לא ימהר לעזוב את ירושלים, ולכן צוה על הנוגשים להתרות בהנתפשים כי ימהרו להשיג את כסף פדיונם ואם לא מרה תהי אחריתם, ור' דוד בשמעו את דבר הנוגשים ובידעו כי מוצא לכסף אין, לא מצא מפלט לו כי אם להחבא גם הוא במקום אשר לא תמצאנו עין הנוגשים, ויצו איבן פרוך ליסר ולענות את הנתפשים ביסורים ועגוים קשים קבל עם לפני פתח בית הכנסת ולהכותם מכות אכזריות בחרפה ובבוה, פעמים מספר ביום החליף את מאסרם, מרמו את שער זקנם וייסרום ביסורים נוראים אשר כל השומע תצלנה אזניה, והמה כאבן שאין לו הופכין קבלו את יסוריהם באהבה בידעם כי אין לאל ידי העדה למצוא עוד את הכסף אשר דרש מאתם. וראש הנוגשים איש אביר לב ואכזר מאין כמוהו בולק באשי לא יכול עוד לראות בצערם, ויאמר לאיבן פרוך לאמר: הן אנכי יסרתי את ראשי היהודים בכל מיני אכזריות אך נפשי יודעת מאד כי לא יוכלו למלאות חפצך כי כבר מכרו ומשכנו את כלי ביתם על סך הכסף אשר הביאו לך באחרונה, ויותר לא אוכל עוד ליסרם ולענותם, ויאמר איבן פרוך אם כן איפה שלימו למצער עד סך אלפים גרוש ויצאו לחפשי. בליל כ"ה חשון נסב משנה איבן פרוך ושוטריו את בית החכם הנעלה כהר"ר יצחק צבאח, ויבואו דרך הגג לחצרו, והוא בחישבו כי ננכים באו עליו, מיהר לסגור את דלת חדרו מבפנים ויגשו לשבור את הדלת בחרבותיהם, ויפצעו גם את יד ימינו, ובראותו כי כלתה אליו הרעה ברה דרך פתח אחר מחדרו, והמה באו

פנימה ויבזו את כל כלי הבית וירדפו אחריו וימצאוהו ואח"כ באו
בבית ר' טובי' קאנפוס, ובבית ה"ר חיים פואה, ובבית ה"ר
יוסף עלי, ויתפשו ויתגזזו במשמר באחד מחדרי המבצר,
ולמחרת הביאו שם גם את שני הפרנסים אשר היו כבר אסורים
במאסר, ויוסיפו להפליא את מכותיהם, ענויהם ויסוריהם על אחת
שבע. יסורים אשר אך בימי האינקוויזיציא בספרד נשמעו. עד
אשר אמרו לשקול על ידי הצר 3000 גרוש וסך 300 גרוש
למשנהו. ואח"כ תפשו השומרים עוד את החכם ה"ר יעקב ליריאה
והחכם החסיד ה"ר שלמה מטרצינה. ובו ביום עלה בידי הנאסרים
הראשונים למלאות את החסר להם להסך 2000 גרוש. ויצאו
לחפשי, ולמחרתו יצאו גם ה"ר יצחק צבאה, וישתדלו שלשתם
למצוא את הסך אשר הבטיחו הנתפשים החדשים לתת ע"י
הצר, אך כל עמלם היה ללא הואיל למצוא את הכסף ולכן
השתדלו כל אחד ממשפחת הנתפשים להשיג כפר נפשו.
והנוגשים לא חדלו מליסר ולענות את הנאסרים מבלי הרף. עד
אשר ראה ה' בענים וישם קץ לצרותיהם ותלאותיהם, כי בעת ההיא
באו מלאכים מדמשק ירושלימה לדבר על לב איבן פרוך כי יעזוב
את העיר וימסור את ממשלתה לידי המוסילים החדש, ואם לא
יעלה עליו בחיל כבוד וכגמול ידיו ישיב לו, אז נפל לב העריץ
בקרבו ויאמר למסור את העיר בעוד ימים מעטים, וביום ג' י"ב
כסליו שפ"ז עזב את ירושלם ללכת שכמה אשר היא נתנה לו
מאת פחת דמשק, ויוציא לחפשי את כ"ר חיים פואה על כי
השיגה ידו לשלם את חלקו בכסף הפדיון 1100 גרוש, ואת כה"ר
שלמה מטרצינה ור' יעקב ליריאה.

היום הזה יום צאת איבן פרוך מהעיר היה יום משתת
ושמחה לכל היהודים ובהלל ותודה הללו את ה' בבתי הכנסיות
על אשר גאלם מיד צר, ונכבדי העדה יצאו ממחבואיהם ויסבו
בעיר לאסוף מכל איש לחם וכל מאכל אשר יאכל לחלק לעניים.
אך שמחתם היתה עוד מהולה בתוגה כי איבן פרוך הוליד אתו
שבי את ה"ר טוביה קאנפוס וה"ר יוסף עלי על כי לא השיגה

ידם לשלם את חלקם בכסף הענושים אשר שט עליהם, אך בחמלת ה' גם תוגתם זאת היתה עדי רגע, כי כאשר הביא איבן פרוך את השבויים שכמה, דבר חוסאן פאשה על לבו כי ישלחם לחפשי, ואחרי עבור ג' ימים (ט"ז כסליו) שבו ירושלימה לשמחת לב בני משפחתם וכל תושבי העיר.

כאשר אמרנו מסר איבן פרוך ביום י"ב כסליו את ממשלת ירושלים בידי המוסילים של חוסאן פאשה, וביום ט"ז כסליו בא הוא בכבודו ירושלימה, ואחרי עבור ששה ימים צוה חוסאן פאשה ויתלו את האגא מפקד המבצר על העץ, וכרוזא קרא בחיל לאמר: ככה יעשה לאיש אשר לא ימסור את נפשו בעד מבצר המלך אשר הוא מפקד עליו.

סכום הכסף אשר גזל העריץ איבן פרוך וגיסו אמטא - מאן אגא בהשנתים אשר משלו על עיר קדשנו עלה לסך חמשים אלף גרוש במזומן, ואת הסך הזה נאלצו ראשי העדה ללות כפעם בפעם מאת הישמעאלים בנשך עשירים למאה.

כאשר נחו היהודים מעט מתלאותיהם והראו לדעת כי מצבם ברע מאד, כי נושיהם מכבידים את עולם עליהם והנשך הולך ורבו, ושהתמיכה התמידית המניע אליהם כפעם בפעם אין להם כל תקוה לפרוק את עול החובות מעל צוארם, גמרו ראשי העדה ונכבדיה לשלוח שליח מיוחד לאחיהם שבנולה, לאסוף כסף לתשלום חובותיהם, ובידו מכתב מכלכל כל פרשת העוברות עליהם, ועל המכתב הזה באו על החתום הרבנים כמהיר שם טוב לחייאוי, ישי מונין, שמואל בן סירי, ישראל בנימין, ישראל בכמ"ר עוריה זאבי, אהרן בכמ"ר משה בן מכיר, יעקב רומאנו.

השליח בא ראשונה לויניציא, אשר בה היה מושב נשיאי ארה"ק (כאשר הזכרנו למעלה) וימהרו גם רבני ויניציא ופרנסיה, והם: ה"ר יהודה אריה ממודינה, שמהה לוצאטו, נחמיה סארוואל, שמעיה בכמ"ר משה די מודינה, עוריה פיני, שמואל מסעוד, לתת את ידם על המכתב הנוי, וכ"א מהם עורר בדברים חודרים את כל יושבי עירם וסביבותיה לקום על נדיבות ולתמוך ידי אחיהם אשר באה"ק לתשלום חובותיהם, ואת המכתב הנוי נקבו בשם "הרבות ירושלים" וידפסוהו בוויניציא בשנת ש"ח בצירוף הקדמה מאת השליח, ואת הספרים נתנו בידו למען יוכל לפרסם את צרת הבת ציון בכל מקום בווא.

פעולת השליח ותוצאות מסעו נבאר בפרק הבא.

סדרום ועמרה

מבואר על פי כתבי הקדש ומאמרי חז"ל

מאת

מאיר איש שלום

מורה בבית המדרש בווינא.

נאחזתיך קדם ובגותיך תשכון.

(יחזקאל ט"ז נ"ה).

לקדמתך

רבים יחשבו כי הערים אשר הפך ה' באפו הן הגה במקום
טקוה ים המלח כי בימי קדם עת דרכה רגל עם עבר ראשונה
בארץ הצבי אבדו הערים האלו עם יושביהן עדי נצח ותכס עליהן
שממת ים הקדמוני, וספורי המקראות מראים כן בתחלת ההשקפה
טבלי העמק בהם, על כן נתתי את לבי לבאר מן התורה והנביאים
וממשנתם של חכמים שאין הדבר כן וכי ארץ הערים האל מעבר
לירדן מזרחה היו ונתנה לבני לוט לירושה.

(א). ואשר אזכיר ראשונה היא אמרו: "כל אלה חברו
אל עמק השדים הוא ים המלח" (בראשית יד, ג). למדנו שאשר
הוא כהיום ים המלח הוא היה בימי קדם עמק השדים, ואמר: "ויצא
מלך סדם ומלך עמרה ומלך אדמה ומלך צביים ומלך בלע היא
צער ויערכו אתם מלחמה בעמק השדים" (שם שם ח). נמצינו
למידן שאלו הממלכות לא היו בעמק השדים רק שם התחברו
לערוך המלחמה ביום נשק, וספר הכתוב: "ועמק השדים בארת

בארת חמר ויגוסו מלך סדום ועמרה ויפלו שמה והנשוארים הרה נסו" (שם שם ו), ומזה נראה אשר לא ידעו המלכים האלה להזהר מהבארות ההנה עד שנפלו אנשי מלחמתם בהן, ואיך יתכן שאלו הממלכות היו בעמק ההוא ולא ידעו להזהר?

(ב). אמר: "וישא לוט את עיניו וירא את כל ככר הירדן כי כלה משקה לפני שחת ה' את סדם ואת עמרה כגן ה' בארץ מצרים באכה צער ויבחר לו לוט את כל ככר הירדן ויסע לוט מקדם ויפרדו איש מעל אחיו אברם ישב בארץ כנען ולוט ישב בערי הככר ויאחל עד סדם ואנשי סדם רעים וחמאים לה' מאד" (שם יג, י — יד). למדנו שמושב לוט היה בערי ככר הירדן ונטה אהליו עד סדם, אמנם לא נודע לנו שמות הערים אשר ישב בהן וגם לא פירש לנו אם הככר הזה הוא מעבר לירדן ימה או מזרחה ועל ידי הירדן אשר עבר בינותם נפרדו איש מעל אחיו, והנה נאמר ויסע לוט מקדם, ומקרא זה הוא מהמקראות הקשים שהרי אברהם ישב בארץ כנען בין בית אל ובין העי, וא"כ הנה נסע לו לוט למזרחו של אברם ואיככה אמר ויסע לוט מקדם? היה לו לאמר ויסע לוט קדמה, ורבו הפירושים בזה, המתרגמים האשכנזים אמרו להם שבקיה לקרא דדחיק ומוקים אנפשיה, ויתרגמוהו כאילו כתוב קדמה, או כמ"ש המבאר ואמר מקדם כמו בקדם ר"ל מצד קדם של א"י ואחד משמושי המ"ס הוא שתשמש במקום ב"ת, אך תנחומין של הכל היא שאין מלשון העברות לאמר ויסע בקדם כי אם ויסע קדמה, ואונקלוס תרגמו בקדמותא כאשר יתרגם מלות בתחלה ובראשונה, ויש לפרשו על ב' פנים אם שדעתו ויסע לוט מתחלה הוא סיפור כלפי מה שאמר אח"כ "וה' אמר אל אברם אחרי הפרד לוט מעמו וגו', או שדעתו שמאמר הבא אחריו ויפרדו איש מעל אחיו הוא מאמר בפני עצמו ולא המסוכב מהנסיעה ובא לאמר, שנפרד ממנו פרידה עולמית, ושיעור המקרא: שכתחלה נסע לוט מאברם ואח"כ נפרד ממנו פרידה עולמית, ויש נוסחאות בתרגום מלקדמין, ונוסחא זו לדעתי אינה משנה הענין והכונה.

והפלא ופלא הוא בזה המקרא מ"ש הראב"ע שהוא מעתיק הרים ולא ידעם והפך את סדם ועמרה טרם הפכם ה' באפו שהוא כתב "ויסע לוט מקדם כי סדום מערב בית אל" והוא דבר אשר יכחישהו החוש, שהרי סדום אינה רחוקה מצער, וצער ידענוה לדרום ים המלח, אמנם מה שהוא ברור מדבריו הוא : כי סדום איננה במקום ים המלח, שהרי ידע הראב"ע שנבול קדמה הוא ים המלח כמפורש במקראות, וכן צריך לאמר לדעתו שהשם כבר הירדן אינו על שם הנהר הנופל בים המלח שגם זה מפורש בכתוב שהירדן במזרחו של א"י ואין לך בקי במקראות כהראב"ע, אלא שדעתו שאותו הכבר היה נקרא כבר הירדן ולא נודע לנו מאיזה טעם, והמבאר תפש עליו וכתב "ומאד יפלא כי הוא נגד המציאות הנודע וכו' כי הירדן ההולך למזרח ארץ כנען נופל בים המלח ככתוב בפ' מסעי בגבולי הארץ, וים המלח הוא למערב ערי סדם ועמורה" והנה עשה את הראב"ע לטועה בדבר שתינוקת של בית רבן יודעין אותו חיל קרי בי רב הוא וזה לא יתכן.

ורש"י פירשו נסע מאצל אברם והלך לו למערבו של אברם נמצא נוסע ממזרח למערב, ופירוש זה אומר פרשני כי אלו הדברים הם תמוהים כמעט כדברי הראב"ע, וכן הבינם הרא"ם ותמה עליו והניח הדבר בצ"ע, והמבאר הגיה בו "והלך לו למערבו של סדם" ואינני רואה שום תועלת בהגהה זו שהרי עדיין איננו נמצא נוסע ממזרח למערב, ואולי כונת רש"י שלוש הסתיר את דרכו מפני אברם יען כי מצא את הכבר ארץ טובה למרעה וכי בולה משקה ויבקש להסתיר את הדבר מפני אברם וכחש לו, ותחת אשר היתה לו לנסוע מזרחה נסע מאצל אברם למערבו והרחיק לו את הדרך לסבב ולבא מזרחה ונמצא נוסע ממזרח למערב, ועי"כ ויפרדו איש מעל אחיו כי לא ידע אברם אנה פנה והלך, (ועפ"י דרך זה יש לפרש אמרו: "והוא ישב בסדום" יד, יב) שהוא נמשך אל "ויבא הפליט ויגד לאברם העברי" (שם) שע"י הפליט נודע לו לאברם אשר לוט ישב בסדום ונשכח, אולם רש"י פירש שם בדרך הגדה ששייבתו בסדום גרמה לו).

ובעל תבואות הארץ (דף מ"ד ע"א) פי' ג"כ מקדם כמו לקדם ודרך בזה בנתיבו שקדמוהו. ולצאת מהמבוכה וההפכה הזאת פי' חז"ל בב"ר (פמ"א) הסיע עצמו מקדמונו של עולם וכו', וגם רש"י העתיקם, וכיוצא בזה פי' שם (פל"ח) ויהי בנסעם מקדם שישאלו על זה: נסעו מן מדינחא למול למדינחא? והשיבו א"ר אלעזר ב"ר שמעון הסיעו עצמן מקדמונו של עולם וכו', אמנם ראה זה כי בתרגומו של יונתן תרגם המקרא כפשוטו וכמלותיו ואמר ונטל לוש ממדינחא, וע"כ על כרחך שנתיישב לו המקרא כפשוטו. על כן אומר אני שאמתת הדבר כך היא: שמזרחה של ארץ כנען נקרא קדם ולוש נסע מקדם ועזב את ארץ כנען, וכיוצא בזה נמצא בדרומה של הארץ שנקראת נגב שהרי נאמר באברם: "ויעל אברם ממצרים וגו' ולוש עמו הנגבה" (שם יג, א), ויפה פי' רש"י לבא לדרומה של א"י וכו' ומכל מקום כשהוא הולך ממצרים לארץ כנען מדרום לצפון הוא מהלך שארץ מצרים בדרומה של א"י כמו שמוכיח במסעות ובגבולי הארץ עכ"ד, וכן נמצא במרגלים ששלחם משה מקדש ברנע במדבר פארן שהוא בדרומה של כנען ואעפ"כ אמר להם: "עלו זה בנגב" (במדבר יג, יז) ואמר שם "ויעלו בנגב ויבא עד חברון" (שם שם כב), ואף כאן אתה אומר שמזרחה של הארץ נקרא קדם והנוסע משם אף אם הוא הולך כלפי מזרחו של עולם יאמר עליו שהוא נוסע מקדם, ועפ"י דרכנו למדנו שהכבר ועריו מעבר לירדן מזרחה היו, והוא שאמר אח"כ: "אברם ישב בארץ כנען ולוש ישב בערי הכבר ויאהל עד סדם" (בראשית יג, יב) כי לוש עזב את ארץ כנען כולה, וזה שלא כפי הרמב"ן שאמר: ומעם, אברם ישב בארץ כנען בשאר ארץ כנען כולה שלא יעמוד במקום אחד, אבל בכל ארץ כנען יגור ולוש נתישב במקום אחד ממנה בערי הכבר כי ערי הכבר מכלל ארץ כנען וכו', ועפ"י דרכנו אין הדברים כן אלא בא הכתוב לאמר שאברם נשאר בארץ כנען ולוש נפרד ממנה ולא היה בארץ כנען כלל.

ג). השם "כ כ ר" נמצאהו בסמיכות ובמכרת, נאמר: "ככר

הירדן" ונאמר "ולוט ישב בערי הככר" (שם) ונאמר "ואל תעמד בכל הככר ההרה המלמ" (שם יט, יז), ומזה המקרא נלמד שזה הככר אינו מקום הרים, ונסמכה לזה השם מלת ערים כמ"ש: "ויהי בשחת אלהים את ערי הככר" (שם שם כט), וכן נסמכה לו מלת "ארץ וישקף וגו' ועל כל פני ארץ הככר" (שם כח), ונלמד מזה שיהיה ענין השם מה שיהיה, הנה יאמר ג"כ על מקומות אחרים, ועל כן הוצרך הכתוב לסמנו ולהסמיכו על הירדן לאמר באיזה הככר הענין אמור, ובאמת מצאנו: "ויאספו בני המשוררים ומן הככר סביבות ירושלים" (נחמיה יב, כח), והנה בסביבות ירושלים היה גם כן מקום שנקרא ככר, ואולי הוא הככר הנזכר במה שהראה הקב"ה למשה שנאמר: "ואת הנגב ואת הככר בקעת ירחו עיר התמרים עד צער" (דברים לד, ג) או שהוא שם ככר אחר אמנם מה שנאמר: "וירץ אחימעץ דרך הככר" (שמואל ב, יח, כג), מאורע זה היה בעבר הירדן מזרחה כמבואר מהמסופר שם, אולם מה שנאמר: "בככר הירדן יצקם המלך כמעבה האדמה בין סכות ובין צרתן" (מלכים א, ז, מו), וכדו"ה הוא אומר: "בין סכות ובין צרדתה" (דה"ד, יז), ראה בהשקפה ראשונה שהיא מעבר לירדן ימה.

על כן עלינו לחקור בענין אלו המקומות סכות וצרתן או צרדת, והנה סכות ידענוה שכשעבר יעקב את נחל יבק מצפון לדרום כבואו מחנים עבר את פנואל, ובא סכותה, והזכרה בשופטים (ח' ה') וגו', והיתה בחלקו של גר ומשכנה בעמק כמ"ש: "ובעמק בית הרים ובית נמרה וסכות" וגו' (יהושע יג, כז) והוא שאמר בתהלות: "אחלקה שכס ועמק סכות אמרד לי גלעד ולי מנשה" (תהילים ס) שאמרו לי גלעד ולי מנשה הוא כמפרט מה שאמר בכלל ועמק סכות אמרד, אמנם צרתן הזכרה במלכים (ד. יב) בענא בן אחילוד תענך ומגדו וכל בית שאן אשר אצל צרתנה וגו', ומזה יראה שהוא מעבר לירדן ימה, וביהושע נאמר: "הרחק מאד באדם העיר אשר מצד צרתן" (ג, מז) ולפ"ז הנה סכות בעבר הירדן מזרחה וצרתן בעבר הירדן ימה, ועל כרחק

כשיצק שלמה את בלי הנחישת לא יצקם אלא או בעבר הירדן מזרחה או מערבה, ועל כן סברת הדברים כך הוא שהשם ככר הירדן הוא במזרח אלא לפי שהככר נמשך הרבה מאד מצפון לדרום על כן סמן לך כאן שיצקם באותו מקום הככר אשר הוא בין סכות ובין צרתן, וזה דלא כבעל תבואות הארץ (דף צ' ע"א), ואולי בצרתן היו מקום מסכנות לאילו הכלים שנגמרו מעבר לירדן שמה ומשם הובאו ירושלימה ולכך נזכרה צרתן בענין אלו הכלים.

(ד). והנה סדום היתה מטרפולין של אותן הערים ושניה לה עמורה כאשר מראין המקראות, ואשר עלינו לחקור היא בתכונת מושב ארו הערים בין צפון ודרום, ונתחיל בהקטנה שבהן והיא צער, העיר הזאת שמה מלפנים בלע כמ"ש: "ומלך בלע היא צער" (בראשית יד, ב), ולפי פשוטן של המקראות היא קרובה לסדום כמ"ש: "הנה נא העיר הזאת לנוס שמה והיא מצער" (בראשית י"ז, כ) ולומ' כשנמלמ' מסדום נמלמ', ובפסחים (צג, ב) גרסינן מעלות השחר עד הנץ החמה ה' מילין, מנ"ל דכתיב "וכמו השחר עלה ויאיצו" וגו' וכתיב "השמש יצא על הארץ ולומ' בא צוערה", וא"ר חנינא לדידי חזי לי ההוא אתרא והוויא חמשא מילין, ובירושלמי ריש ברכות ויומא ריש פ"ג ובבראשית רבה פ"ג תפסו זמן משיאיר המזרח עד שתנץ החמה ד' מילין, והקשו מן סדום לצוער ארבע מילין יתר הוויין בתמיה? ומשגי שהמלאך היה מקדר לפניהם את הדרך, וא"כ היא רחוקה פרסה ומיל מסדום, והזכרה צוער בין ערי מואב, אמר: "בריחה עד צער עגלת שלשיה" (ישעיה טו, ה) "מצער עד חרנים עגלת שלשיה" (ירמיה מח, לד), והעידו התרים שהיא סמוכה לקצה הדרומי של ים המלח, וז"ל בעל תבואות מ"ד ע"ב בדרום ים המלח עמק ב' אוג' פרסאות רחבו והיא עמק המלח ובעמק זה תכונת צוער, האומנם שקשה עלינו להבין מה זה שנאמר במה שהראה למשה: "ואת הנגב ואת הככר בקעת ירחו עיר התמרים עד צער" (דברים לד, ג) ומה לה לצער עם בקעת ירחו? והלא בקעת ירחו היא צפונת

מערכית לים המלח וצוער היא בדרומה אתמהה! ויונתן הוציא זה המקרא ממשומו ותרגמו וית עקת כל דר ודר וזהו דרך דרוש עיין בספרי שם, והירושלמי תרגמו קרתא דעבדא תמרין היא זעיר, כאילו היה כתיב היא צוער, ובפירוש שנינו שצוער היא עיר התמרים ביבמות סוף פ' בתרא מעשה בבני לוי שהלכו לצוער עיר התמרים וכו', ובפסחים ג"ב שנינו אוכלין בתמרין עד שיכלה האחרון שבצוער ופרש"י בכל ארץ יהודה עד שיכלה דקל האחרון שבצוער שהיא עיר התמרים, ואלולא שתרגמו הירושלמי היא צוער היה מקום לומר שאמרו עד צוער הוא נמשך על אמרו ואת הנגב ומסמן לך דרומה של ארץ יהודה שהיא עד צוער.

וכדי לעמוד על עיקרו של דבר מוכרח אני להרחיב קצת הדיבור בגבול הדרומי של א"י. הנה בפ' מסעי מסמן הגבול הדרומי מקצה ים המלח קדמה: "והיו תוצאותיו מנגב לקדש ברנע ועבר עד נחלה מצרים" וגו' עד שהיו תוצאותיו הימה, ויחזקאל מ"ז מסמן הגבול: "ופאת נגב תימנה מתמר עד מי מריבות קדש נחלה אל הים הגדול", וכמה שהראה הקב"ה למשה נראה ממשומו של מקרא שצוער הוא סוף הגבול הדרומי והנה נחלה שביחזקאל היא נחלה מצרים שבפ' מסעי ומי מריבות קדש היא היא קדש ברנע, ומעתה באמרו מתמר יהיה מה שאמור בפ' מסעי מקצה ים המלח קדמה והיא הצפון תמר שהחכרה במלחמת המלכים (בראשית יד ז), והיא עין גדי כמו שמפורש בדה"י "והנם בחצצון תמר היא עין גדי" (דה"ב כ' ב'), והחכרה ביהושע "ועיר המלח ועין גדי" (טו סב), והיו שם מצדות שישב בהן דוד כשנמלט מסני שאול (שמואל א' כ"ג כ"ט).

וכן היא ג"כ דעת החכם פ"ר ס' במחברות שלו ערך הצצון, וה"ל בעל תבואות הארץ קמ"א: הצצון תמר היא עין גדי וידוע תדע שנמצאים ב' מקומות שנקראים עין גדי, א' סמוך וכו' (ע"ש ס' ע"א ערך עין גדי), וא' כעת חורבת עין דשידי (גדי בג' דגושה) על שפת ים המלח לצפון חרבת צוארי (היא צוער)

ונמצא שם מעין גדול שמימי חמים ונראות סביבותיהם כהר כמו מדרגות כדרך הכרמים, ולכן סברא לומר שהוא בכרמי עין גדי (דשה"ש א' י"ד) והאזיר שם חם מאוד כבמקומות שגדולים תמרים ובלתי ספק שבימי קדם נמצאו שם תמרים הרבה ולכן נקרא ג"כ חצצון תמר, ובדף י"א כתב מצאנו סוף מס' יבמות שעיר צוער מכונה עיר התמרים וכן בתוספתא דשביעית פ"ו ובמס' פסחים (ג"ג ע"א) ובתמרים עד שיכלה האחרון שבצוער, ואולי צוער היא נקראת תמר ביחזקאל ט"ז י"ט "מתמר עד מי מריבות קדש", ומצאתי בספריהם שבימי קדם נקראה צוער פאלמערא ר"ל עיר התמרים ולפי דעתי שבמחוז צוער וקרוב לו היתה תכונת חצצון תמר היא עין גדי ובכל מחוז ההיא נמצאו תמרים הרבה, בקצה דרומית מזרחית לים המלח נמצא הר מלחי אחד (גבהו ק"ן רגל) המתפשט בשפת הים צפונה בערך ב' שעות ויותר ונקרא בלשון ערבית "וסדום" ובקצה הצפונית להר הזה נמצא עמק צר ושם חרכות הנקראים בל"ע צוארי, והנה אין ספק אצלי שהשם וסדום על שם סדום שתכונת עיר סדום בחלק הדרומי של ים המלח והיא היתה עיר הדרומית מכל ערי הכנרת כמו שנ' "ויאהל עד סדום" (בראשית יג יב) שהיא הנקודה הדרומית, וצוארי היא צוער, ומצאנו במס' פסחים (צ"ג ע"ב) שצוער רחוק מסדום ה' מיל (שעה וחצי) והנה מוכח שתכונת "סדום" היתה לדרום צוארי בערך שעה וחצי למזרח הר וסדום הנזכר, ונציב מלח היא אשת לוט תכונתו כהר זה שהיא כולו מלח, לצפונית מערבית צוארי בערך ב' שעות וחצי נמצאים עוד חרכות הנקראים "צוארי אל פוקי" ר"ל צוער העליון והוא שם חדש אשר בדו מלכם וכו', ובהערה כתב ואמת אגיד שאני נכרך מעט בתכונת צוער כי (ירמיה ט"ח ל"ד) נזכר צוער בכלל ערי מואב ומוכח שתכונת עיר צוער בכלל ערי מואב ומוכח שתכונת עיר צוער סמוך לארץ מואב שהוא בחלק דרומית (דרומו) ים המלח, ובאמת בשפתו דרומו נמצא כפר א' שיושבו ערביים הנקרא "צאפיא" ואומרים שהוא צוער, לכן כמעט יעלה על דעתי לומר שהיו ב' מקומות שישמותיהם צוער כי צוער הנזכר

במעשה לוט אין ספק שהוא הכפר צוארי הנ"ל, ואח"כ סיים וכתב ועמק הנזכר סמוך לחרכות צוארי היא עמק המלח הנזכר (שמואל ב' ח' י"ג) וצוער נקראה ג"כ עיר המלח על שם הר המלחי שסמוך לה עכ"ד, והעתקתים כדי שיוכל הקורא לדון במה שדברי מסכימים עמו ובמה שאינם מסכימים עמו.

ולדעתי כל שם צוער במקרא ובמשנה חד הוא, והיתה בחלקו של יהודה שאמרו עד צוער עד ועד בכלל, ולכך שנינו עד שיכלה האחרון שבצוער והיא בדרומו של ים המלח וכמו שכתב הוא עצמו בדר' מ"ד ע"ב, וגבול הדרום הוא כפי שכתוב בפ' מסעי מקצה ים המלח קדמה כלומר מהלשון הפונה קדמה דהיינו דרומית מזרחית ובתוך חוט הגבול הזה היתה צוער, אולם בזמן נבואת ישעיה וירמיה היתה למואב, וכמו חשבון ואלעלה שהוזכרו שם וכבר היו הם לראובן כמו שכתוב בפ' מסעי, אלא שבזמן אלו הנבואות היו למואב וכמוהם כן גם צוער, ואותו העמק היא נקרא לדעתי בקעת ירחו עיר התמרים ואין זו ירחו שהוזכרה ביהושע שהיתה בחלקו של בנימין ולכך ניתוסף לה שם לוי עיר התמרים, ומצאנוה בשם עיר התמרים סתם, אמר: "ובני קני חתן משה עלו מעיר התמרים את בני יהודה מדבר יהודה אשר בנגב ערד וילך וישב את העם" (שופטים א' מ"ז), וכבר נדחקו המפורשים בזה המקרא עד שיש מי שחשבו שהיא בארץ ערב (עיין פירסט ערך עיר התמרים ופיליפזאן במקומו) ולדעת הרד"ק היא עיר סמוך לחברון שנקראת כך עיין שם, ואמר עלו מעיר התמרים לפי שמדבר יהודה צפונה לה ועוד לפי שהיא בעמק, ועכ"פ היא בדרומו של מדבר יהודה, ועוד הוזכרה בממשלת עגלון מלך מואב (שם ב' י"ג): "ויאסוף אליו את בני עמון ועמלק וילך ויך את ישראל וירשו את עיר התמרים", שנתאחד מלך מואב עם עמלק ובני עמון בדרומה של א"י וכבשו את עיר התמרים ומשם היה להם פתח פתוח ליכנס בארץ ולעלות עליה לצבא, ואלו בני עמון שהוזכרו כאן הם ישבי הנגב שכני עמלק שהוזכרו בדה"ב (כ' א') "ויהי אח"כ באו בני מואב ובני עמון

ועמהם מהעמונים על יהושפט למלחמה" ושם נזכר ג"כ שבאותו הדרך באו כמ"ש "והנם בהצצון תמר היא עין גדי" והזכרו עוד: "ויתנו העמונים מנחה לעזיהו" (שם שם כ"ו ח') ודעת הרד"ק שהוא הפוך מן מעונים והם בני מעון, ועכ"פ עיר התמרים זו סמוכה היא למהו עמלק, והזכרה עוד בשם ירחו עיר התמרים במלחמת פקח עם אחז, נאמר: "ויקומו האנשים וגו' וינהלום בחמרים לכל כושל ויביאום ירחו עיר התמרים אצל אחיהם" וגו' (שם שם כ"ח ט"ו) ולדעתי לשון המקרא מוכיח שאינו מדבר ביריחו של נחלת בנימין, הלא מדהוצרך לסמנה בשם לוי עיר התמרים ולא אמר ירחו סתם, ועוד מה זה שאמר אצל אחיהם וכי אחיהם ביריחו היו? ועוד מאיזה טעם הביאום ליריחו היה להם להביאם לירושלם ממקום שנשבו או להשיבם מעל לגבול בנימין למקומות הסמוכים להם ביותר. ע"כ אומר אני שאנשי ירושלים ובני יהודה שמהם היתה אותה השביה כמ"ש "ועתה בני יהודה וירושלים אתם אומרים לכבש" וגו' (שם שם ו') נמלטו מפחד וכרחו להם אל מדבר יהודה וישבו להם בירחו עיר התמרים כנגב הארץ שהיתה עיר חומה דלתים ובריה ולשם הביאום וע"כ אמר שהביאום אצל אחיהם. תכלית המאמר שצוער היא לדרומו של ים המלח כנגב יהודה והמקומות הסמוכים לה הם עין גדי שהוא חצצון תמר או תמר ויריחו עיר התמרים, וצוער עצמה נקראה בימי המשנה צוער עיר התמרים, וכבר שנינו סימן לעמקים דקלים (תוספתא שביעית פ"ז ופסחים ג"ג ע"א), ומה שישנו בתוספתא שם ובירושלמי דשביעית פ"ט ה"ב ועמק שלה מעין גדי עד יריחו, להשמיענו באו שאף מעין גדי עד יריחו כלפי צפון הוא בכלל עמק לענין פירות שביעית, אבל מעין גדי עד צוער לא הוצרכו לומר כך שהרי הוא עמק נראה לעין, וראיה לדבר שאל"כ היה להם לומר מצוער עד יריחו. אלא כל מקום שדקלים גדלים שם יפה, הוא בכלל עמק לענין ג' ארצות דשביעית וכמ"ש סימן לעמקים דקלים, ולא הוצרכו לסימן אלא למקומות שמציאותם לא עמק ולא בקעה לומר שבכלל עמק הם.

ה). והנה לדעת בעל תבואות הארץ שהעתקתיו לעיל תכונת עיר סדום בחלק הדרומי לים המלח; והיא היתה עיר הדרומית מכל ערי הכנרת והיא לדרומה של צוער כערך שעה וחצי, וסדר אלו המקומות כפי שנזכרו במלחמת המלכים הוא : סדום עמרה אדמה צביים וצוער, ולדבריו יהיו אלו הערים בסידורן מדרום לצפון, ועמרה אדמה וצביים תחיינה בתוך לבין סדום וצוער, וכשנמלט לו לזוט נמלט צפונה, והנה נמלט לקראת הערים אשר נהפכו, וזה תימה גדולה על המלאכים שהוצאוהו והניחואו מחוץ לעיר והוכרחו לזרוז אל תעמוד בכל הכנרת ההרה המלט והוא בקש מהם כי לא יוכל להמלט ההרה הנה נא העיר הזאת קרובה וגו' למה לא הוציאוהו מתחלה לדרומה של העיר להמלט נגבה הרחק מהכנרת אשר התעתד למהפכה ? אתמהה.

אמנם נזכרו אלו המקומות לסמן גבול הכנעני, ושם נאמר : "ויהי גבול הכנעני מצידון גררה עד עזה באכה סדמה ועמורה ואדמה וצבים עד לשע" (בראשית י"יט), והנה אמרו מצידון באכה גררה עד עזה הוא סימן הגבול מצפון לדרום וכשאמר באכה סדמה וגו' עד לשע על כרחך שהוא מסמן הארץ לרחכה בנגב ממערב למזרח, ועד לשע תרגם יונתן עד קלדהי, וכתב בעל תבואות הארץ (קל"ט ע"א) שצ"ל קלרהי וכו' ושכן היא בירושלמי מגילה, ושם (קיט ע"ב) כתב לשע תיב"ע קלדהא וכן במדרש רבה וכו' בירושלמי מגילה פ"א, ומצאתי ביוסף שהורדוס הגדול בנה עיר לשע וקראה קאלירהא (ומוכח שט"ם הוא בתרגום וצ"ל קלרהא ברי"ש) ותכונתה היתה סמוך לשפת הים ברגלי הרי אשדות הפסגה והיו שם מעינות חמים ומימיהם נופלים לים המלח ע"כ, וכעת נמצאות חרבות וכו' ונמצא שם מעין חם עכ"ד, ולפי"ז היתה לשע מזרחית לים המלח כלפי חלקו הצפוני.

ובספרי שנינו : "ארץ הכנעני" (דברים א' ז') זה גבולי כנען שנאמר : "ויהי גבול הכנעני וגו' עד לשע" זו קלרה (ספרי דברים פ"א) ובתרגום יונתן שם ארע כנענאה עד קלדהי ופירושו של דברים היא לפי שאמר בלשון כלל ארץ הכנעני והלבנון וגו'.

אחר שכבר פרט הר האמרי ועל כל שכניו בערבה וגו' ובחוף הים פירשו שארץ כנעני ביחוד הם גבולי כנען שנאמרו במשפחות בני חם, והנה פירוש אמרו באכה גררה עד עזה הוא כתרגמו של אונקלוס מטי לגרר כלומר נוטה כלפי מקום זה ולסמן בא כנגד איזה מקום הגבול פונה, שעל כרחק אינו מסמן תוצאות הגבול שבזה הוא אומר עד עזה, וגרר הוא באמת הרחק יותר לדרום מעזה שהרי הוא בין קדש ובין שור כמ"ש: "ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ויגר בגרר" (בראשית כ' א'), ושם בין שור לקדש היתה באר שבע שהיא קצה הגבול הדרומי לא"י ונאמר כיצחק: "ויעל משם באר שבע" ויראה מזה שעלה מדרום לצפון, ואולי יש לפרשו שנאמר כך לפי שהיה בנחל גרר, ועכ"פ גרר הוא יותר בנגב מעזה ולא בא לאמר באכה גררה אלא לסמן לאיזה צד הגבול פונה.

ולפי דרך זה הנה אמרו באכה סדומה ועמורה ואדמה וצביים הוא ג"כ לסמן איך הגבול פונה ממערב כלפי מזרח ומדרומית מזרחית כלפי צפון, ואמרו עד לשע הוא נמשך על אמרו באכה, ואיננו כענין אמרו עד עזה, שאמרו עד עזה נמשך על ויהי הגבול אבל עד לשע הוא נמשך על באכה, ואי אפשר לפרש ויהי הגבול מצידון באכה סדומה וגו' ובא לתת לך גבול באלכסון מצידון עד לשע מפני כמה תשובות, שאם אתה אומר כן איכה תפרש באכה סדומה? שאי אפשר לך לאמר שארבע ערים אלו הם לצפונה של לשע אחר שידענו שלשע היא קלרוהי, ואם תאמר שלא בא אלא לומר לך נמיית הגבול שהוא באלכסון ואמנם הגבול הוא מצידון עד לשע א"כ למה הזכיר ארבעה מקומות הללו היה לו די לאמר באכה סדומה ותו לא, ועוד שלשע על כרחק אינו מן הגבול שהרי היא מעבר לירדן מזרחה והיה לו לאמר עד איזה מקום במערבו של הירדן, אלא פירוש המקרא באכה סדומה לסמן הגבול מעזה כלפי מזרח והוסיף ועמורה וגו' עד לשע לסמן מדרום לצפון, ולא שבא למעט מלשע ולהלך כלפי צפון שהרי כל מערבו של ירדן הוא בכלל הגבול, אבל לא הוצרך לסמן מלשע

ואילך לפי שהירדן הוא הגבול. אמנם מה שהוצרך לסמן צד דרומית מזרחית שבין לשע וסדום הוא כמו שאומר, כי מעם הכתוב שאמר "ויהי גבול הכנעני" וגו' הוא להודיעך מה שנתן המקום לאברהם והוא כמו הקדמה למה שאמר לאברהם "שא נא עיניך וגו' צפנה ונגבה וקדמה וימה וגו' התהלך בארץ לארכה ולרחבה" וגו' (בראשית י"ב י"ד וגו').

וראיה לדבר שלא תמצא בכל בני נח שפירש לך את גבולם, אלא הודיעך מושבם ואיי הגוים בארצותם אלא בכנען אמר לך ויהי גבול הכנעני, והנה באותו הזמן לא היה עדיין ים המלח שמגביל את הארץ, אלא מה היתה תכונת הארץ ההוא? שם היה עמק וכר נרחב והיא שהיה גקרא עמק השדים ובאותו העמק נתפזרו מימי הירדן והוכו לנחלים רבים עד שנבלעו ויבשו וכענין שנאמר: "לפתו ארצות דרכם יעלו בתהו ויאבדו" (איוב ו' י"ח) ועי"כ היה העמק בארות בארות חמר, ולפי שלא היה כאן גבול מיוחד וגיכה, הוכרח לסמן לך איך הגבול פונה ממזייתו אל סדום כלפי צפון, ואחר שהוא פונה כנגד עמורה אדמה וצביים עד לשע, וכשם שגזר אינו בכלל ארץ כנען אלא הוא בארץ פלשתים ועד עזה הוא הגבול, כמו כן סדום ושאר הערים שנזכרו כאן ולשע בכללם אינם בכלל ארץ כנען וכענין שאמר אברהם ישב בארץ כנען וגו' וכמו שהזכרתי לעיל, ולפי דרכנו למדנו שארבע הערים סדום עמרה אדמה וצביים תכונתן הן מדרום לצפון וסדום בנקודה הדרומית ולשע בנקודה הצפונית וכולן הן מזרחה לעמק השדים.

אמנם צער היא לדרומה של סדום ושם כלו כבר מימי הירדן ואינה בכלל ערי כנר הירדן שכבר כלו מימיו ועלו בתהו וכשנאמר: "וירא את כל כנר הירדן וגו' באכה צער" (בראשית י"ז) לא בא אלא להודיעך לאיזה צד מהכנר נשא עיניו אם לצפון או לדרום ואמר באכה צער כלומר כשאתה פונה אל צוער, (וכל באכה שבמקרא ר"ל למקום הפונה שם, כמו "וישחיתו את יכול הארץ עד בואך עזה" (שופטים ו' ד') לא אמר עד עזה אלא בואך

עזה לפי שעזה ביד פלשתים היתה, וכן "ויכם מערוער ועד בואך
מנית עשרים עיר" וגו' (שם י"א ל"ג) כלומר בדרך הפונה אל
מנית עשרים עיר וכל כיוצא באלו אשר אמר: "וירכב אחאב
וילך יזרעאלה ויד ה' היתה אל אליהו וישנס מתניו וירץ לפני
אחאב עד באכה יזרעאלה" (מלכים א' י"ח מ"ה וגו'), כבר תרגמו
יונתן עד דאתא ליזרעאל והוא כמו עד בואו יזרעאלה, ויראה
שהיא קרי וכתוב אלא שחסר במסורה שלפנינו, ולפי הכתיב לא
רץ עד יזרעאל ממש אלא חלק לו כבוד ורץ לפניו עד בואו
למקום אשר הוא פונה ליזרעאל. וכבר הזכרנו שצוער היא ה'
מילין לדרומה של סדום, ומה שהוזכר במלחמת המלכים מלך בלע
היא צוער באחרונה היא לפי שמלך בלע לא היה בכלל המלכים
שנאמר עליהם: "שתים עשרה שנה עבדו את כדרלעומר" וגו'
(בראשית י"ג ד'), ומאותו המעם ג"כ לא הזכיר שמו אבל אלו
המלכים שהיו בעלי הקורה נזכרו בשם, אמנם נתחבר אל אלו
המלכים וסבת הדבר היא כמו שספרו הכתובים שכדרלעומר עם
המלכים בעלי בריתו כשבאו מצפון באו שעברו שם את נהר
פרת ובאו להכי עמים רבים למזרח הירדן כמ"ש "ויכו את רפאים
בעשתרות קרנים" וגו' שהיא בבשן, ואמר שם "ואת האימים
בשוה קריתים" והיא היתה בארץ סיחון ונפלה אח"כ בחלקו של
ראובן, ואח"כ סבבו את הארץ אשר לסדום ובנותיה ובאו לדרומה
של ארץ כנען "ויכו שם את החרי בהררם שעיר עד איל פארן
אשר על המדבר", ומשם חזרו ופנו להם צפונה והלכו כלפי מזרח
עד שבאו סמוך לצוער כמ"ש "וישבו ויבאו אל משפט היא קדיש
ויכו את כל שדי העמלקי וגם את האמורי הישב בחצצון תמר"
(שם שם ז'), והיא סמוך לצוער ועל כן התחבר מלך צוער עם
ארבעה המלכים ויצאו לקראתם ויערכו אתם מלחמה בעמק השדים;
נמצא לפי דרכינו כשנמלט לו לוט מסדום צווחו המלאכים
להמלט ההרה שהיא כלפי מזרח והוא בקש מהם להמלט אל
עיר צוער שהיא כלפי דרום ומלאו את בקשתו.

(ג). אמנם התהוות ים המלח איך ואימתי נהייתה הדבר

הזה לא פירשו לנו הכתובים. אבל שנהיתה בסבת מהפכת סדום אינה רק השערת הלב ולא נזכר בשום מקום. ובענין הפיכת סדום נאמר: "וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים ויהפך את הערים האל ואת כל הככר ואת כל יושבי הערים וצמח האדמה" (בראשית י"ט כ"ד וגו'), והנה אמרו וז' המטיר וגו' הוא כענין אמרו: "ימטר על רשעים פחים איש וגפרית ורוח זלעפות מנת כוסם" (תהילים י"א ו') שבא רוח זלעפות והמטיר איש וגפרית. וכענין הזה הוא אומר: "גפרית ומלח שרפה כל ארצה לא תזרע ולא תצמח ולא יעלה בה כל עשב כמהפכת סדום ועמרה אדמה וצביים אשר הפך ה' באפו ובחמתו" (דברים כ"ט כ"ב), ולא אירע הדבר ע"י רעש ורעדה וכענין שנאמר: "המביט לארץ ותרעד יגע בהרים ויעשנו" (תהלים ק"ד ל"ב) וכענין שאמר "המעתיק הרים ולא ידעו אשר הפבום באפו המרגיז ארץ ממקומה ועמודיה יתפלצון" (איוב ט' ה' וגו'), ואמרו ויהפך את הערים האל ואת הככר שהכל נשחת ונשרף, ואמר ואת כל יושבי הערים כלומר שלא יכלו להמלט ולא נמלץ אחד מהם, ואמרו וצמח האדמה הוא נמשך על אמרו ואת כל הככר שאף צמח האדמה נשרף, וכמו שאמר שם והנה עלה קיטור הארץ כקיטור הכבשן. או יאמר על העתיד שלא תזרע ולא תצמיח עוד, וכן פירשו בשם ר' יהושע ב"ר פ"ט שענינו על כח הצמיחה, אמרו שם א"ר יהושע וצמח הארמה אפילו צמחי האדמה לקו, הוא אמר לה והוא מפרש לה שם אר"י ב"ל עד עכשיו אם יקלוט אדם מטר מאוירו של סדום ויתן בערוגה אינה מצמחת, ועכ"פ אם היתה הפיכת סדום ע"י הרעש שנעתקה הארץ ממקומה ונבלעה תחתיה ונעשה ים לא היה הכתוב נצרך להשמיענו ואת כל יושבי הערים וצמח האדמה. האומנם כי ב"ר שם אמרו לה בשם ר' לוי בשם רשב"ג חמשת הכרכים הללו היו יושבות על צור אחד, שלח מלאך את ידו והפכן, אולם פשוטן של המקראות אינו מסכים עם זה הדרוש.

ז. אמנם מה שבא מזה הענין בנביאים היא ביחזקאל פ"ב

"הודע את ירושלים" (מ"ז נ"ג וגו'), אמר שם: "ושבתי את שכיתיהן את שכית סדום ובנותיה ואת שכבות שמרון ובנותיה ושכית שכיתך בתוכהנה וגו' ואחיותיך סדם ובנותיה תשבן לקדמתן" וגו'. הנה נבא זה הנביא בפה מלא שיבת סדום לקדמותה כשיבת שמרון וירושלים לקדמותן, ואותו הנביא בעצמו נבא על רפואת ים המלח שלא יהיה עוד ים מת כמ"ש בענין המים היוצאים מתחת מפתן הבית אמר: "והיה הדגה רכה מאד כי באו שמה המים האלה וירפאו וחי וגו' והיה יעמדו עליו דונים מעין גדי ועד עין עגלים וגו' תהיה דגתם כדגת הים הגדול רכה מאד בצאתיו וגבאיו ולא ירפאו למלח נתנו" וגו' (שם מ"ז ט' וגו'). ובנבואה זו נשתתף עם יואל שאמר: "ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השמים" (יואל ד' י"ח). וגם עם זכריה שאמר: "יצאו מים חיים מירושלם חציה אל הים הקדמוני" וגו' (זכריה י"ד ח') שהוא ים המלח, הראית שלא סדום הוא ים המלח ולא ים המלח הוא סדום, וים המלח עתיד הוא להרפא וסדום תשוב לקדמותה, ואל תתמה שאין חדש תחת השמש והכל שב ובא בגלגל החזור בעולם אשר סובב סובב הולך ועל סביבותיו שב ואשר היה הוא עתיד להיות!.

ח). ועתה אבא למדרשי חז"ל, כבר הזכרתי לעיל אות ג' דר' חנינא חזי האי אתרא דמסדום לצוער והויא ה' מילין, ומוכח שבימיו עדיין היה מקום סדום נודע שלא נעקרה ולא משה ממקומה ולא צללה בים המלח.

בב"ר פפ"ב שנינו כל אלה חברו אל עמק השדים, שלשה שמות נקראו לו "עמק השדים", "עמק שוה", "עמק סוכות", והדר מפרש התם לכולהו וכאשר אבאר אותם.

ע מ ק ה ש ד י ס : שהוא מגדל סדנים, ד"א שהוא עשוי שדים שדים תלמים, ד"א שהוא מניק את בניו כשדים, הנה הפי' הא' שהיא כעין תרגומו של יונתן מישר פרדסיא, ועל שם תוקף האילנות וחסנם שהיו ראויים לסדנים נקרא שדים, (ועיין בערוך ערך סדן), ובתרגום זה שם מסיים הוא אתר דמסיק פרקמינין

דמיון ושדי להון לימא דמילחא, ומלת פרקמינין היא בריכות (עיי' בערוך ערך פרקטן), ואמרו ושדי להון נ"ל שהוא מ"ם וצ"ל ושוי להון, שאל"כ הוא מוציא לשון הכתוב הוא ים המלח לגמרי ממשמעותו מה שלא עשה כן בשאר דכוותיה, ועוד דלשון שדי לא תשמש אלא בזריקה או בשפיכה ממקום גבוה למקום נמוך וכאן כיון שהוא עמק היה לו לתרגם ומוביל להון או כיוצא בלשון זו, והיותר שמכריחני לכך הוא שלא מצאתי לדבר מקור ודוגמא במדרשים, אמנם אם נגיה ושוי להון הגה דוגמתו כב"ר שם, הוא ים המלח א"ר אייבו לא (היה) [היו] שם אלא צנורות היאורים ונתבקעו ונעשו ים הה"ד בצורות יאורים בקע, (ונוסחת הילקוט צירות היאור נתבקעו וכ"ה בלקח טוב, ובס"א לפי המיוחס לרש"י הגי' צירות היאורים ופי' סלעים, ונר' שגרם ונתבקעו, והמ"כ הגיה והיאורים נתבקעו), ולשון רש"י עה"ת הוא ים המלח לאחר זמן נמישך הים לתוכו ונעשה ים המלח (פי' לדבריו שנמשך הים לתוך העמק מתחת קרקעותה של הארץ), ומדרש אגדה אומר שנתבקעו הצורים סביבותיו ונמשכו יאורים לתוכו, ויראה שגיי' היתה לא היו שם אלא צורות והיאורים נתבקעו וכו', ועיקר הנוסחא צורות כלשון המקרא, וכלו' שהעמק הזה העלה בריכות מים ואח"כ נתבקעו הצורים שהיו מפסיקין בין הבריכות ונעשו כולם לים אחד, וזהו כתרנומו של יונתן; אמנם מה שנעשו המים מלוחים מפורש בתנחומא דלך לך הוא ים המלח שבעונם נעשה אותו עמק למים מלוחים וכה"א ארץ פרי למלחה, למה? מרעת יושבי בה, וענין זה מסכים עם מה שכתבנו שמימי הירדן כלו שם וגשאו מהם בריכות בריכות מים ואח"כ נקוו ונעשו לים המלח, והפי' הב' שהוא עשוי ושדי וכו' הוא כתרנומו של אונקלוס למישר חקליא הוא אתר ימא דמילחא, ולשון רש"י עה"ת כך שמו ע"ש שהיו בו שדות הרבה, והפי' הג' דוגמתו בתנחומא שם עמק השדים שהיתה מניקה אותן כשם ששדים מניקין את התינוק, ולפירוש זה הוא היפוך ש"ן ימנית לשמאלית, ועפ"י דרך זה היה מקום לומר ששדים היא שימים ישהרי בסמוך שם הוא אבל השמים

כמ"ש "וישב ישראל בשמים" (במדבר כ"ה א) ואמר ויחנו וגו' עד
אבל השמים (שם ל"ג מ"מ) ותהיה עיקר שמו עמק השימים כמו
אבל השימים אלא שגשתנה שמים לשדים, ולתשלום ביאור מלה
זו אזכיר שהראב"ע פי' מלשון ושרת אותם בשיד ולדעתו היא
במשקל היחיד שד כמו ותשם בסד רגלי וברכוי שדים כמו פת
פתיכו, ובלקח טוב אחר שהעתיק דברי המדרש נמצא עוד ד"א
שדים ע"ש סדום, ואילי היתה כך לפניו במדרש.

ע מ ק ש ו ה : ששם השויו כל אר"ה (לכבודו של אברהם)
והיו מקלסין לפניו ואומרים נשיא אלהים וכו', ולשון רש"י עה"ת
עמק שוה הוא עמק המלך שהושויו שם כל האומות והמליכו את
אברהם עליהם לנשיא אלהים ולקצין, והוזכר זה הענין בכמה
מקומות במדרשים, ודעתם שכשיצא מלך סדום לקראתו אף שאר
המלכים הלכו אתו אלא שלא חש הכתוב להזכירם וכמו כן כשנ' :
"ומלכי צדק מלך שלם וגו' והוא כהן לאל עליון" (בראשית י"ד י"ח)
גם שאר מלכי כנען בעלי ברית מלכי צדק היו עמו אלא שלא
חשו הכתובים להזכירם, ובאו לקראתו לעמק שנקרא ע"ש המאורע
עמק שוה ועמק המלך.

ע מ ק ס ו כ ו ת : שהוא מסוכך באילנות, א"ר תנחומא
גפן ותאנה ורמון אגוז ושקד תפוח ופרסק, ובפי' המיוחס לרש"י
כתב ומפרש במדרש הרנינו שאין לך כל שביל ושביל בסדום
שלא היו בו שבעה מיני אילנות זה למעלה מזה וכו'. והנה עיקרו
בפי' אחריתא דסוכות בפס' דר"כ שפירשו מקרא דתהילים "אלהים
דבר בקדשו" אעלזה אחלקה שכם ועמק סוכות אמדד" (תהלים ס"ח)
לעתיד לבאו, והובא בילקוט אמור בקיטוע עיי"ש, אמרו כל מי
שמקיים מצות סוכה בעוה"ז אף הקב"הנותן לו חלק לע"ל בסוכתה
של סדום מה שהקב"ה עתיד לחלק אותה לצדיקים שבמים
שבמים שנאמר : "אלהים דבר בקדשו" וגו' ומהו דבר בקדשו
אריב"ן זה אבינו אברהם וכו' ומהו ועמק סוכות אמדד זה סוכתה
של סדום שהיתה מסוככת שבעה אילנות וכו', והנוסחא שם הוא
בשינוי ממה שהיתה לפני רש"י עיי"ש וכעין זו בויקרא רבה פ"ה

אמקרא נתיב לא ידעו עימי עישי ויסוד אלו המדרשים הוא
בנבואתו של יחזקאל שסדום ובנותיה תשבן לקדמתן ואמרו
שעתידין להחלק לצדיקים, וכבר הזכרתי לעיל שסכות היתה
בערי הכנר ודעתם ז"ל הוא שעמק הירדן כולו לדרומו של יבק
נקרא עמק סוכות ועמק השדים וסדום בכללו ואמרם ג' שמות
נקראו לו וכו' כל' שכל זה העמק הוא נכלל בג' שמות, א' עמק
השדים שנעשה לים המלח, ב' עמק שוה שהוא עמק המלך, ג'
עמק סוכות ונכללה בזה השם סוכתה של סדום ובנותיה והם
בכלל עמק סכות שנזכר בתהילים, ולא באו למנין שמות גרידא
שא"כ היה להם למנות ג"פ השמות עמק המלך וים המלח אשר
כבר העירו ע"ז המפורשים, ועכ"פ גם לדברי אלו האגדות עתידה
היא סדום שתשוב לקדמותה ואיננה בים המלח.

(ט). בב"ר פמ"ג אמרו וישב את כל הרכוש וגו' וגם את
הנשים ואת העם ר' יודן אמר אנשים ונשים השיב ומף לא החזיר
עמדו ונתגיירו ונדרו ערות אבותיהם הה"ד "והבאתי רעי גוים
וירשו את בתיהם" (יחזקאל ז' כ"ד), מי הם רעי? גוים ריב"ס
אלו אנשי סדום שני ואנשי סדום רעים וגו', הנה דעתם שאף
זרע סדום לא כלה לגמרי ונשארו אלו שפלטם אברהם וקיבלו
עליהם מצות בני נח, ואשר קראם הנביא רעי גוים לפי שמבעם
הוא רע וכמ"ש בב"ר פמ"א רמ"א אין לך בכרכים רע כסדום כשאדם
רע קורין אותו סדומי פי' בכרכי הכנר היתה סדום המפורסמת
ברעתה ביותר, וכשתמלא הארץ דעה אף זרע אנשי סדום ישובו,
"וסדום ובנותיה תשבן לקדמתן".

קורות בה"כ של הרמב"ן ז"ל.

בשנת תתע"ח — תת"פ למספר הישמעאלים, היא
שנת הרל"ז — רל"ח בערך — הנז' במכתב הגאון
הרע"ב ז"ל ובת' מהר"י קולון ס' ה'.

מתורגם מערבית לעברית. מספר אָנְשׁ אֶלְגֵּלִיל פִּי פֶּאֲרִיף
אֶלְקָדֶשׁ וְאֶלְכֵלִיל" להשפט הגדול מְגִיִּר אֶלְדִּין אֶלְחֵנְפֵלִי המכונה
אָבִי אֶלְמִן, עם הערות והארות מאתי

יצחק בר"ב חר"ש יחזקאל יהודה.

מְקָרָה כְּנֶסֶת הַיְהוּדִים

ברחוב היהודים מימין בה"כ מסגד ומגדל לישמעאלים, ובאו
אליו דרך נתיב ארוך מפאת נגב, ואצל המסגד מפאת ימה עמדת
הצר מחצרות ההקדש אשר ליהודים, ויהי גשם על הארץ; ותפל
החצר תחתיה, ובנפלה נגלה פתח המסגד מול הרחוב ימה, ויאמרו
הישמעאלים לכבש החצר למען יעברו דרך בה אל המסגד כי
קרוב הוא אל המתפללים שמה, ולא יסכו ללכת דרך הנתיב נגבה
כי רחוק הוא, וימאנו הוזהודים לתת להם החצר; ויביאו את
משפטם לפני השפטים (קצאה) נראו את ספר התעודה המקוים
אצל שפטי הדת (אלש'יעה), ובו כתוב כי החצר הזאת אחוות
היהודים היא, ויתעשקו הישמעאלים אתם לאמר כי החצר הזאת

מנחלות המסגד היא, וילכו השפטים בעצמם לראות המקום ולחקור ע"ז גם לכתב את פרשת הענין ויבאו וישבו במסגד. והם: השפט (אלקאצי) שהאב אלדין בן עביה השאפעי⁽¹⁾ והשפט כיר אלדין בן עמרן הנפסי והשפט במאל אלדין התנבלי (והשפט המאלכי מת) וגם כתב הדברים האלה היה שם, ויחקרו המהנדסים ע"ז ויקרא ספר התעודה אשר ביד היהודים לפניהם, וימצא כי החצר הזאת מהקדשות היהודים היא; וכי להם הצדקה להאחו בה, וכן התמו באספה ההיא אשר היתה בחדש רנ"ב.

ולא נחה דעת הישמעאלים מזה ויתאמץ איש מהמון העם וירד מצרימה ויעמד לפני המלך⁽²⁾ ויוכיח בדבריו כי כנסת היהודים אשר בירושלם חדשה היא בממשלת האסלאם⁽³⁾ וכי החצר הנ"ל נחלת המסגד היא; והיהודים התאחו בה בלי צדק ובלי משפט. ויצו המלך אל שפטי ירושלם לאמר: "התאספו וחקרו ודרשו על זה, וכתבו לי את פרשת הענין" ויגיע דבר המלך ירושלימה בחדש רמציאן, וייעדו השפטים במדרש התנבזיה בלשכת נגיד הבתים (נאמיר אלחרמין) נאצר אלדין בן אלנשאשיכי⁽⁴⁾ והם השפט

⁽¹⁾ כת השנה תחלק לארבע מפלגות גדולות ונקראות ע"ש מיסדי שמותהן, האחת אלחנפיה ע"ש מיסדה אפי חגיפה אלנעמן, והשנית אלשאפעה ע"ש מיסד' מחמד בן אדריש בן עבאש, והשלישית אלחנבליה ע"ש מיסדה אחרד בן חנבל אלשיבאני, והרביעית אלמאלכיה ע"ש מיסדה מאלך בן אגש אלצני.

⁽²⁾ הוא המלך (הממלוך) קאיתבאי בן עבד אללה הנלחם את פאזיד בן עתמן כאן.

⁽³⁾ בין יתר התנאים אשר קבלו הנוצרים עליהם כאשר כבש עמר בן ארכטאב את הארץ היה אחד מהם "כי לא יבנו מחדש לא בתי תפלה ולא בתי מקלט" וכן קיים עמר על כל בני הדתות הבלתי מאמינים במחמד.

⁽⁴⁾ נאמיר אלחרמין הוא הפקיד על שני בתי החרם, על

השאפעי שהאב אלדין בן עביה והשפט החנפי כיר אלדין בן עמרן (והשפט החנבלי לא בא כי הוסר ממשמרתו) ושיך אל אסלאם רב הצלחיה⁽⁵⁾ נג'ם אלדין בן גמאעה והשיך ברהן אלדין אללאנצארי החברוני והשיך שהאב אלדין אלעמירי, וקהל גדול מחכמי הדת ויקרא מאמר המלך לפניהם וידרשו ביניהם על זה ויוכיחו לפני השפט השאפעי בראיה כי כנסת היהודים חדשה בממשלת האסלאם, ויעד השפט השאפעי על נפשו, כי הוא חשך את היהודים מבוא אל בית תפלתם להתפלל שמה יען נודע לו כי היא חדשה בממשלת האסלאם הן לפני האסלאם לא היה להם בית תפלה, ויתנגד רב היהודים שישמו יעקב⁽⁶⁾ אל פקודת השפט השאפעי, ויגער בו השפט השאפעי ויאמר לו ארור! התערער על חקי הדת חי ה' כי אקרא את ההרג והסיר את ראשך מעליך, ויבקשו הישמעאלים להתנפל על היהודים; אולם השפט השאפעי הגיאם מעשות כזאת, וכה אמר להם "העם המיחדים! אל יפגע בהם איש כי משמרת ה' הם ביד שלוחו (מחמד) וביד נגיד המאמינים (המלך)" ויכתבו את הסכמתם על ספר ועל החתום באו החכמים והזקנים לאמר "הדת יצאה מלפני השפט השאפעי להניא את היהודים מהתפלל בבית תפלתם" והספר הוסיף "כי

החרם אשר בירושלם והוא המסגר העמד על מקהמ"ק, ועל החרם העמד על מערת המכפלה בחברון, ומשפחת "אלנשאשיבי" ישנה עד היום הזה בירושלם.

⁽⁵⁾ שיך אללאסלאם משמעו כמו רשככה"ג אצלנו וכן קראים היום את השיך הגדול העמד לפני המלך "שיך אל אסלאם", והצלחיה הוא מדרש גדול אשר יסדו המלך צלאח אלדין בן איוב אשר לקח את ירושלם מיד לחמי הצלב.

⁽⁶⁾ הוא ר' יעקב בכמ"ר משה ויצו נגיד משנה הנגיד שבמצרים הנזכר במכתב המסע לכמ"ר משולם בכמ"ר מנחם מוואלטארא משנת רמ"א הנדפס בה"ירושלם" שנה א'.

השפט החנפי קים את הדת; אולם כאשר התכונן השפט החנפי
בכתב הדת היה לו למורת רוח כי תקוים הדת, ולא חתם עליו.

והכנסת סגרה מכוא ולא נתנו את היהודים להתפלל וללמד
בה כמשפטם, ויביאו היהודים את דבר משפטם לפני המלך, ויגידו
לו את כל הקורות אותם, ויצו המלך כי יתאספו שפטי מצרים
וחכמיה להתכונן בדבר הזה, וישבו ראשי שפטי ארץ מצרים
וחכמיה, והם השפט הראשי (קאצי אלקצאה) ולי ארדין אלאשיומי
אלשאפעי והשפט הראשי שמש ארדין אלאמשאטי אלחנפי
והשפט הראשי ברקן ארדין אללקאני אלמאלפי והשפט הראשי
בדר ארדין אלסעדי החנכלי, ומהחכמים השיך שראג' ארדין
אלעפאדי והשיך גלאל ארדין אלפקרי והשיך גלאל ארדין בן
אלאמאנה וגם המון שרים ויודעי דת ודין היו שם ויקרא כתב הדת
אשר מירושלם לפניהם ויתכוננו בפסק השפט השאפעי המניא
את היהודים מהתפלל בבית תפלתם ויחקרו וידרשו ביניהם ע"ה,
ויודיע השפט הראשי השאפעי והשפט הראשי החנפי לאמר: "אין
די יללת בפסק הזה להפקיע הבה"כ מיד היהודים" וכן הסכימו
שלשת החכמים הנ"ל — אולם השפטים הראשים החנכלי
והמאלפי אמרו: אין לנו לדבר בענין הזה אשר אינו נגע רק בשטת
השאפעים — ויכתבו על כתב הדת אשר מירושלם מעבר השני
את פרשת האספה, ואת אשר גזרו שפטי מצרים וחכמיה, ויכתב
המלך אל נציבו השר ג'קמק ואל נגיד הכתים ואל השפטים אשר
בירושלם לאמר: "קראו עצרה ועשו ככל אשר חרצו שפטי
מצרים וחכמיה", ויהי כבוא דבר המלך ירושלימה ויתאספו במסגד
הקצון (מסגד אלאקצאה)⁷ נגיד הכתים השר נאצר ארדין בן
אלנשאשיכי ונציב המלך השר ג'קמק והשפט שהאכ ארדין בן

⁷ הוא המסגד העמד בדרום הר המוריה הנקרא בפי ההמון

"מדרש שלמה".

עביה השאפעי והשפט כיר אלדין בן עמרן החנפי והשיך ברהן אלדין אלאנצארי החברוני והשיך אבו אלעזם בן אלחלאוא דוד השפט השאפעי, הוא השיך אבו אלעזם אשר חולל הסער הזה מראשי, וגם קהל גדול מיודעי דת ודין (פֶּקְהָא) ואפרתים ואצילים היו שם וגם עֶהְמוֹן רב נלוו אליהם, ותהי האספה ביום ההוא גדלה, ויקראו את מאמר המלך ואת דת שפטי מצרים וחכמיה לאמר: "הדת אשר יצאה מלפני השפט השאפעי בירושלם להניא את היהודים (מבוא אל בה"כ) אין בה די יכלת להפקיע הכנסת מידם".

כשמע השפט השאפעי את הדבר הזה ויגער על היהודים, הבאים שמה ברשיון הנתון להם⁸, העמידם בתוך, ויאמר, האמנם אמרו חכמי מצרים כי הדת הזאת אין בה די יכלת להפקיעה מיד היהודים⁹ גם אני מסכים לזה, הן אני לא הפקעתי עתה מידם אך הניאותים מהתפלל בה, אבל תשאר בידם והנני מרשה אותם לעשותה חנות, ויעמד על דעתו לאמר: אני מנעתי אתם מעשותה כנסת והנני עמד על דעתי עד אשר אמצא את ה' ויביא את העדים והם השיך אבו אלעזם בן אלחלאוא, שמש אלדין בן נאצר

---

⁸ אולי מפני עת לעשות לה' וכו' באו היהודים למקדש"ק.
⁹ השפטים הראשים שבמצרים וחכמיה כתבו בזה"ל, "אין אלמנע אלצאדר מן אלחאכם אלשאפעי לים בכאף ען רפע אליד" ר"ל כי פסק המניעה שיצא מלפני השפט השאפעי אין בו ראיות דתיות מספיקות להוציאה מידם, וכוננו בזה כי היהודים יכלים להתפלל בה, אבל השפט השאפעי התהפך במזמותיו ונכליו ויהפך כונתם לאמר, כי שפטי מצרים לא כונו רק שלא יוציאו הבית מרשות היהודים; אבל לא כונו שמתר להתפלל בה, וכן יראה הקרא הלאה כי השפט השאפעי הראשי שבמצרים אמר "כי הוא חורף משפטו כבראשונה" וכונתו על הפסק הזה ששלח לירושלם להתיר הכנסת ליהודים.

אלֶצְבָּאן, ונאצר אלדין מחמד הדמשקי, עלי בן נַצִיר הבונה, וכליל
 בן עֶלְיָאן, ועוד אנשים ויעידו לפני השפט השאפעי כי כנסת
 היהודים חדשה כממשלת האסלאם, ויעד השפט השאפעי על נפשו
 שנית כי הוא מניא את היהודים מהתפלל בה, ויכתבו מענה אל
 המלך בחדש די אלקעדה, ובראשית שנת תתע"ט הגיע דבר המלך
 ודתו אל נגיד הכתים השר נאצר אלדין בן אלנשאשיבי לאמר:
 "לתת את היהודים לכוא אל בית תפלתם, וכל איש לא יפריעם
 ממעשיהם כמשפטם" ויבאו היהודים אל בית תפלתם בשמחה גלויה
 ...⁽¹⁰⁾ ויפארוהו ביריעות וידליקו גרות ובוזה המרו את רוח הישמעאלים.
 ובחדש רביע השני הגיע דבר המלך אל ג'קמק נציבו ואל
 נגיד הכתים לאמר: "באזנינו שמענו כי אחד העניים⁽¹¹⁾ אשר בירושלם
 כתב אל מצרים לאמר: "הנה כנסת היהודים חדשה היא, ויחרצו
 חכמי האסלאם כי אין להניחה ועמדו היהודים וישקלו סך הגון אל
 גנוי המלך, למען ירשה אתם להתפלל בה, וירשם המלך עקב
 הכסף הרב אשר הביאו אל אצרותיו, וירע הדבר בעינינו, לכן
 הננו מצוים כי יתאספו ויכתבו את פרשת הדבר הזה ולקב בשם
 שמות האנשים מוציאי הדכה, גם לשלח את השפט השאפעי
 והעדים המעידים על הכנסת כי היא חדשה, אלינו מצרימה למען
 נתבונן בענין הזה, ויועדו כמסגד הקצון נגיד הכתים ונציב המלך,
 שיד הצלחיה נג'ם אלדין בן ג'מאעה, והשיך ברהן אלדין אלאנצארי
 החברוני, והשפט השאפעי שהאב אלדין בן עביה, והשפט החנפי
 שמש אלדין אלדירי והמון יודעי דת ודין, וגם כתב הדברים האלה
 היה שם, ויקראו אנשים מזקני הצופיה (גזירים), מהם השיך
 מוּשָׂא בן אלצאמת ועוד אנשים, וישאלום על המכתב הנזכר
 במאמר המלך, וכיחישו כלם הדבר הזה, וישבעו בה' הנורא כי לא
 ידעו ולא שמעו מזה בלתי ממאמר המלך, ויכתבו אל המלך לאמר:

⁽¹⁰⁾ המחבר הקנאי הוסיף פה המלות "מארת ה' עליהם".

⁽¹¹⁾ בערבית נקראו הגזירים גם בשם עניים.

החכמים והעניים (גזירי הצופיה) נשבעו בה' הנורא כי הם לא כתבו המכתב ההוא, גם אינם יודעים מי כתבו, וגם השפטים והחכמים כתבו בעצם ידיהם על המענה "כי הם נשבעים בה' הנורא כי אינם יודעים מזה" ושיך הצלחיה כתב "נשבעתי בה' אשר ברא את הדגן ואשר עשה לנו את הנפש כי לא כתבתי כזה, גם לא ידעתי מי כתבו" והשפט השאפעי הוסיף "לו ידעתי כתבו כי עתה חרפתו ונודפתו וקראתי עלי ולקלה גדולה על שקריו ונכליו" וכא קבל המלך את דבריהם וישלח להביא את השפט השאפעי ואת נגיד הכתים מצרימה, ובעת ההיא היה השיך אבו אלעזם במצרים עומד על דבר הכנסת, כי הוא היה המערער בדבר הכנסת לראשונה כאשר אמרנו — ויצא נגיד הכתים והשפט השאפעי מירושלם לרדת מצרימה בשנים עשר לירח ג'מאד השני הם עם באר-העכד (ב'ד אלעפד, שם מקום), והנה השיך אבו אלעזם לקראתם ואתו השיך השריף מחמד בן עפיף אלדין אלחסיני⁽¹¹⁾ ודרך ציון פניהם, וידבר השיך אבו אלעזם אל השפט השאפעי לאמר, הן המלך לא שלח לקרא לך וגם נתן את דבר הכנסת ביד האדון (אלס'ד) השריף אלחסיני (כחש לו) והנה הוא עלה ציונה לדרש ע'ו, וישובו אתם ירושלימה.

ויהי ביום השני ברביעי לחדש רג'ב, ויתאספו במדרש המגפזזה שיך אל אסלאם כמאל אלדין בן אבי שריף והשיך ברהן אלדין אלאנצארי החכמוני והשר ג'קמק והשפט השאפעי שהאב אלדין בן עביה והשפט החנפי שמש אלדין אלדירי והאדון השריף מחמד בן עפיף אלדין אלחסיני, וידברו ע'ו ויתוכח שיך אלאסלאם כמאל אלדין בן אבי שריף את השיך ברהן אלדין אלאנצארי החכמוני לאמר, "אי אפשר להניא את היהודים מבוא אל בה"כ בלי פסק דתי, והוא רואה כי עדות המעיד על חדושה בלי כתב

⁽¹¹⁾ בני המשפחה הזאת יושבים עד היום הזה בירושלם ומהם

פנה ומהם יתד בכתי המישפטים.

דתי אשר יסמך עליו עדותו לא תקבל". והשיך ברהן אלדין אשר היה מהמניאים את היהודים בגלל עדות המעידים על חדושה, התאמץ בוכוהו לעמד על דבריו ויאמר לו שיך אלאסלאם "אל תתוכח אתי וכוח חברוני!"¹²) ואחרית האספה הגדולה היתה כי השפט השאפעי העיד על נפשו כבראשונה לפני השפט החנפי פעם ושתים כי הוא מנע את היהודים מהתפלל בבית תפלתם, ויכתבו את פרשת האספה.

אחר הדברים האלה, ביום ההוא בין הערבים, והשיך השריף מחמד בן עפיף אלדין אלחסיני נשא את פעמיו הוא והאנשים אשר אתו אל בית הכנסת ויצו להרסה ולהחריבה, ויחלו הישמעאלים להחריבה ויהרסו רובה, ויהי ממחרת ויתאספו המון רב ויערוה עד היסוד, והשיך אבו אלעזם הוא המגרה והמאמץ את לב האנשים המשחיתים להחריבה ומדי התנשא האבק עליהם נערו הוא בעצמו במטפחתו מעליהם, וכך היה אמר: "האבק הזה אבק ג'ע, ויש שכר לפעלתכם בגן אלקים".

אחר הדברים האלה, ירד השיך אבו אלעזם ואתו ספר פרשת האספה מצרימה, וגם היהודים ירדו מצרימה להתאונן לפני המלך, ויהי כשמע המלך את הדבר הזה וכי התחכמו עליו ויהרסוה בלי רשיונו ויקצף קצף גדול ויצו לתפש את השיך אבו אלעזם וביום ההוא בא השיך אבו אלעזם מצרימה ויודע לו הדבר, ויהי מתחבא עד אשר נמלט למעקע ויהי שם עד יום מותו, ויצו המלך להביא את השפט השאפעי שהאב אלדין בן עביה והשיך ברהן אלדין אלאנצארי והעדים מצרימה, וימהר השפט השאפעי ויצא מירושלם לפני בוא דבר המלך ירושלימה ויבא עותה; ויקר מקרהו כי בעת ההיא הגיע דבר המלך אל פחת עזה חשר ישבך, ויודע להשר כי בא

---

¹²) ר"ל ויכוח בן כפר כי חברון לעומת ירושלים לכפר

השאפעי עזתה ויתפשהו ויתנהו במשמר, ויסע השד ישבך ויבא ירושלימה ביום ראשון בתשעה לחדש שעבאן ויוצא את מאמר המלך, וימצא כתוב בו, אל פחת עזה לאמר: "הן הקשיבה אזנינו כי נהרסה כנסת היהודים בירושלם, לכן כבוא הספר יסע כבודו בעצמו ירושלימה ויתפש את השפט השאפעי, והשיך ברהן אלדין אלאנצארי ושני בניו, והשיך אבו אלעום, ושמש אלדין בן נאצר, ונאצר אלדין הדמשקי החורני ויתר העדים, וישלחם אלינו בלוית אנשי חיל", ויבקש האנשים אשר נקבו בשם ויתפשם ויאסרם בנחשתים זולת השיך ברהן אלדין לא אסר ויוליכם עזתה, וישלחם משם ואתם השפט השאפעי בלוית איש'עתי, — והוא איש עריץ ושמו אשמציל אל פאפרי — מצרימה.

ויבאו מצרימה בסוף ירח שעבאן ויעמדו לפני המלך, והמלך יושב בחצר במקום בדר ויצו להכותם, ויכו את השפט השאפעי לראשונה, אחריו הכו את השיך ברהן אלדין ויתר העדים מכות גדולות, זולת שלשת האנשים האלה לא הכו כי היו זקנים באים בימים וישא המלך את פניהם, והם בן הדמשקי, בן עליאן, ובן נציר, וכאשר הכו את השיך ברהן אלדין היה אמר: "השבח לה' ולו התהלה, ואין אלה בלעדו, והוא הגדול מכל", ויפצר בו המלך לאמר: אמר לי האמת, ויענהו: האמת מה שאני אמר, וישבחה ויהלל את ה' על ענויו ולא חדל מהזכיר את שם ה' עד אשר כלו ליסרו, ואחרי אשר הכום נתנם המלך ביד הפחה השד ישבך בן חידר ויתנם בבית האסורים.

ובסוף ירח רמצ'אן התאספו בבית השד הגדול השליש ישבך בן מקדי ארבעת ראשי שפטי ארץ מצרים הנ"ל והחכם השיך אמין אלדין אלאקצראני והוא היה בעזרי הישמעאלים והמון מהחכמים אשר חרצו משפטם לבלתי החריב את בה"כ ואשר חרפו את מערכות הפסקים להחריבה, מהם שראנ' אלדין אלעבאדי השאפעי והשיך ג'אל אלדין אלפב'רי השאפעי, והשפט שהאב אלדין המערבי המאלפי שפט בארץ המערב "והוא חרף נפשו על הענין הזה לעזר את היהודים; וידבר את מתנגדיו קשות", ועוד המון

יידעי דת ודין וגם המון רב היה שם, ויהי היום ההוא נורא לישמעאלים כי בו רמה יד היהודים, ויחקרו וידרשו ע"ז, ויהיו לפלגות, האחת הצדיקה את הישמעאלים, והשנית עזרה את היהודים — וכן היה אז בירושלם — ויצא השיך אמין אלדין ביום ההוא מאת פני האספה בחרי אף ולא שתו אנשי האספה לכם אליו, ויצדדו שני תלמידי חכמים (מלכה אלעלם) בזכות הישמעאלים, וינער בהם השליט הגדול ויאסרם בנחשתים, וישאלו את השפט השאפעי שהאב אלדין בן עביה על משפטו אשר חרץ על דבר בית הכנסת, מה משפטו ומה הן ראיותיו אשר סמך עליהן, ויען אתם לאמר: לא אדע מה להשיב, ויחר בו אף השפט זן אלדין בן מנהר ספר המלך וידבר אתו קשות, ויאמר לו "יכרת ה' ירך ורגלך" וגם הישר הגדול השליט ישבך אים עליו וירבו הדברים והוכוחים בין החכמים ביום ההוא, וסוף הדבר היה כי השפט הראשי השאפעי ולי אלדין אלאסוימי התנגד למשפט השפט השאפעי שהאב אלדין אשר פסק להניא את היהודים, בגלל אשר נודע לו כי משחתו בו, ויחרץ משפטו ככראשונה¹⁸) וכן קימו יתר ששטי ממשלת מצרים למפלגותיהם.

ויפסקו המון מחכמי השאפעים והתנפים במצרים כי יכלים היהודים לשוב ולכנות בהכ"נ הגהרסה ובין המון הפוסקים היה השפט המאלכי המערכי הנז', וישר איש אחד עליו:

לְבָנוֹת הַכְּנֻסָּת חָרַצְתָּ מִשְׁפָּטֶךָ
וְזֶה מִפְּנֵי כִי נִוְאלָתָ
וַתֹּאמֶר כִּי רַבָּה חֲקֻמָּתֶךָ
חַי יְיָ כִּי רַק סִבְלָתָ.

וישר החמון שירים רבים כאלה, גם חרפו וגדפו את השיך

¹⁸ עיין הערה 7.

שְׂרָאג' אַלְדִּין אַלְעֵבְאֵי הַנְּל וַיִּשְׂרוּ עָלָיו שִׁירִים, וְהִגֵּד לִי כִי
אִישׁ אֶחָד כָּתַב עַל פֶּתַח בֵּיתוֹ "לֹא יִתְרַצוּ אֵלֶיךָ גַּם הַיְהוּדִים גַּם
הַנּוֹצְרִים עַד שֶׁתֵּלֵךְ בְּדֶרֶךְ תּוֹרַתָם" ¹⁴ וְתִהְיֶה שְׁעוֹרֵרִיה נּוֹרָא, וְהַמְשַׁפֵּט
לְאֱלֹהִים הוּא.

וְהָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הוֹבְאוּ מִירוּשָׁלַם — הַנְּל — הָיוּ כַּמְשֹׁמֵר עַד
אֲשֶׁר הִתְעַשְׂתָּ הַמֶּלֶךְ לָהֶם וַיֵּצֵאוּ לְהוֹצִיאֵם, וַיִּגְזַר עַל הַשֹּׁפֵט הַשְּׂאֵפְעִי
וְעַל הַשִּׁיךְ בְּרֵהֶן אַלְדִּין כִּי לֹא יוֹכְלוּ לִשְׁבֹּת עוֹד בִּירוּשָׁלַם בְּלִתֵּי
רִשְׁיוֹן הַמֶּלֶךְ, וְאֵת הַשֹּׁפֵט הַשְּׂאֵפְעִי הִסִּיר מִמְשַׁמְרָתוֹ, וַיִּסַּע הַשֹּׁפֵט
הַשְּׂאֵפְעִי וַיֵּלֶךְ דְּמִשְׁקָה וַיֵּשֶׁב שָׁם עַד הַיּוֹם הַזֶּה, וְהַשִּׁיךְ בְּרֵהֶן אַלְדִּין
יֵשֶׁב בְּמִצְרַיִם, וּבִשְׁנַת תַּתְּפ"ח נִסַּע חֲכוּנָה וַיֵּשֶׁב שָׁם עַד יוֹם מוֹתוֹ.

וַיְהִי כֹאֲשֶׁר הִכְלִימוּ חֲכָמֵי הַדָּת אֶת מַהְרִסֵי בַּהֲכ"נ, וַיַּחְלוּ
הַיְהוּדִים לְהַשְׁתַּדֵּל לְשׁוּב וּלְבִנּוֹת אֶת בַּהֲכ"נ, וַיִּתְחַזְּקוּ בַּפְּסָקֵי חֲכָמֵי
הַיִּשְׁמַעֲאֵלִים אֲשֶׁר בִּידֵם אִישׁ חָרְצוּ מִשֹּׁפֵטִים כִּי מוֹתֵר לְבִנּוֹתָהּ מִחֲדָשׁ,
וַיִּתְחַנְּנוּ לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ ע"י הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָיָה לָהֶם מַטְרָה כּוֹהֵ,
וַיְהִי הָעֶזֶר הַגְּדוֹל לָהֶם הַשֹּׁר הַגְּדוֹל הַשְּׁלֵיִם יִשְׁבֵּךְ, וַיִּשְׁתַּדֵּל לִפְנֵי
הַמֶּלֶךְ עַד אֲשֶׁר הִרְשָׁה לְשׁוּב וּלְבִנּוֹתָהּ בְּתַכּוּנָתָהּ כְּכַתְּחַלָּה ¹⁵
וַיִּבְחַר בְּשְׁנֵי שֹׁפֵטִים מֵאַרְצֵי מִצְרַיִם לְבַעַע אֶת הַדְּבָר הַזֶּה, וְהֵם:
הַשֹּׁפֵט שֶׁהָאֵב אַלְדִּין אַחַד הַשְּׂאֵפְעִי הַנּוֹדֵעַ בְּשֵׁם אֶבְרָם אֶלְגָּבִילָאֵת
וְחַשְׁפֵּט עֲלֵא אַלְדִּין עָלֵי אֶלְמִימוֹנֵי הַחֲנָפִי, וַיִּבְאוּ יְרוּשָׁלַיִם בַּיּוֹם
רְבִיעִי בַּעֲשׂוֹר לַחֹדֶשׁ רְבִיעֵי הַשְּׁנֵי בִשְׁנַת תַּתְּפ"פ (בִּשְׁנַת הַרְלִ"ח בַּעֲרֹךְ)
וַיִּקְרְאוּ עֲצֵרָה וַיִּתְאַסְּפוּ אֶתֶם אַרְבַּעַת שֹׁפֵטֵי יְרוּשָׁלַם וַיִּקְרְאוּ אֶת
מֵאֲמֵר הַמֶּלֶךְ, וְהִנֵּה שֹׁפֵטֵי יְרוּשָׁלַם לֹא הִתְנַגְּדוּ לָזֶה וְגַם לֹא נִתְּנוּ
רִשְׁיוֹנָם ע"ז, וַיִּמְסְרוּ הַדְּבָר בִּיד הַשֹּׁפֵטִים הַבְּאִים מִמִּצְרַיִם, וַיִּרְשָׁה

---

¹⁴ קְרָאָן פֶּרֶק "הַפֶּרָה" (שׁוֹרָה אֶלְבִּקְרָה) "לֶן תְּרַצִּי עֵנֶךְ
אֶלִיָּהוּד וְלֹא אֶלְנִצְאָרָא חֲתָא תַּתְּכַע מִלְתָּהֶם".
¹⁵ ר"ל כִּי אֵין לְהוֹסִיף עֲלֶיהָ אוֹ לְשַׁנּוֹתָהּ לְטוֹב.

השפט המימוני עלא אלדין החנפי את היהודים לשוב ולבנותה
בתכונתה ככתחלה, וסופרי ירושלם לא אבו לכתב תעודת הרשיון
ויכתבנה השפט החנפי בעצמו, ויחלו היהודים לבנות ביום החמישי
באחד עשר לחדש רביע השני, ויהי בשבת השפט השאפעי שהאב
אלדין אחמד בירושלם ויחלה, וימהר וישב מצרימה לפני כלות
בנין בה"כ ולא דבר עוד דבר מענין בה"כ ויחל את פני ה' כי יסלח
לו את אשר העוה לנסוע ירושלימה בדבר הזה, ובהיותי במצרים
ספרו לי הסבה אשר הניעתהו לשוב מהר מצרימה ולכל העלות
עוד על שפתיו את דבר בה"כ, וזה הדבר: כי בהיותו בירושלם
יושב לבדו והוא חלה במדרש הג'והריה, ויבאו היהודים וישבו על
פתח חדרו וידברו ביניהם על דבר הכנסת וכי השפט החנפי הרשה
אתם לשוב ולבנותה, ויאמרו איש אל רעהו האיש הזה ברוך הוא
כי ע"י הושבה בה"כ על מכונה ועתה איך נקרא שמו? ויאמרו זה
שמו אשר נקרא לו "עבד-המושיע" (עבד אלנצר¹⁶), ויהי כשמוע
השפט שהאב אלדין אחמד בן אלגבילאת את דבריהם ויתחלחל
ותתפעם רווחו וימהר לצאת מירושלם וישב מצרימה ויחל את פני
ה' כי יסלח לו את אשר עשה בדבר הזה וכן שמעתי הדברים
האלה מפיו בשנת תתפ"ב.

וישב השפט החנפי בירושלם עד אשר כלתה מלאכת בה"כ,
ואיש בירושלם ושמו ישמעאל (אשמעיל) הבונה ויתעתד לבנות
את בית הכנסת, בלילה ההוא ראה את הנביא (מחמד)
בחלום הלילה, ויאמר לו הנביא, "ישמעאל! הלא אתה תתפלל
עלי מדי יום ביומו; ואיך תבנה בית אשר אקלל בו"¹⁷.

¹⁶ ר"ל עבד ה' המושיע, כי נצר בלע"ר הוראתו תשועה ע"כ
אמרו לקרא כן את השפט החנפי ע"ש התשועה שנעשתה להם ע"י.
¹⁷ לפה"ג האמינו הישמעאלים כי היהודים מקללים את
נביאם מחמד ע"כ בא החלום ברב ענין.

ויחדל לבנות את בה"כ ויכתיחוהו לתת לו כסף רב ולא אבה. ויבנו אותה האנשים אשר כתבם ה' לתלאות.

ויהי כאשר כלו לבנותה וישב השפט החנפי מצרימה ויתן ה' כלב הישמעאלים לשנא אותו, וישטמהו ויקראו לו "שפט הכנסת" ושמעתי כי בבואו מצרימה קרא את רב היהודים ויאמר לו "תתבשר כי בניתי לך הכנסת גבהה מבראשונה כזה", ובדברו הראה לו בידו ⁽¹⁸⁾ ומאשר קרהו כי לפני נסיעתו ירושלימה היה כתב על פסקיו "השבח לה' המהלל בתשבחות" ובשובו מבנות הכנסת מצרימה כתב "השבח לה' המרים מעלת החכמה ודגליה" וירגיש אחד החכמים בזה, ויאמר לו יאות לך לכתב "המרים מעלת הדת" וישב לכתב כבראשונה.

ויהי מצב השפט הזה הלך הלוך ודל, ובשנת תתפ"ג בחדש רביע השני היתה תבוסתו שלמה וזה מפני משפט אחד ששפט בימי השפט הראשי סעד אלדין אלדירי כעשרים שנה לפני השנה הנ"ל, ויובא לפני המלך ויצו להכותו מכה בלתי סרה במקום אשר הכה את הירושלמים, ויאסרוהו בנחשתים ויתנהו ביד המשל אשר לפניו נמסרו הירושלמים בידו ויצו לשלחו חלבה אחרי אשר גזר עליו כי לא יהיה עוד שפט וגם עדותו לא תקובל ויסירוהו ממשמרתו לעולם, ויצא ממצרים ללכת חלבה, הוא לא הרחיק

⁽¹⁸⁾ הרב הנגיד אשר היה בעת ההיא במצרים היה הר"ר שלמה ב"ר יוסף ג"ע (או ר' יוסף בעצמו) הנזכר במכתב המסע לר' משולם בכמ"ר מנחם מוואלטארא, וקרוב אלי הדבר כי באמת הגביה השפט החנפי הזה את בה"כ מאשר היתה בראשונה, כי הגאון הרע"ב ז"ל כתב במכתבו מירושלם, כי המלך "צוה לבנות את הבית ככתחלה ולרומם האחרון מן הראשון", וקשה לומר שהמלך הרשה "לרומם האחרון מן הראשון" אין זה כ"א יד השפט עשתה זאת, ועל הקורא לפלס את מעגלי השפטים השנים האלה הבאים ירושלימה במצות המלך.

ויתחננו בעדו אל המלך וישיבהו מצרימה, ויכלה שנותיו בחרפה
ובלחץ עד ככר לחם וכאשר נקראתי אתו הוכחתי על אשר עשה
והשתדל לשוב ולבנות את בה"כ, ויעד לפני כי הרשיון אשר נתן
לבנותה היה רק בדרך פסק אבל לא כון להתנגד בזה לחקי הדת,
והי' יודע הנסתרות.

ה ע ר ה

המחבר הזה אשר קנאת דתו אכלתהו כתב הספור
לפי רוחו, ויחדד אחרית משפט החצה, אשר היא היתה
סלע המחלקות, ועינינו ראות כי החצר הזאת -- אשר חנויות
עמדות עליה לארך הרחוב קדמה -- ביד הישמעאלים כיום הזה,
ויסלו להם מסלה דרך החצר אל המסגד, והמבוא אשר למסגד
תימנה -- אשר מוצאו בדרך המסתעף מרחוב היהודים קדמה במסלה
העלה לישיבת "בית אל" -- סוגר וחנות בנויה ירשה מקומו ולא
גודע עוד כי היה בזה מבוא אל המסגד.

אולם אני דרשתי על זה ואבא עד חקר תכליתו, כי באתי
אל המסגד ואתבונן בו היטב, ואמצא את המבוא הקדמון מראשו
ועד קצהו, וזה : כי בבוא איש אל המסגד ופנה נגבה והנה קיר
עב עמד לפניו ותחתיו קבורים קדישי הישמעאלים, וכמעלות צרות
יעלה על הקיר, ופנה לעומת הקיר נגבה וראה בקיע כשתי אמות
רחבו סתום בעפר ואבנים ונסב הבקיע תימנה עד הדרך הנ"ל מול
החצר אשר בו בהכ"ג קמן לספרדים ובקצהו עמדת חנות בנויה.
זאת תורת המבוא.

והנה לא אפונה כי כאשר הביאו הישמעאלים את היהודים
במועקה אשר לא במהרה המישו צוארם ממנה -- בדבר בה"כ --
ובעוד אשר היהודים עושים הנה והנה לצאת ממבוכתם מצאו
הישמעאלים שעת הכישר, ויסלו להם מסלה דרך החצר כחפצם

מאז גם חשו עתידות למו פן — כאשר רוח והצלה יעמד ליהודים — יקומו והוציאו את בלעם מפיחם, על כן מהרו ויקברו את קדושיהם במבוא הפנימי למען לא תעשינה ידי היהודים תושיה, כי איך יהרסו ללכת על קברי קדושיהם? ומובן מאליו כי כאשר בקשו היהודים לרפאות הריסות החצר, התקוממו להם הישמעאלים. באמרם כי חצר המסגד היא, והיהודים אשר כבר שבעה ברעות נפשם נאלצו לסוג אחור, ולשים יד על פה מפני חמת המציק.

גם הדבר אשר הזכיר הגאון הרע"ב ז"ל במכתבו מירושלם, כי המסגד הזה היה אחוזת אשה עבריה וכו' וכו' לא הזכיר המחבר מאומה מזה, בלתי אשר כתב — במקום אחר — כי נועדו אנשי מעשה ויבנו מגדל במסגד הנשען לכנסת היהודים תימנה בתחלת המאה התשיעית — למספר הישמעאלים — (בחצי המאה השנית לאלף הנוכחי בערך), והנה לדאבון לבנו גם החצר גם הכנסת הקדושה ביד הישמעאלים כיום הזה!

ה מ ת ר ג ם .

הגם ראייה במצות התליות בארץ?

ט א ת

יעקב רייפמאנג.

בתום' פסחים (ג' ב' ד"ה מאליה) כתוב : ור' יהודה בן בתירא שלא עלה לרגל וכו' א"נ נציבין ח"ל הוא עכ"ל. ובספר עיקרי דינים (חלק א"ח סי' כ"ב סעיף ט"ז) כתוב : בני ח"ל אם חייבין לעלות לרגל עיין בתום' דפסחים דף ג' ע"ב ד"ה מאליה מי קא ספו לך, ולהרב משנה למלך ריש הלכות קרבן פסח, ולהרב המחבר שאלת יעב"ץ סי' קכ"ז ולהרב המחבר שהכריח דאין חיוב העליה רק לבני א"י, ובסוף דבריו הביא השמועה ששמע משד"ר הר"ן הכהן לסברת התום' מפ"ק דגמין דהמביא גט ממדינת הים דהיינו מחו"ל לארץ צריך שיאמר כפ"ג ובפ"ג לפי שאין עדים מצויים לקיימו, אבל המביא גט מערי א"י א"צ לפי דשכיחי שיירתא, ומוכח שם בש"ס דף ד' ע"ב דהא רשכיחי שיירתא הוא משום עולי רגלים, וע"ש בתום' ד"ה כיון דאיכא עולי רגלים (לחם יהודה ח"ב דף כ"ו וכ"ח) עכ"ל, עכ"ד. ואני הוספתי בשכבר הימים להביא ראיה לדעת התום' ממסכת הקודמת למסכת גמין היא מסכת תענית שכתוב בה (ד' ב') : הא לן הא לחו, מאי שנא לדין דאית לן פירא בדברא, לדידהו נמי אית לחו עולי רגלים עכ"ל. וזה מראה באצבע שלבני בבל שהיא ח"ל לית עולי רגלים, ומזה לקוח הכתוב בפסקי תוספות ממסכת הזאת (סי' ט') : הרחוקים מנהר פרת כגון בני בבל לא היו עולין לרגל עכ"ל, ותמוה אפוא

הכתוב כפי' הראב"ע על שיר השירים (ד' ח') : אתי מלבנון,
שבאים לרגלים מכל מקום וכו' ועמד מי שהיה בארץ
ערלים הנמשלים לאריות ולנמרים היו הכל באים עכ"ל.
ובמהדורא הראשונה מהפירוש הזה (אוקספורד תרל"ד) ד"ה
ממענות אריות : אפילו כשיבאו לחוג והם חוץ לארץ וכו' עכ"ל.
ואולי היתה עליית יושבי ח"ל לרגל ע"ד עליית אשתו של יונה
לרגל (ערוכין צ"ו א') ויעו"ש תוס' (ד"ה מיכל בת כושי) בשם
הפסיקתא. אולם גם דעת תלמודנו תמוה מאד ונפלאת בעיני,
כי למה זה פטורים יושבי ח"ל ממצות עליה לרגל? הלא זה כלל
גדול במצות : ושאינה תלויה בארץ נוהגת בין בארץ בין בחוצה
לארץ (קדושין ל"ו סע"ב במשנה) : ובארה אותו הגמרא (שם ל"ז
א) : כל מצוה שהיא חובת הגוף נוהגת בין בארץ בין בח"ל.
חובת קרקע אינה נוהגת אלא בארץ עכ"ל, ופי' רש"י : חובת הגוף,
חינו אינה תלויה בארץ, אינה מוטלת לא על הקרקע ולא על
גידוליו אלא על גופו של אדם כגון שבת, תפילין וכו' חובת
קרקע, שמוטלת על הקרקע או על גידוליו כגון תרומות ומעשרות
חלה, לקט שכחה ופאה וכו' עכ"ל. ומצות עליה לרגל מוטלת
אך על גופו של אדם כמו תפילין ושבת? והכתוב בספר מרכבת
המשנה (הלכות ק"פ פ"א ה"א) : וכן מה שתרצו התוספות א"נ
נציבין בח"ל נמי כונתם דא"כ לא היה לו קרקע ופטור מלעלות
כר"ל לפי דעת ר' אמי בפסחים (ח' ב') : כל אדם שיש לו
קרקע עולה לרגל ושאיין לו קרקע אין עולה לרגל עכ"ל. הוא ללא
אמת, כי בתוס' שם כתוב באר היטב : ור' יהודה בן בתירא שלא
עלה לרגל י"ל שלא היה לו קרקע וכו' אי נמי נציבין ח"ל היא
עכ"ל. וכן בפסקי תוס' (ס"י ט') : אין לו קרקע או בח"ל פטור
מראיה עכ"ל. וזה ברור ימלל כי פטור ח"ל איננו מטעם העדר
קרקע וכי יושב ח"ל פטור גם בהיות לו קרקע. ועוד קשה מאד
הלא בסנהדרין (י"א א') כתוב : ומפני גלויות ישראל שנעקרו
ממקומן ועדיין לא הגיעו עכ"ל. ועיין בתוס' : משום דהנך דיתבי
בארץ ישראל אין צריך לעבר עכ"ל. והדברים האלה מוכיחים

למדי שפירשו : גליות ישראל יושבי ח"ל, וא"כ היו גם יושבי ח"ל עולים לרגל, ומלבד אשר לפ"ז סותרים דברי תוס' פה את דבריהם בתוס' פסחים הנ"ל סותרים גם דברי הגמרא פה את דבריה בתענית ובגמין הנ"ל ? והנה בפירוש הלכות קידוש החדש להרמב"ם (פ"ד ה"ה) כתוב : וקרי להו גליות ישראל דבבית שני היו משועבדין תחת יד האומות עכ"ל, ולפ"ז גובל לפרש גליות ישראל רק על יושבי א"י, ומי שבת א"כ קושיתו האחרונה. אולם לשון : גליות מורה בכ"מ על אנשי ח"ל ויושבי בבל, יעון תענית (י' ע"א) : ובגולה עד ששים בתקופה, וכ"ה (כ' ע"ב) : יכילנא לתקוני לכולה גולה, ושם (כ"ב ב' במשנה) : עד שהיה רואה כל הגולה עכ"ל, ופירשה הגמרא (שם כ"ג ב') מאי גולה ? אמר רב יוסף זו פומבדיתא עכ"ל, וסנהדרין (י"ז ב') דייני גולה קרנא, דייני דארץ ישראל רב אמי ורב אסי עכ"ל, וכל זה צע"ג. אחרי כתיב זה באה לנגד עיני החוברת החמישית מקובץ יגדיל תורה וראיתי בה (סי' מ"ה ד"ה פסחים) בדברים האלה : תוס' ד"ה טאליה וכו' א"ג נציבין חוץ לארץ וכו' ואני הבאתי ראיה ברורה להתוס' מגמרא ערוכה במסכת גמין (ד') דאמרינן שם דהא דהמביא גט מחו"ל צריך שיאמר בפ"ג ובפ"ג הוא משום דאין עדים מצוין לקיימו, והמביא גט מא"י אצ"ל בפ"ג ובפ"ג כיון דשכיחי שירתא כיון דעולי רגלים משבח שכיחי עי"ש. הרי מבואר להדיא דמחו"ל אין לעלות לרגל עכ"ל. ונעלם מעיני הכותב זה, כי כבר קדמו בעל ספר לחם יהודה, וכן הכותב במ"ע "עלי הדם" (עלה ג' סי' מ"ז) לא ידע זה יעו"ש.

סוף דבר, שאלתי הגם ראייה במצות התלויות בארץ ? עוד תצפה לתשובה, ומי יתן כי יתעורר חכם יודע פשר דבר להשיב עליה תשובה המתקבלת על הלב ולהציגה בשערי "ירושלים".

על דבר מצב הבריאות בהמושבות

(אשר בסביבות יפו).

מאת

ד"ר יצחק גריגורי דארבאלה

מלפנים רופא ראשי על מושבות הנדיב, וכעת רופא
ומנהל ביה"ח של שרי בית ראטהשילד בירושלים.

כבוד עורך ה"ירושלים" שלום!

נדרשתי לאשר שאלתני, והנני להעביר לפניך אדוני את
פרשת העבודה בעניני החולים במושבות בני אשר בסביבות יפו, כפי
אשר נסיתי בהשנה הזאת, והנה מרוב עבודתי אין עתותי בידי
כעת לדבר על כל עניני המחלות השוררות בסביבותינו לפרטיהן,
והא לך הידיעות היותר דרושות לחפצך, והיו לתועלת לקוראי
ספרך היקר "ירושלים".

מספר החולים מאחינו אשר באו לפני להרפא מיום בואי
לארץ ישראל עד היום, זה שנה תמימה (שנת האלף ותתי"ט
לחרבן בית מקדשינו, תרמ"ח) היו ששת אלפים ושבע מאות
ועשרים ושנים, והם יושבי המושבות: ראשון לציון, מזכרת בתיה,
גדרה, ואדי חגין, יהודיה, פתח תקוה, ומהעיר יפו, מלבד הנכרים
בני בית דגון, סארפינד עמר, סארפינד חרב, עקרון סכיא, כופרנה,
יאזור, בני ברק וסלמי, אשר שמותם לא נרשמו אצלי, ולכן לא
אוכל להגביל מספרם.

המחלות השוררות ביתר שאת ויתר עז בסביבותינו הן מחלת הקדחת ודלקת העינים. על פי רוב תכאנה המחלות האלה מהאדים הרעים (Malaria) העולים מהבצות אשר בסביבות המקומות האלה ומהשתנות העצומה אשר תהיה בתכונת האויר חליפות ביום ובלילה. ולפי ערך השתנות האויר כן תתרכונה ותתמעטנה המחלות, במקום אשר מדרגת החום ביום והקור בלילה שוים בערכם עד כי אין בידו לפעול על גוף האדם כל כך כדי להצטנן, תתמעטנה המחלות שהזכרתי. ובמקום אשר מדרגת החום והקור תשווה שנוי גדול ועצום, שם יתפעל גוף האדם בחזקה והמחלות תתגברנה. ובסבה הראשונה בהמושבות פתח תקוה ומזכרת בתיה תשתוררנה מחלות הקדחת והעינים באופן יותר חזק מבשאר המקומות, כי האדים הרעים עולים מהבצות אשר בסביבותיהם ומשחיתים את האויר. המושבה אשר תוכל להתפאר במזגה הטוב שנים אחד על כל אחיותיה היא ראשון לציון כי שנוי האויר בין היום והלילה בה הוא במדה ממוצעת, וגם היא מכוננת על גבעה וממנה יראו פני הים, והררי החול אשר על שפת הים מטהרים מאד את הרוח המנשב מעל פני הים, והולך קדמה דרך המושבה, ולעומת זה בעבור רוח ים דרך הבצות היא קולטת בתוכה כל חלאה והאקלים ישתנה לדע, ולמען ישמור את האויר ולמטהרה צויתי למעט עצי אקליפטוס בהמקומות ההם, וכפתח תקוה הוטב כעת האויר ויוזכך מיום אל יום, ויש תקוה כי ברכות הימים כל הרוחות הרעות תחדלנה בכח ריח העצים הטופים אשר יטהרו את האויר מעט מעט.

בהתבונני אל הספות אשר תסבנה המחלות מצאתי כי כפתח תקוה ובמזכרת בתיה הרבה יתר ממה שהטבע עושה להרכות את מחלות העינים, התרשלות הגנועים בהמחלה הזאת בעצמם עושה, כי לא ישמרו לרחץ ולנקות את העינים תכף בראשית בא המחלה עליהם! ועל כן מגיתי בהמקומות האלה שני אנשים לשמור על זה ביחוד, כי ההתרשלות הזאת כבר גרמה עורן עינים לאחדים

מהמושבות האלה. — בהערבים גרי הארץ מספר המוכים במחלת העינים הוא כששים למאה, ולעומת זה בין היהודים בסביבותינו רק כחצי למאה לאמר : אחד ממאתים, וזה יען כי על כל פנים אחינו בני ברית שומרים את חוקי הנקיין יתר משאינם בני ברית.

שממת הארץ בכלל ורפיון ידי עובדיה עד הנה נתן כח להתגברות המחלות, וירבו בה מחלות ממחלות שונות, וכרוב ידים חרוצות בה לעבדה ולשמרה ולהוציא מהאדמה את צמחיה הטובים, כן ירב נקיין האויר בהארץ, והמחלות תחלפנה כליל, כאשר אנחנו רואים בהעת האחרונה ; מאז חלו בה ידים חרוצות תתמעטנה המחלות והמות לא ישלוט עוד בזרוע עוזו כמלפנים.

במשך כל ימי השנה מתו בכל המושבות רק ששה ועל פי הערך הזה : בפתח תקוה שלשה, ילדה אחת במחלת השלשול וילד אחד מרפיון גו וזקן אחד (בן תשעים) מחמת זקנה ; במזכרת בתיה שני ילדים, אחד ממחלת הכויצה (Convulsions) ואחד מתה פתאומית, ובראשון לציון רק ילד אחד בן שני חדשים ממחלת רפיון גו כי נולד לפני הזמן (בן ז' ירחים).

הנולדים בהמושבות עולים על מספר הנולדים ביתר הארצות, ולמען הקים דור בריא וחזק ולחנכם בשמירה מעולה סקד הנדיב לשכור מניקות להניק את הילדים אשר אמותיהם לא תוכלנה להניקם בעצמן, וכן נשלח לנו בפקודתו כל מיני מאכל ומטעמים הערוכים בעד יונקי שדים כמו : Nestle, Tapioca, Chocolat למען חזק את גופם ולשמור על בריאותם, ויש תקוה כי מפי עוללים ויונקים האלה — הוא הדור הבא — מהם יסד עוזי מהם אבן פנה להטבת מצב ארצינו הקדושה.

דובב שפתי ישנים *

א.

טופס הכתב אשר שלח כמהר"ר ר' ישראל
מירושלם לכמהר"ר אברהם מפירושא.

הוציאם מחשיכה אורה

דוד קאשטילי

מורה בבית מדרש המדעים בעיר פלארעניץ.

המכתב הזה נמצא בכ"י בבית הספרים אשר להממשלה
יר"ה בעיר פלארעניץ (ביבליאטיקא מידיציאו
לאורנציאנא) כרך 35 ארגו II. האוצר אוסף מכתבים
ישונים, מדף כ"ח ע"א עד דף ל' ע"ב. ואחרי כלות כל
המכתבים (דף ל"ד א') כתוב לאמר: "כל אלה הכתבים
העתקתי אני יהודה הצעיר בכמ"ר שלמה דבלאניש
פה עיר קאשטיללי, כ"ח לחדש אב, אות באות מלה

(*) אחד מרבני ארץ אשכנז אשר הואיל לבקר את כרך החולף מספרנו
השנת "ירושלם" במ"ע י"ד. ליטעראטור בלאטטו. הנספח למ"ע אזור' וואכ' ננע בקצה
עטו בהענף הזה של ספרנו. באמרו: כי אננו מוצא בו כל משרה ותכלית בעד
הקוראים, לכן מוצאים אנחנו א"ע מחויבים לברר וללבן כי לא כן הדברי האמנם
הקוראים השפויים לא ימצאו לפעמים עונג ותועלת במכתבו מפע או במכתבים פריטים
ישנים, אך בכ"ז הוב החיוב נפשנו לאסוף גם אבנים וחומר לבנין הוכל קורות ארד"ק

במלה פרשה "צדק צדק תרדוף למען תחיה וירשת את
את הארץ" שנת רפ"ג. ולמען כבוד ע"ק היקר בעיני
מכל העמסתי עלי הטורח להעתיקו ולהביאו מנחה
לקוראי ה"ירושלים" ובאזה מקומות העירות הערות
קמנות בשולי הגליון. (*)

יורה דעה יבין ישמעה ראש הגבורים אשר מעולם אנשי
המה הלא הוא אביר גביר המשכיר, בר אוריין ודחיל חסאין,
אדון אשר בו אתפאה יתנך ה' למעלה לשם ולתפארת וירם
קרנך בכבוד בהצלחות וישביע נפישך בצחצחות ושובע שמחות
בנעימות פניך נצח.

חגיע לידי כתב גלילות אצבעותיך היקרים וששתי כעל
כל הון אשר אדון רם ונשא ועם כל זה הביט לי נכא רוח,
ולקצות הארץ הביט בהשגחה פרמית לשים עיניך עלי, אין זה
כי אם לב טוב המשוטט בכל הירדע צערן של ת"ח, ואין הדור
יתום אשר אתה ישרוי בתוכו. ראיתי בני עליה והמה מעטים
הרוכבים על כמות הנדיבות במאודם וכנפשם כאשר הגדלת
חסדך עלי אשר הרימות תרומת ה' בעין יפה מנה אחת אפים

וקדמוניתיה אשר מהם יקחו הכונים איש איש הדרוש לו לפי עבודתו ותכונת רוחו, וכל
איש אשר שם לבו לחקור בדבריו ימות עולם בכלל וקורות איות עיר ועם כפולט ידע כי לולא
כלועי המכתבים והתעודות המתגלגלים בכתבי הספרים, לא יכלו סופרי דברי הימים להוציא
את מפעלם לאור, והקורא אשר אין נפשו נוטה לחקירה ולביקורת יסלח לנו בעברו על
פני המאמר "דוכב שפתו ישנים" והגליון הנמשך בהחומר והאבנים אשר צברנו בו, כי
לאותם ישמח לבו לדאות אחריו עבוד זמן מה הוכל תולדות עמנו בארץ בני כמו רמים
ממסד ועד המסות.

העורך.

(*) הערות המעתיק מסומנים במספרים, ואצל הערות אשר העירנו אנהנו

(העורך)

העבנו ציון כזה (*)

לשלוח לי עשרה דוקאמי ויניציאני בידך הרחבה וגם בעיניך הטובה ראית להגביר הנדבה הן מגבירה המעטירה מר"ת הגר מב"ת ומוזגתך המהוללה המשכלת מר"ת שרה מב"ת, ומתפואר אשר כל מעשיו לשם שמים גיטך כמ"ר יואב יצ"ו, ומהאחים הנעימים ישירים תמימים חכמים מחוכמים. כמ"ר יצחק יצ"ו וכמ"ר רפאל יצ"ו בני רבנו יעקב זלח"ה ממנטאלצינו¹⁾ גם כי לא הגיעו לידי אפילו אחד מהם פה. בכל מאמצי כחי איחל למצוא שעת הכושר להנאתכם ולטובתכם ולרום תפארתך בראשי, ואברך לכלכם בעוד רוחי בקרבי כי ידעתי כי מצדכם לא חסר לעשות כל אופן השתדלות להגיע לידי אלא שנתגלגל הדבר לתת פקדונך ביד אחרים ומרוב טרדתם לא שלחו אותם לוויניציא.

ידעתי א' ידעתי תולה בדעת אחרים לית ליה ברירה ועונותי הטו לי ומנעו את הטוב ממני מ"מ בראותי טובכם הרצויה להחזיק ידי שפתי לא אכלה לקרוא לה' בחזקה להטיב לטובים ליראי ה' ולחושבי שמו, וכפי אשרש לרום שמים נגד כותל מערבי וכל אחד ואחד בשמו אזכיר, וגם הנשים היקרות אשר נדבו רוחן להקריב בכורים בתושבי ירושלם יתברכו, ואם אשכחן תשכח ימיני אם לא אעלה אחת לאחת על ראש תפילתי למי ששכן שמו בבית הזה, ישים ביניכם אהבה ואחווה ושלום וחפץ ה' בידכם יצלח כנפשכם ויתן לכם זרע אנשים לטורי ה' משרתי אלהינו יקראו, וידע כל הנסתרות סהדי כי בנשאי כפי אל דביר קדשו, על הרוב אצוה את ברכתי עליך ועל ביתך ואשאל מה' שיכנה לך בית נאמן בבנים עוסקים בתורה ובמצות דשנים ורעננים יהיו סביב לשולחנך, כברכת ה' ולא תוסף לדאבה עוד רק חגל תפרח בעה"ו.* ואם היו באים לידי ה"ו שהיתי משנה מדעת הנותן לא דבר גדול ולא דבר קטן, והמנהג

1) Montaleino.

* אילי בונתו "בעולם הזה ובבא".

שלנו כששולחים משאר מקומות להודיע לנאמני ארץ מה ששייך להקדש עניים או לנדבה להיות נקי מה' ומישראל, והם בעיניהם יחזו בכתב למען לא ישלחו בעולתה ידיהם.

ועתה אבוא למלאות רצונך לכתוב לך בארוכה מנהגי יושבי הארץ גם כי כבר כתבתי לך עם הפלגמני* ושלחתי אותם לוויניציא מ"מ אוסף ידי שנית להודיע בישראל נאמנה כי באלה הארצות מזכבין המצות הרבה. בראשונה בעניני התפלה הם מתפללין בכונה גדולה, והחזנים הם קבועים ארבעה מטיבי לכת יראי ה' בקיאים במלאכתם, ונתקבצו ככאן מכל המקומות לשרת בבית ה' בעיר הקדש ואין להם שכר רק יחיו על הנדבות, מי שעולה לס"ת עושין לו מי שבדרך ונודר לעניים או לחזנים או ליישיבה וזה לעתים רחוקים, ובתפלה היא קרובה ללועזים כמנהגם הטובים, ביו' שני ויו' ה' אומרים ועתה וגו' והודיו וי"ג מדות אלא שמרבים תחנונים, ובזמן ה"ה הישיש המהור' כמהר"ר עובדיה זלה"ה^(*) היתה קרובה מאד כמנהג המערבים שנוהגי' כדברי הרמב"ם ופוסקים באיסור והיתר הם בדינים בכל דבר כדברי הרמב"ם, אבל עתה כשניתוספו הספרדים יצ"ו כמעט מבטלין כל הלשונות ועושים כרצונם, והחזנים ג' מהם ספרדים ואחד מסתערב** וכל אחד מהם אומר כרצונו, זה אומר קדושה "כתר יתנו לך" ואחד אומר "נקדישך ונעריצך", וגם יש שנוי לקדושה עצמה, וכאלה רבות הא' מאריך והא' מקצר. גם בענין קריאת התורה כשהיו מוציאין ג' או ב' ס"ת בזמן כמהר"ר עובדיה ז"ל היו מוציאין א' אפי' לא קראו בו כי אם שישה כמו בר"ח טבת או ר"ח אדר

(*) כונתו על הנוצרים אשר היו באים באניות מיוחדות פעם או פעמים בשנה להתפלל על קבר מחוקק רתם.

(2) הוא הרב ר' עובדיה ברטנורא אשר כנודע הלך לירושלם בשנת רמ"ה, וכצאו נתמנה לרב וראש העדה.

** ר"ל מילודי הארץ (ראה למעלה צד 8 הערה 6).

בשבת, היו מחזירין הס'ת למקומה והיו אומרים קדיש, וכן על השנית, וכן על הג', אבל עתה מוציאים כלם ביחד וכשהם שנים כגון י"ט קוראין ה' ואומ' קדיש ואח"כ קורא למפטיר, ואם מוציאים ג' ס'ת קוראין ו' בראשונה ב' פרש' החדש ואומ' קדיש ובשלישית קורא המפטיר.

בכאן נזהרין ביין נסך ומגבינה של גוים ומשעמנו, ואין דנין בערכאות כלל אלא מושיבין הדיין נר' להם על פי דברי הרמב"ם אם הוא חכם, אבל על הרוב אינו פותח ספר ודן על פי הסברה או עושה פשרה, ואין מהרהרין אחריו לומ' מאיזה טופס דנתוני, ואחר דבריו לא ישנו ואם יש לעתים רחוקים פורה ראש ולענה המגיס ללכת בארכאות. מיד כל ישראל כאחד חברים כנגד המשחית ונותנין שוחד למושל הארץ להכות מכות מרדות במקלות למנהג הארץ ואח"כ מחרימין אותו עד שיתחרט ויפיים הקהל במטון.

באלה הארצות אינם מזכירין ה' כלל כי אם לצורך גדול ואפי' יושבי הקרנות נזהרין מזה, ואין באלו הארצות לא שחוק ולא קלות ראש אלא כלם מהורים בעסקיהם אלה בסחורה ואלה במלאכתם.

באלו הארצות כל המלאכות לא יצלחו, כי אם הצורך בכסף וזהב, והאורג, והרצען, והמתקן מנעלים, רואה סימן ברכה כי הם מחזירין בכפרים ובעירות וישמעאלים גומלי חסד הם ונותנין להם לחם ודבש ופירות בחנם כל צרכם ואין מקפחין בשכרן, והרבה מירושלם שיוצאים לכפרים ואינם חוזרים לבתיהם כי אם לרגלים ובחנוכה ובפורים, וגם יש בכאן הרבה חנויות מוכרין שמן ובורית ומיני מאכל אבל א' מני אלף לא יצלה.

גם בני ברוך יצ"ו הוא בקי בטיב משא ומתן ויודע הלשון ונשתתף עם בני מיכאל יצ"ו, ובני מיכאל הוציא כמו י"ז דוקאטי ויגיציאני בחנות למחצית השכר ובני היה מתעסק בו, וכאותו הזמן התחיל מושל הארץ למרוד בתוגר יר"ה וקבץ חיילות באופן כי כל המדינה היתה בכלבול והוצרכו לעשות

הוצאות גדולות לשומרי העיר ורוב ההוצאות משליכין על החנויות ועל הרוב היו החנויות פגורות באופן כי הפסידו ב' פרחים ויניציאני מן הקרן וזה מיכאל הנזכר הרחיב פיו לבלי חק באופן שנתפרדה החבילה, ואני שלחתי בני למצרים למעט עלי ההוצאה, לשם ימצא הרבה אנשים שקופצים עליו להעמידו בחנותם וידוע לבית כי מיום שבא לכאן . . . . .⁽³⁾

מעניני הישיבה והלימוד: דע שיש כאן ב' ישיבות הא' היא של כמהר"ר דוד שושן יצ"ו מתקבצין אליו ה' או ו' ולומדין עמו, וגם אלי מתקבצין כמו עשרה ב"א, ובא אלינו חכם אחד ושמו מהר"ר פריץ יצ"ו אדם גדול בקי בתורה אבל מאבדי ולא משתכחים כי הלימוד שלמדנו בפירושא היתה יותר א' ביום מטה שלומדים כאן חדש, כי אין כאן תלמיד דנחית לעומקא דשמעתתא, ובפרט התוספות כי היה בכאן חכם גדול עוקר הרים ושמו כמהר"ר יעקב בי רב יצ"ו והלך למצרים וכל התלמידים החשובים יצאו מכאן להציל נפשם מרעב כי בירושלם אין אדם מרויח פרוטה, וכמה פעמים אמר לי ללכת לישיבתו למצרים והבטחני גדולות ולא אביתי לצאת מירושלם, ומאשר כתבת לי אם נמצאו פה אנשים חסידים ובעלי מעשה, דע כי היותר שלם בכל מעלה ומדה טובה הוא אדונינו הנגיד הוא חכם גדול ועניו ועשיר, ותורתו אומנותו, יומם ולילה לא ימוש מתוך האהל, ושמו כמהר"ר יצחק יצ"ו כהן צדק, שפל ברך, ובהיותו במצרים חלק לחכמי (ס) א"י למאות ולאלפים, ואחריו חכם אחר והוא סגי נהור עוסק בתורה יומם ולילה והוא עני ויש לו תלמידים הרבה וכל אחד ואחד נותן לו ג' מרקמי לשבוע ושמו ר' משה סגי נהור ספרדי יצ"ו, ועוד יש חכם אחר נק' כמהר"ר אהרן והוא סגי נהור ג"כ והלך עתה למצרים להחיות בני ביתו, ועוד יש בכאן יהודי

⁽³⁾ פה מטושטשים שתי מילות במאד עד כי אחרי כל הניקיה לא יכולתי לבוא

כשר ושמו הולך בכל המדינות, והוא משביע לכל נערים קטנים מירושלם פסוק ופוסקים ושמו ר' יוסף מדרש יצ"ה ומי שאין בידו לשלם לומד כחנם והוא נאמן שאין כמוהו כל המעות שישולחים לכאן לעניים הכל בא בידו והוא מחלק כרצונו כי אדם כשר הוא וכדאי לסמוך עליו אפי' שלא בשעת הדחק.

מענין הירח^(*): דע כי אמת הדבר קרנותיה היו נוסות לדרום כנגד מקום שהם משתחווים שהוא בצד דרום ונתהפכה לצד אחר והיטב חרה להם ואמרו שהוא סימן רע להם.

מענין בית המקדש החרב: הוא כמו חצר גדול^(א) כמו כפר קמץ ויש בו כמה בתים חרות ואילנות הרבה נמצאו בה ודאי חדישים לבקרים באו אשר לא שערו אבותינו ויש בו י"ב שערים בכל שער מדליקין נרות, ובשער אחד עזרת נשים י"ב מעלות גבוה מהר הבית, ועזרת ישראל היתה גבוה מעזרת נשים מ"ז מעלות, וכמותל מזרח יש יער אחד שקוראין "שער רחמים" ואומ' שהישמעאלים הרבה פעמים בקשו לסותמו ולא עלה לידם, ובקשו לסתמו באבנים מכל וכל ולא עלתה לידם, ועשו למטה בארץ כנף כדי לסתמו ולא בנו כי אם עד חציה, והוא סגור בשער של כרזל הינו דלתות, ואין שום אדם נכנס מצד האסור, ובלאו הכי הישמעאלים אינם מניחים להתקרב, ואומ' בזמן שהיה המלך תיגר בכאן היו יהודים עמו ונכנסו בתוכו וכלם מתו וה' יאריך ימך א' [אמן].

וחנה אודיעך שיש אהבה גדולה בין הכל חן הספרדים חן המסתעריים אין צוחה ברחובותינו.

מענין המאכל: כל אדם הוא בצער כי בירושלם לא ימצא כשר בכל יום כמו בארצינו, ולא דגים ולא פירות, כי אם תאנים

(*) מוכתו על המות חצי הירח אשר בראש בית הסילת הישמעאלים, וכנראה נחשש ההגדה הזאת בארץ אטליא, כי חצי הירח אשר בראש בית הסילת העומד על מקום המקדש נראה ממעביו יאגדה דומה לה נזכר במכתב בני הישיבה משנת ה'ת"א (ראה למעלה צד 9, 10)

וענבים, וישאר הפירות תפוחים ואגסים מביאים מדמשק והם בתכלית היוקר.

מענייני המלבושים : הם כמו המלבושים שהיו לובשים התוגרמים שהיו בפירוש אצל יואן פאולו⁽⁴⁾, ומלבוש אנשים ונשים כמעט שוים, והנשים הולכות בצניעות גדולה, כל המלבושים עד צוארם ואינם מגלין אפי' אצבע מכשר, וכשיוצאים לחוץ הם מעוטפות כלן בסדין לבן ובגד שחור על על פניה' והוא דק של משי ורואה ואינו נראה, ואפי' הבעל אינו מכיר באשתו, ומכסות כל גופן אפי' אם היתה נראה אצבע קמנה היה גנאי גדול להם, ומלעיגים על מלבושים הנשים שלנו והדין עמהם. ומיד כשבאתי הנה כל מלבושי בתי הגדולה תקנתי כמנהג המדינה ומכל מלבוש עשתה שתיים. ועדיין בנותי הן אתי ולא תאמין לקול הברה שמוציאין שנתתי אותן לאנשים. כי מה שכתבתי ששמו כסאי אצל הדיין אמת היה לשם מקום מופלג והיה שמו כמהר"ר יהודה אלבטינו זלה"ה, והושיבו אותי במקומותהלה למלך הכבוד, הרבה כבוד עשו לי הן הלימודי כי קריתי להם הרמב"ם בבית הכנסת, חדש שלי כי כל אחד קורא חדש אחת וחזור הלילה⁽⁵⁾ הן בדרשות הרבה פעמים דרשתי הן בבית הכנסת הן בבית הקברות, כי המנהג שלהם בפטירת חכם לדרוש בשעת קבורה, וביום שביעי וביום שלשים ובכלות השנה, ובאורכם ראיתי אור בעבור שהייתי בין הלועזי' בחדר הורתכם תאורנה עיני הן בדיבור הן בכתיבה עד שרכים אומ' לנפשי כי אני מבני א"י א היקרים ואינני אישכנזי.

בבראות כלנו תהא . . . . .⁽⁶⁾, בני ברוך יצ"ו הוא

⁽⁴⁾ שר מלחמה באיטליא בעת הזאת הנודע בשם : gran Paolo Baglioni

ועיר פירוש א היתה עיר ממלחתו.

⁽⁵⁾ ש"ס וצ"ל "חלילה".

⁽⁶⁾ גם מה מלה אחת ממושטשת מאד עד כי לא יוכלתי להעתיקה.

במצרים, בני שלמה י"ק*) מתחיל לעיין הלכה ולומד בישיבה. בני יצחק יצ'ו אשר שמך נקרא עליו הוא רואה סימן ברכה בלימודו והוא יודע לתרגם כל פסוק על פה אפי' בפרשה ויחי יעקב, ופיר אחר הפסח אני רוצה לחנכו בלימוד הגמרא כי יש לו שכל ישר, וכלם כורעים ומשתחווים למכ"ת ולכל בני ביתך ובשרט לאמך היקרה המעטירה ולזוגתך הטהורה.

בבדיקות ובכל איסור והיתר נוהגים כדברי הרמב"ם.

מענין שבת הן נזהרין הרכה, אין עושים אש בשבת כלל אפי' לחולין שיש בהם סכנה וזוהא חומרה ישל שטות. בענין הטלטול בשבת יפה כח האיטאל יאני היקרים מכל הלשונות שאין מטלטלין אפי' ע"י עירוב.

מה ששאל ב"ת ע"ה**) אם הוא צודק "תחת ישמעאל ולא תחת גוי", באלו הארצות אומ' שהוא בהפך, ויש צדדין לכאן ולכאן: מי שמקבל עליו עול הגלות והכנעה שלא ירים ידו ורגלו כנגד הישמעאלים אפי' אם בא עליך בנוקפין ולא ידבר גבוהה כלל אפי' לקמני קמני, ויהיה כחרש לא ישמע וכאלם לא יסתח פיו, כי אם דברי פיוסין ולשחדו בקצת אז טוב לו, כי כאשר רואה הישמעאל ההכנעה וההשפלה הוא מתפייס, ואפי' הוא מבקש ממונו מתפייס בדבר מועט, זה ג"כ דבר שאינו מצוי, ולא יחשוב ב"ת יזוהו דבר שנתחדש עתה, כי ראיתי כתבים ששלח הרמב"ם לספרד, וכתב: שאין אומה בעולם המבקשים להכניע ולהשפיל אומה ישראלית כמו הישמעאלים, וכשאדם מכניע עצמו אז יוכל ללכת בכל המקומות לסחורה ולעשות הנות בשוק כמו ישמעאל, ואין פוצה פה ומצפצף, והולך עם המצנפת הירוקה בכל מקום שהוא רוצה אפי' בדרכים אם ירצה והוא מכובד בעיני כל רק שהוא פורע מכס גדול, כי מכאן לדמשק יש מכס

*) ר"ת ממילות ישמרהו קוני.

**) כנראה ר"ת ממילות "על המאמד", ראה ככלי שבת י"א ע"א.

ליהודים יותר מדוקא' ויניציאנו, וכן מכאן למצריים, והנוצרים איש
אינם מתושבי הארץ פורעים כפלי כפלי.

מענין דירתו היא דירת עראי ויש לי בית מושכר ב'
שנים בין חצר האשכנזי, ויש כמה בתים בתוכה, והוא של הקדוש
מומן קדמון ומשכירים הבתים והשכר להקדשו, והבתים בתוכה
כמו נקק סלעים כיפת. כל כיפת הוא בית, ב פ י ר ו ש א לא
היה רפת בקר, אמנם נמצאו בתים נאים בירושלם כזול, מ'
שמוציא ה' דוקא' לשנה ימצא בית נאה וחדרים הרבה וחדר.
ר' יואב אביו של ר' שלמה יצ"ו הלך לעולמו בגליל העליון
ונקבר בין גדולי הארץ, והניח חיים לך ולכל ישראל, ובנו כמרי'
שלמה יצ"ו הוא ב ט ר י פ ו ל י, תאמין אם לא בדמשק לא
ירויה באלו הארצות דמי המים בקשירת הספרים. החכם כמהר"ר
רפאל יצ"ו הוא נשאר בגליל העליון עם אשתו ושנה שמו
וישמה בס"ת בקהל ושמו אברהם ושם אשתו שרה, וכתב אלי
כי רצונו לבוא לכאן לפסח, ואמרו כי יש בידו ק' פרחים להלק
לחכמים ולעניי ירושלם אבל בכתבו לא ראיתי.

ואחרון אחרון חביבי, כי בשבוע שעברה בימי חנוכה היה
אותו יהודי שהיה שכוי בים ונמכר מיד ליד עד שנמכר ב אל כ'
ס נ ד ר י א ה. של מצרים, והיהודים נתנו שחד גדול עד שפדוהו
והוא כמעט כמו כושי, וספר לנו שבארצו יש כמה אלפים ורבות
מיהודים, ויש להם מלך גדול שעושה בכל יום מלחמה עם
הנוצרים הסמוכים אליו והוא בצד גילום, הנהר גילום של מצרים
מולך מלך אחר שיש ב ס י ג ג ל ן שהוא רחוק מעדן מ' יום
שיש תחתיו ישמעאלים ונוצרים, וזה כדאי כי דברתי עם אנשים
רבים מעיר, וכל אנשי ירושלם מעידין על זה שיש להם מ'
משפחות, והיום דברתי עם אדונינו הנגיד יצ"ו מענין עשרת
השכטים ואמר כי נתאכסן בביתו יהודי אחד שהיתה לו לשון
כושי, לשון פסוק ולשון עברי כי אמר, כי בארצם אין ספר נכתב
מתורה שבעל פה, ובכל דיניהם אומ' אמר יהושע מפי משה ומפי
הנבורה: ושכט' ארצו ד' שכטים, שכט' שמעון, ושכט' ישישכר ועו'

שנים אינו זוכר מה הם. ושבת יששכר עוסקי בתורה וזמם ולילה
וכל שאר השבטים יש מהם עוסקים בתורה, ויש במלחמה, כי הם
שבטים שכנגדם לנוצרים, ויש הרבה מגדלים על הגבול, ובכל
מגדל ומגדל מקובצים בתוכו בחורי ישראל היותר הגבורים
הנמצאים וכל זמן שמתקבצים האויבים ביום, עושין עשן במגדלים
לסימן, ובלילה איש ומיד מתאספין כלם להלחם עמם ואמ' כי
בשעת הדחק ישאלין ועונין להם מן השמים. הנשיא משבט
יששכר מתעטף במליתו והולך בקרן זוית בבית הכנסת מתפללין
וכשהם עונין מיד איש יורד מן השמים ונראה לכל ויורד על ראש
הנשיא, אבל התשובה אינם שומעים כי אם הנשיא בלבד.

ופעם אחד הביאו הכושים יהודי מ פ ו ר ג ל להם
וישאלו ממנו על אנשי הגולה ועל ירושלים ועל המקדש, ואמר
להם כי אנחנו בצרה גדולה והולכים מגוי אל גוי בשכני ובצרה
והמקדש הוא חרב וירושלים שממה ביד זרים, מיד קרעו בגדיהם
ובכו בכי גדול ימים רבים, והסכימו להתאסף לבוא לירושלים
בחזקה עד שהנשיא אמ' להם המתינו עד שאשאל מה שידוע מן
השמים, ושאל כדרכו והשיבו לו מן השמים עדיין לא הגיע זמן
הישועה ולא יצאו איש ממקומו אבל הישועה קרובה לבוא, ואז
קפצו עשרה עשירים ונדבו ללכת מממלכה אל ממלכה ומגוי אל
גוי עד שיגיעו לירושלים והלכו בספינה עם הכושי עד הארצות
שכבש המלך מ פ ו ר ג ל, והמלך מ פ ו ר ג ל
שלח אחריהם וכאשר ספרו לו כבוד עשרם ועניני תקפם ונכורתם
שיש להם כח להלחם עם פ ר י ש ט י י ו א ג י וש הם
עונים מן השמים, היה מתבייש שעשה גרושים ולא רצה שישמע
במלכות שעדיין יש תקוה ושארית לאומה ישראלית, מיד גזר
שלא היו יוצאין ליבשה, והיו באין עליהם סוחרי המדינה, עד
שהדחיקם מן הישוב באי אחר והניחם לשם כמה חדשים, אחר
שלה אליהם לאמר מה דעתכם? אמרו לו דעתינו לילך לירושלים,
אמר להן אם כן תכנסו בספינה שלי ואולך אתכם לירושלים
וכשבאו בים באו עליהם שולליט ושבו נשיהם ומפיהם ובזו כל

אשר להם ונטמרו לעבדים ולשפחות. עד אחר זמן בא אחד והיה מחזר למצוא אשתו ובניו. ונתאסף בבית הנגיד יצ"ו ואמר לנו הנגיד פעם אחד באו בלילה על הגג גנבים והיו מבוהלין הרבה. אמר להם זה אכסנאי מדוע פניכם זועפים? ספרו לו הדבר, מיד לקח חרב בידו וקפץ כארי הוא יחידי אחריהם עד שברחו על נפשם, ואמר להם אפילו עשרה בעיני כאחד, כי בכל יום ויום אנו הורגים מהם כמה וכמה כשבאים להלחם עמנו.

והנה תקבל נבואת הנחמיני בן פנחס* ז"ל, והם ה' נבואות ובפירוש שחבר חברנו כמהר"ר אברהם לוי יצ"ו הוא שחבר "משרי קטורין", ולאהבתך ולאהבתי שלח לך הספר והוא נחשב בעיני הרבה, אמנם בטל רצונו מפני רצוני ורצון כ"ת, תמצא בו החדושים הה' נבואות אשר הם ידועים לכל אנשי המדינה, אמנם הפירוש, חבר כמהר"ר אברהם לוי יצ"ו, ואתה תבין בשכלך הבהיר להבין היתרות ולזרוק הקליפות, ואהובך בח' (**)

ופעם שנית אודיעך השלמים אותנו, בראש המרום שמו כמהר"ר יצחק יצ"ו, וכמהר"ר משה סגי נהור יצ"ו, והנני אהרן יצ"ו סגי נהור, ומהר"ר דוד שושן יצ"ו, אבל הוא מתעסק ג"כ ברפואות ומהר"ר אברהם לוי יצ"ו הנזכר, ומן האשכנזים כמהר"ר אלחנן יצ"ו זקן, אבל בנו ואחיו הם עשירים מארבעים אלף ושולחים לו בכל שנה יותר מכדי צרכו, ועוד בא לכאן בזאת השנה חכם אחד ושמו כמהר"ר פריץ יצ"ו, ועדיין לא זכיתי לעלות לקברי אבות לחברון, אבל בפסח או מיד לאחר, ב"ה נדרי אשלמה, ואם אשכחך תשכח ימיני אם לא אעלך על ראש תפילתי ובוה אפסיק ואומרה נא שלום.

(*) היא נבואת נחמן קטומא הנודעת בשם "נבואת הילר".

(**) לדעתי צ"ל הח' החכם.

ב.

מכתבים הנוגעים לקורות ארץ ישראל

(נכתבו מסופרים שונים קודם שנת תנ"ט).

הכינום גם הקדם

ד"ר דוד קויפּמאן

האגרות האלה אשר אני נותן לפניך היום המורא, מצאתי בכ"י אשר בא אלי מירושלם יע"א ע"י ידידי איש המודות ה' מ. א ד ע ל מ א נן, וכאשר נכתב על שער הספר הנהו "נעשה על ידי אני הצעיר שלמה דמילייאב בן משה דמילייאב היום שנים לחדש תמוז שנת חמשת אלפים התנ"ט לבריאת העולם, וסימנו ולקח מל"א המחתה", והדברים האלה נשנו ונכתבו גם בגוף הספר ובסופו. הכ"י הזה הנכתב בדמות שמינית מכיל בקרבו ארבעים מכתבים על ענינים שונים, וכתובם גם האגרות האלו אשר תגלינה לנו נצורות על ימי עניה ומרודיה של העיר הקדש והעיר צפת, ורבים ככלם נכתבו באמת ונשלחו ליד מקבליהם, והכותב אספם כעמיר גרנה, ויספחם אל תוך ילקוטו, ועוד באו חמשים ותשעה מכתבי אהבה ורעות אשר לא היו ולא נבראו, כי אם למשל ולצורה לכתוב בדמותם וכתבניתם ובכל אגרת ואגרת נמצא את הנוסח הנכתב על גב הכתב, כדרך קבוצות מכתבים כאלה כאשר ימצאו למכביר בכ"י מעשה ידי אחינו בני ארץ איטאליא, ובסופו יבאו איזה המחלות מכתבים ללמד בני יהודה המושכים בקסת סופרים.

והנה אם לא שגיתי ברואה הכ"י הזה הוא מילידי צרפת

והורתו ולידתו היתה בעיר קרפינטראץ. ומשם נכתבו האגרות לארץ הקדושה. ושם נאספו המכתבים אשר באו שמה ע"י שלוחי מצוה של ארץ ישראל ושאר המכתבים אשר נכתבו לקהלת העיר הזאת, ויותר שיורה על זה תוכן האגרות אם נקרא בהן בעין פקוחה, עוד יבורר הדבר כאשר נראה את שם הכותב כי השם מיליאב נפרץ עד מאוד בקהלה הזאת מקדם קדמתה. ומראשית המאה המ"ז למספרם כמעט אין שנה אשר לא נמצא בה שם משפחה מיליאב יוצא ממקום הזה. על השם הזה הנכתב בלשון צרפת ובכתיבתה de Milhaud כבר הניף את ידו החזקה ראש המדברים בכל מקום. המנוח צונץ במ"ע של יאסט הנקרא Annalen שנה א' צד שמ"א כי כותב מחזור אביניון אשר נמצא בין אוצרות קארל לבית ראטשילד נקרא בשמו עמנואל בן גד ממיליאב הוא עשה את מלאכתו בשנת התמ"א. והמשפחה המהוללה הזאת לא סרה מלעבוד בכרם תורתנו כי זה וזה יולד בה. וכל ההולך בחוצות ספרותנו יכירם כי הם זרע ברך ד' אשר עמרו שוקי חכמת ישורון בפרי תבונתם כמו ר' יוסף דמיליאב בעל ס' "אוצרות יוסף על רש"י ורא"ם על התורה ושאר ענינים" (ליווארנא תקמ"ג), ור' משה דמיליאב בעל ס' "משה משה על ספר רות" (שם תקמ"ו), ור' מיכאל ור' גד דמיליאב הלא הם כתובים בין רבני קרפינטראץ המסכימים על ס' "אוצרות יוסף", ור' יוסף דמיליאב הנהו כותב וחותם כשר המסכים על סדר לארבע צומות ולארבע פרשיות כמנהג ק"ק קארפינטראץ בין רבני הקהלה בשנת תקי"א. וקודם שנת תקכ"ז על סדר התמיד הכולל תפלות ימי החול למנהג הג"ל, וגם שם ר' דוד דמיליאב יוצא לנו מפורש מההסכמה לסדר ארבע צומות בשנת תקי"ה. ויותר מאשר נדפס ממעשה אצבעותיהם של בני המשפחה הזאת עורנו נגנו בכתובים, כמו ס' "נבריאל" אשר עשה מאשרי בונאינפנט דאמיליאב ונקרא שמו בישראל חזקיה המליאבי כ"י באוצרות גינצבורג, וגם ההעתקה נעשה ע"י איש לבית המליאבי ושמו

אברהם בן ראובן, כאשר הראה החכם גייבויער ממ"ע רעוויא כרך ט' צד רט"ו, וספר מבא ארנאבט והוא החכם הרופא הנקרא Arnold de Villa Nova בהעתקה לעברית מעשי ידי גבריאל המלייאבי עם תוספותיו ומחקריו כ"י אקספרד סי' 21337, ואני לא באתי לחקור את תולדות המשפחה הזאת עד היסוד ולספור ולמנות כל המושכים בשבט סופר אשר קמו בתוכה, כי עתה אחרי אשר נפתחו לפנינו דלתי דברי ימי אחינו בני ארצת צרפת במכתב העת אשר כוננו ידיהם לתהלה ולתפארת בשם: Revue des études Juives ידווש כל חוקר כמעל ספר גלוי את שמות בני המיליאבי בקורות קהלת קרפינטראץ אשר כתב ביטין צדקו ידידי החכם אייזדאר לאב בכרך ה"ב, ומצד קצ"ז עד ר"כ כמעט אין דף אשר לא נזכרו בו שמות אנשי המשפחה הזאת אשר צמחו ועשו פרי הלולים על אדמת קהלת קרפינטראץ, וכידוע לכל קוראי חדשות העתים, מצבת זרע קדש בני המיליאבי לא נגדעה, ועוד יפרחו שתיליה ובכבודם יתימרו אחינו בני ארץ צרפת המבורכה.

ראה זה צור הוצב מבני ר' שלמה המיליאבי הזה אשר לו יאתה תודה וברכה שהשאיר לנו בילקוטו האגרות האלה אשר מצא בעיר מולדתו קארפינטראץ, לא ראיתי כתב ידו יוצא ממקום אחר ועל כן לא אדע אם מעשי גלילי אצבעותיו כוננו לפני, או העתקות איזה מעתיק אשר לא אחת ולא שתיים כי אם פעמים אין מספר שגה וישגה, ואני צרפתי והסירותי סיני המעויות והשגיאות, אשר נפצו על נתיב כל שורה ושורה, וכל אפונה כי עוד יוסיפו הקוראים ללבן ולהכה, ואם כי ידעתי גם ידעתי כי גלי לשון המכתבים המלאים להם אמרי כתבי הקדש והגמרא ישטפו את הרעיון ויכסו כמצולתם את המובן הברור בכל זאת נקל לנכון להכיר אל מה ירמוז מלי הכותב ולהציל קורות אחינו בני ישראל אשר יסופרו על העלים האלה סתוך מעטה הלשון אשר התנכרו בו מיד המחוקק.

איגרת ששלחתי בצפת תוב"ב בשם הקהל שלא
הספיקה ידינו לתת כשנים קדמוניות.

גדולי העצה, גבורי המליצה, ארוכי השכל
והחכמות, מעשיהם נעימות, נוכל לנקוב אותם
בשמות, המה הנישיאים הרמים, אנשי שם החכמים
השלמים, הם תפארת ישראל, חשובי ברורי לכל
שואל, אצילי אילי יהודה, לתורה ולתעודה, השרידים
אשר ה' קורא להם עם זו יצאתי לי ה'ה רבני
צפת תוב"ב.

אחינו בית ישראל עמודי עולם אשר רפפו מצד הצד
האויב המציק להם, ה' יאמר לצרותם ולצרות כל בית ישראל
די, אמן. הנה זה באנו בכתב זה לפני רום תפארתם להודיע
מטוב, נפשנו עליהם למצא חן בעיניהם, איך נפלינו נתמהמהנו,
תרדמה נפלה על פנינו, אחזנו סלצות עפעפינו נזלו מים, דמעה
על לחיינו עד שכמעט סרחה נשמתינו כי אתם בשר משרנו
עצם מעצמותינו, וכל העם השתעשעו ושועו התמהמהו ותמהו,
נעוו משמוע נבהלנו מראות כשאון מים כבירים שאו ויתכו כמים
שאגותם, כשהגיע הנה החכם כמהר"ר חזקיהו דבאזלה יצ"ו,
שליח שלוח מעלת כבוד תורתכם ובירו הרישאה כוללת אשר שמו
ידו בידם ורשותו כרשותם ותיקונם^(*) [ח] כתיקונם ומבלתו כקבלתם.

(* המספרים האלו מורים על סדר קביעות המכתבים בהכ"ו אשר ממנו נעתקו.

והראה לנו כתב החתום מכתו"ר, ובישמעינו הצרות אשר הגיעו עליהם תכופות זו לזו עוד זה מדבר זה בא ואיך צפת ירע אף יצריח קול זעקה קול כהלה קול יללה בקול מר כשופר והחשיכה הגדולה הנפלה מהרעות אשר עברו עליה כי נמסרה ביד בוגד, והבוגד בוגד והישודר שודר כמעט לאין מרפא ידו⁽¹⁾ מפני אשר בערה בו ופור התפוררה ארץ ורוע התרועעה ארץ ומוט התמוטטה ארץ כרחובותיה, כלו ייליל ירד בכבי וזעקת שבר רועפים, ומי הקשה אליה כי עצמו מספר, כמעט היה נדמה כחרבן שלישי עד לשפוך דם נקי ועוד מעט נתן למשסה יעקב וישראל לכוזים, וככל זאת לא שב אפו ועוד ידו נסויה, מי שמע פזאת ומי ראה כאלה, על ארץ אשר עיני ה' בה מראשית שנה ועד אחרית שנה, ואם בארוזים נפלה שלחבת מה יעשו איזוכי קיר, לזה קמנו ונתעוררנו ונדבנו, וישלמנו סכום רשומים ועינינו לא חסו על כלינו כברכת ה' עלינו, כי כל הקהל בכלל ובפרט חסו עליהם התקועים בצרה ועזרו, ונתנו שבע על ממונם, וגם נתנו לו דין ממה שלקחו מהקופה שלהם, כי יש מסור ונוסף עוד אשר עולה בין הכל כ"ו מגנים⁽²⁾, ואין ביכלתינו להוציא מחשבותינו מן הכח אל הפועל, כי עניות לא הגיה מזה טובה לישראל וההכרח לא יגונה כי הפצנו היה לתת כהנו וכהנה, אמנם משא כבדה אנו סובלים על שכמנו כי משועבדים אנחנו בארבעים אלפים מהקרן וארבעים יכנו⁽³⁾ מלכד שאר מסים וארנוניות המתחדשים עלינו בכל יום תמיד לא יחשו, וכמעט אוכלים אותנו בכל פה בעונותינו כי בשנה ישעברו עשו כנגד

(1) מלת הסוק דה"י ב' ט"א י"ח הכר הכותב עם ידו, ומובן הדברים שכמעט

לא ידפו ידו השונא ואולי צ"ל מפני האש אשר זכו.

(2) מלת מגנים היא העתקת המלה הרומית scutum אשר הנה scudoak כלשון

איטאליא, ואם écu כלשון צרפת, עיין צונץ ז"ל בספרו zur Geschichte und Literatur צד 560.

(3) בדברים ארבעים יכנו, לא י"ז ס"ף דברים ט"ח כ"ו.

הקהילות מצד מלחמות אדונינו הפיפור⁽⁴⁾ יר"ה מסים הגדולים ומרים כלענה, ועבדום ועינו אותנו עד אשר נתנו להם שעלה כחשבון הקהילה הזאת אל פים מגניס' מלבד ההוצאות, ושגראלו סינו הם עשירות שונאינו⁽⁵⁾ וגם כי עניי עירנו רבו כמו רבו, וכל זה גרם כי ויענו בני יעקב עד שרוב הפרטים⁽⁶⁾ אומרים אורך' כי עניתני כלבעונותינו במקום הזה, נתקים מרבה נכסים מרבה דאגה כי עליו הוא המשא, אמנם הכוונה בה, חסד יסובכנו כי לא מאסתי ולא גאלתי לכלותם ח"ו, אך אחת ישאלנו מאת כת"ו, אותה נבקש כי יבישו ויראו את ענינו ואת עמלינו, אם יש מכאוב כמכאובינו וכוה בודאי ישאו כל חמאתינו בשלא יכלנו לתת כשנים קדמוניות כי אז היו עשירים ואיש כמתנת ידו כתיב. ומכאן ואילך נשחר פני (ב) [כ]ת"ו שאל ישלחו הנה שום שליח עתי משמה, כי הקומץ אינו משביע את הארי והבור אינו מתמלא מחוליותו והקהל כדי למעט ההוצאות ישלחו המעות ע"י אגרת ר' ל"פ נ"ת⁽⁷⁾ אך האישי אשר יכתובם אלינו. עוד נבשר אליהם איך ביררנו איש אחד מיוחד אשר ידיו אמנות לנכות זכויותם ולקחת בין ידיו המעות אשר ימצא בתוך הקופה משמה צפת, וגם יקבל כל הנדרים והנדבות וההקדשות וה(ה)עזבונות ויהיו בין ידיו למשמרת עד בא דבריהם אלינו, והאישי אשר נעשית מצוה הזאת בידו נקוב בשמו יצחק דידינגניוה⁽⁸⁾ יצ"ו, וכונתינו

(4) צ"ל האפיפור ע"י מה שנכתב על השם הזה כמ"ע המניח ש"ה ר"ע והע"א.

(5) האלפים אשר נשל עלינו לשלחם. מעשרים את שונאינו מלשון הכתוב

דברים ה' י"ב.

(6) כמו היחידים.

(7) צ"ל חלפנית זה העתקת מלשון lettre de change ובל"א Wechselberif.

(8) הוא נצר ממשפחת de Digne הנודעה אשר פרחו וגם עשתה סרו בקהלת

קרסינבראין, ובמ"ע לדורש הבטת ישורון בין אחינו בני צרפת כרך י"ב יראו כמה

זכמה אנשים נשום ילדו המשפחה הזאת כמו ר' יהוקאל אברהם בשנת ש"ס ושס"א (שם

צד ה"ג) ואחרי בשנת ת"ס עד תל"ט (ד"ז) ויעקב (שם) ובזמנאחרון בשנת תמ"ד (ד"ט

וכוננת כל המתנדבים היא לתת כל המעות לאחינו המעולים
מק"ק פירוינגסאל וכוה לא נאריך עוד בתפלה ארוכה
רק אלהנא די אנחנא פלחין הוא ישבותם ויברך אותם ויציאם
וגם אנו לרויה אכי"ר אין עוד רק שלום.

כ"ח.

אליכם אישים נקרא וקולינו באזניכם נשמיע קול בקשה
ותחנה, קול מנהמת כיונה ואומרת למי אוי, למי אבוי למי מדנים
למי שיח, כי אם לנו בני גלותא דמדה טובא לא הניח לנו
ענייתא ומוכרחים אנו לזקוף עינינו כלפי שמיא לומר עמך ישראל
צריכים לפרנסה, ואינם יכולים להתפרנס זה מזה כי אין הקומץ
משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוקייתיה⁽⁹⁾ כשפוסרת בצורתיה
שמכניסה בזה ומוציאה מזה, עד כי נשאת כמעט ח"ו כסוכה
בכרם וכמלונה במקשה מגודל המסים ועובי קורה הישעבוד כי
קשה על בני נשא, ודין גרמ"א דעצירה⁽¹⁰⁾ לנא, להסיק בעונתא
[צ"ל בעותנא] ורעותנא מן הכח אל הפועל כמה דהוינן עבדין מן
קדמא דנא, כי כשל כח הסבל ואלופינו מסובלים ואין פריץ ואין
זוסף בריווחתנו מרבו [מרוב] הארנוניות אשר עלינו דעל כן יומא
דצערתא לנא, מרוב שידוף וביעתנא די בהלנו רעיונינו סכבונו
כתרונו פצפצונו הקליטונו לא נתנו השב רוחינו כחזותינו חזות
קשה, מעשה מקשה בביתא דגבר רב דנפיל ונהיה למע⁽¹¹⁾ מפלה,
ומשמים ארץ הושלך תפארתו, דין יקר גברא מעלתו נהפך לחכך

ודור וישראל (ר"ב) ועוד היום נמצא שם ב' אבנים גדולות אשר נדב ר' גד די דינא
לקהל קרמינאין בשנת ת"ב (שם ר"ב).

⁽⁹⁾ ברכות נ"ז :

⁽¹⁰⁾ רמז לדבריו ר' יוחנן ודין גרמ"א דעשוראה ביה ברכות ה' :

⁽¹¹⁾ אילני צ"ל למעו מפלה.

אשפתות, ביתה דכל ב"י שבוע (12) נשפך לארץ כמבוע, מים אשר
עברו מימיה, כי בימי עלומיו ביתו פתוח לרוחה, לכל עובדים ושבים
שהיו מקבלים בשמחה, שם הניחו י(ד)[ג]עי כח מוצאים לנפש
מרגוע, ועתה נפל משמים הליל בן שחר עליו עלה עמוד השחר
משחת מאיש מראהו ותוארו מבני אדם כי צוער נפשה [צ"ל
נעשה] לטובה (13) במקום שמחה שברים ויבכה [צ"ל ויבכה] יען וביען
דערו עלוהו כמה הרפתק(ו)[י] (14) מקורות הזמן דבהלוהו וטרדהו,
ונשאר כמה ישנים מבני מדוידו [צ"ל מררי] מח'לי ומוישי זעין
ועקן, חשכו עינוהי מרואי עד דלא הוה מסתכל לכיאן וכיאן רק
במה שיישיכו שמצפון לבו : ..... כלוא בבית משכבו ובכל זה
לא הרחר לבו ולא חמא בשפתיו לאלוה עושיו רק נתן תפ'לה
לאלהים, ולעת כזאת נתבקש הוא ואשתו מן גבוה הגבוהים אל
משכנות מכמהים, תהי נפשם צרורה בצרור החיים אבי"ר.

לה.

אוכלוסא קדישא מבלל אתמרי, ובפירושא אבן הראשה,
ראשון לכל דבר שבקדושה, חמדת עדת אבירים, כבירים יקרים,
ג(ו)גידים נחמדים, ישרים ושרים העומדים על הפקודים הגבורים
אשר מעולם אנשי השם, צדק לבשו וילבישם עמודי שמים מצוקי
ארץ, אשילי רכרבי אצילי בני ישראל, אבירי גבורי תהלות
ישראל, ממוני מוני שמי פרנסי ראשי עם קדש, מנחיגי עם יי
אלה, כל העדה כלם קדושים משרתי אל בני אל חי, רודפי צדק
מחזיקי כל בדרך, יום ויום מריקים שקיהם לא יעפו ולא יגעו יומם
ולילה לא ישבותו, מנשרים קלו מאריות גברו, לקרוא לשבויים

(12) רמז לבת כלבא שבוע אשת של ד' עקיבא.

(13) רמז לכתוב בר'אשות ו' טו : צהר תעשה לתיבה.

(14) ראש השנה מ"ו.

דרור ולאסירים פקח קח אשר מזיו צדקתם מלאה הארץ, אורה האתנים מוסדי ארץ, אנשי השם נציבים ניצבים כוכבים מאירים ומזהירים זכים וברים, כולם רבי פעלים ומהללים שרי היילים, כל פרים קדש הלולים העומדי על עבודת הקדש, עליהם בכתף ישאו ששים ושמחים לעשות רצון קונם כאונם והונם, הנה הנם אחינו ואנשי גאולתינו שבקהלות תהלות יצ"ו, ועל ינבא תהלתם עמרת תפארתם לעמוסי במן מלכי נסיכי אפרכי עורכי מלחמתה של תורה, מרבי המשרה יושבי על מדין, החכמים השלמים הדיינים המצוינים הרבנים יצ"ו, ואחריהם זקניהם יועציהם שופטיהם ושוטריהם, פרנסיהם מנהיגיהם יחד כל נדיבי לב ה' עלהם יחיו יציצו ויפריחו דשנים ורעננים, אורך ימים עולם ועד, השומר אמת לעולם ישמרם וכצנה רצון יעמרם חיים עד העולם אכ"ר.

הן קול צעקת עקת אנקת נאקת צרה סערת העניים האביונים גדלה עד לשמים, לכן אליכם אישים כולם קדושים, ואל יי נגשים הפורסים לרשים ולרעבים לחם, בקול ענות חלושה, וקלושה, ושמרו את כל משפחותינו לשאת ולספחת ולבהרת אלומות, תלואות ומחומות ואיבי עריב [צ"ל זאבי ערב] ברוב תכיעותם ומאכלות [צ"ל ומאכולת] מתלועתן [צ"ל מתלעותן] ויאכלו את ישראל בכל פה ולשון (ב) [כ]נחל קישון גרפוננו ספוננו, ותעל שועת דמעת העשוקים הנאנחים והנאנקים היושבים בארץ הלזו (הלזו) הנשמה¹⁵ בארץ כניען הכנע לבנו בעמל התלואות וכאות עלינו בקריית ארבע אבות היא חברון מחצרות הצרות הצרורות בשמלותינו תאניה זאניה כי התקיים בנו נבואת הנביא ירמיה במגילת איכה, וגם כל חולי וכל מכה אשר לא כתוב¹⁶, עשרת מונים מינים ממינים שונים ומשונים בהמיר ארץ מושלים, ואין הגע בלי גגע ופצע וחבורה ומכה מריה, ואין יום שאין קללתו

¹⁵ תפס בלשון הכתוב יחוקאל ליו ליה.

¹⁶ דברים כ"ח ס"א ד"ל יותר על המכות הכתובות באיכה.

מרובה מחבירו כפלים, ומלבד עולת התמיד ונזקהה, כל היד החזקה והנשויה על גדר הדחוייה לנתיש ולנתוץ ולהאכיד ולהרוס בזווי (בתר בזווי¹⁷) לקוטי בתר ליקוטי, עוד זה מדבר וזה בא ומשבר ו ח ל א י ם ידבר לאמר בזו כסף הבו זהב, ותגעש ותרעש הארץ היורדת היא למטה מטחתה ופועלי אוץ המ(ב)נים בעברת זרון בתפסות קשות ורעות מאורעות חדשות הגה באו ושברו כל עצמותינו כקנה הרצועה, ועורנו מעלינו הפשיטנו וכאו בניס עד משבר, והאניה חשבה להשבר וכשל כח הסבל, וידל ישראל מאד מפני אימת חמת המציק ומעיק בארץ מאפ(יל)[לילה], היו צריה לראש וישקונו מי ראש ולענה קריה עניה סוערה לא נוחמה אשר כל עובר עליה ישום וישרוק על כל מכותיה מכה גדולה מאד, ואת כל תחלואיה אשר חלה יי בה צר ומצוק מצאוה הקיפו עליה יחד צרות רבות ורעות עד אין מספר, ואילו פינו מלא שיחה כים ולשונונו קינה כהמון גליו ושפתותינו צווח כמרהבי רקיע ונוטפות מר ולענה, אין מרור יבא הבאה רבה בלי קצבה יומם ולילה לא ישבותו, מתביעות חדשות המתרגשות והמתחדשות וממשמשות, אין אנו מספיקים לספור ולספור לצרה ולככותה, כי בלעונו זדים אורזים לבקרים בוססו את חלקתינו שחתו את נחלתינו וינצלוה כמצולה שאין בה דגים, ולא שבת נוגש ולא שבתה מדהבה הנואת בכל יום ובאות בצורות ומצוקות אשר לא ידענו ספורות ולא יעצור כח הלבלר בקולמוס להעלותם על ספר ובדיו לפרשם ולפארם, יכלה הזמן והמה לא יכלו כי רבות אנחותנו ולכנו דוי מאנה הנחם נפשנו, לא יתנונו השב רוחינו, ואחרון הכביד כי נתרכו המלחמות בתוך עיר קדשנו ואיש באחיו ואיש ברעהו¹⁸ מכת הרב הרג ואבדן חיל כבד לשלול שלל ולבוז בז נשיהם ובנותם לעיניהם ישכבון, וימרדו בחיל המלך ושרים ויקלקלו בו ויעלו גיליו [צ"ל גמליו]¹⁸ ולקחו סוסיו ורכבו [ואהלים

(17) עיי' כתובות ק"ב.

(18) אולי מטעם הכתוב ויקרא י"א ד' : הנמל כי מעלה וכו'.

כאשר המה⁽¹⁹⁾ וישמנו בעלי חצים, ולולי פס ידא יהבא כספא⁽²⁰⁾ ודחבה לקמצים לרצות לאנשי חחיל קמון וגדול היינו בכל רע להמרות כבוד בנות העינות, וכבוד התורה וקוינו לשלום ואין מן השמים נלחמו ונעצרו השמים מלהוריד טל ומטר, והעניים דלים אומללים יתומים אלמנות מבקשים לחם ואין, עוללים שואלו לחם פורש אין להם, ואין לאל ידינו להושיעם ולהרגיעם כי גדלו ורבו צרותינו הן להוצאת ההוה כי גדלה מאד לתמידין שלא כסדרן ממוספין שלא כחלכתן לחתום פי שטמן ישמין מלבד עלילות ברשע המתגוללים עלינו ב(פ) [צ] קיפים בתואנות וכמענות וריגנות וכל מחשבות אונם ושאוונם בצרורות כספינו כי יתן בכיס עינו גולגוליות ארנוניות כל חדש והדש מחדשים גזרותיהם, מלבד עלילות בית החיים לקדושים אשר בארץ המה אצל ישי אבי דוד ע"ה, בכל יום יאמרו בשפת חלקות לישון מדברת לחרוש חורשים על גביהם כדי לרצותם ברצי כסף מלבד המצטרך, על אלה חברו וגברו להסיר מסוה הבושה מעל (ע) [פ] נינו, כי הנוגשים אצים לוחצים קוצצים מוצצים דם לבנו, ונלאנו לבקש ארוכה ומרפא למחלתינו ולא נמצא כי אפס כסף מרוב הקצב⁽²¹⁾, והעניים צועקים ונואקים במר ובחלחלה בקול יללה ועל מי יש לנו להשען זולת על אבינו שבשמים ועל הסדי מעלת כ"ת להצילנו מרעתנו כי רבה היא למהר פדותינו, הנם כי אתם אמוסי התלאות דרשו מעל ספר זו אגרת בת מחלת האונרת ומספרת את כל האלה אשר על חברון חלה, ממררת אמריה על מה עשה יי ככה לארץ הזאת צבי היא לכל הארצות, והפך עליה בלחות, ואתם ראו והביטו ותתמהו איש אל רעהו על כל דברי האגרת הזאת, קדשו צום קדעו עצרה קדעו לבבכם ואף בגדיכם על כל תלאותינו, ומהרו צאו לישע עניי אבינו עם חרף נפשו למות להציל לקוחים למות

(19) פסוק הוא במלכים ב' ז' ה'.

(20) עניי הנאל הי' ה'.

(21) ר"ל מרוב המסים והארנוניות וכסף הנלגלת אשר יקצבו עליהם לתת.

ברעב ובצמא ושבי וכזה בעירום וחוסר כל, לכן הו' כרחנו להאי צורבא מרבנן החכם השלם בר אוריין ובר אבהן גר"ו בן מלכי קדם לשום לדרך פעמיו, להתחנן לאחינו אנשי גאולתינו להסיר מעלינו המות הזה, יחוסו יחמולו עלינו, ומי האיש הירא ורך הלכב ולא יחם לבבו, ומי הנפש אשר לא תעונה על צדקותינו ועל המקום הקדוש הזה, ישים לבו הוא המקום אשר אליו ונשמתו אליו יאסוף להתחבר עם כל נפשות בית ישראל העולות למעלה דרך החצר הפנימית חצר גנתא דעדן היא מערת המכפלה.

ועתה שרי צבאות ישראל באנו לפני מעלתכם בנפש נענה יפנו אלינו ברחמים גדולים להעלות ארוכה ומרפא למחלתינו. העשיר בעשורו והחכם בחכמתו בהתאסף ראשי עם לבא כל דברי האגרת מגור מסביב מכל הרעה הבאה עלינו, וימהרו מפלטינו במנה יפה כמו שחר נשקפה כי דחיק לנו שעתא טובא. לכן נא לישון בקשה חוסו וחמלו עלינו לכרך נחלת יי והעיר אשר בחרו בה אבותינו הקדושים, הביטו אל צור חוצבתם הביטו אל אברהם אביכם שנמל חסד עם כל באי עולם. עצי עדן ממע נמעים עלי מים חיים מים עמוקים, מדבש מתוקים, מי מנוחות גבהה קומתם לשמי מרומי ההצלחות ישאו ענף קדש בתל צל, החכמה צל הכסף⁽²²⁾ יעשו פרי האדמה פרי עץ הדר מראשית כל פרי תבואה לובשי בגדי ישע עושי מעטה תהלה תהלתה יספרו, מנשרים קלו מאריות גברו לקרא לשבויים דרור ולאסירים פקח קוח, ואשר בהם כח להעמיד היכל הקודש לא יעפו ולא יגעו דמים בדמים נגעו⁽²³⁾ לגדור פרצות ירושלים, מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד יאירו ויזהירו כוזהר הרקיע עושי צדקה בכל עת, ואנשי קדש מקרא, קדש ישראל הנה הנם אחינו אנשי גאולתינו עם אחד

(22) רמז לדרשת ר' יוחנן כל המטיל מלאי ליום תלמידיו חכמים. זוכה ויושב

בישיבה של מעלה שני כי בצל החכמה בצל הכסף (פסחים ג"ג ז).

(23) הושע ד' ב' ודמים תרתי משמע.

מפוזר ומפורד בין העמים בכל מלכות גלות אדום וגלות החל
הזה אשר בספרד וצרפת ופורטוגל ואיטליא ואשכנז עיר ועיר
מדינה ומדינה מקום אשר דבר המלך ודתו מגיע שם יתנו צדקות
ה' ראשון לציון הנה הנם שרים ושרים וגבירים כבירים ונדיבים
העומדים על הפקודים פרהדרי ישרים גבאים ופרנסים נאמנים אמונים
ועליהם יאירו המאורות הגדולים רבנן תקיפי שרפי קדש החכמים
השלמים וכן רבים הדיינים המצויינים וחלקת מחוקקים הרבנים
המובהקים נר"ו, ואחריהם כל ישרי לב וכל העוסקים עם הצבור
לש"ש זכות אבותם מסייעתן וצדקתם עומדת לעד, אתה יי תשמרם
כאישון בית עין תנצרם תעמרם כבוד והדר זרעם נכון לפניהם
וצאצאיהם לעיניהם בשלום יחדו יחיו ויתענגו על רב עוז ושלום
מעתה ועד עולם.

ל(ר).

ה ר ש א ה ל מ ו ר ש ה ⁽²⁴⁾.

אנחנו ח"ט חכמי ופרנסים ומנהיגי הק"ה אשר (ב)ירושלים
תוב"ב בכח המסור לנו מכל הק"ק יע"א מדעתינו ומרצוננו המוב
(ת) [ה] קנינו ד"א קרקע לשלוחינו הנבון וחכם כה"ר עז"ר אתזא"י
נר"ו, ואנבן מנינו והרשינו אותו מורשה גמור לתבוע ולקבל בעדינו ובעד
ובשם כל הק"ק כל מיני כסף קדושים דשייכי לירושלים תוב"ב,
הנמצאים בכל מקום אשר תדרוך כף רגלו, נדרים ונדבות עזבונות
וצוואות והקדשות, הכל כאשר לכל יתבע, ויקבל השליח המורשה
הנז' בין מיד יחיד, בין מיד רבים כסף ושוה כסף וכל מאי דמתקרי
נכסי, ומעתה ומעכשיו נתנו רשות גמור ויכולת מספיק ביד

(24) עיי' לדוגמא שטריו הרשאות אחרים כמו בס' יפה נוף דף כ"ה ע"ב

השליח המורשה הנזכר למנות ולהרשות מורשה ומורשים אחרים מאחד עד מאה, ושמנו יד שלוחינו המורשה הנז' כידינו ופיו כפינו וכחו ככוחינו, ואמירתו כאמירתנו והרשאתו כהרשאתנו ותביעתו כתביעתנו ומענתו כמענתנו וקבלתו כקבלתנו וגו' [ב] יתו כגו' [ב] ייתנו ופרשתו [צ"ל ופירתו] כפירתנו ומחילתו כמחילתנו ושוברו כשוברנו, באופן שכל מה שיעשה שלוחינו המורשה הנז' הכל רצוי ומקובל עלינו ועל כל הקהל הקדוש כאלו נעשה על דינו ממש מבלי שנוכל לומר למורשה שלוחינו הנז' לתקוני ישדרנוך ולא לעותי, אלא כך אמרנו לו זיל דון וזכה לנפשך והנפק לגרמך ולחלקך, וכל מאי דמתענית לך מן דינא עלינו ועל כל הקהל הדר וחומר וחזק הרשאה זו בחומר ובחזק כל שמרי הרשאות הכשרים דנהיגי בישראל כהוגן וכפי תקנת ח"י דלא באסמכתאות ובכיטול כל המודעות על דעת הרשיבה [צ"ל הישיבה] ז"ל, וכל הנז' נחתם מידינו לאשר ולקיים ודלא להשלחא (?) וברשות השוכן בציון ובוחר בירושלים וברשות בית דין של מעלה, וברשות בית דין של מטה וברשות בתי דינים הצדק די בכל עיר ועיר מדינה ומדינה אנו גוזרים בכח התורה הקדושה שנתנה על הר סיני על ידי משה רבינו ע"ה שכל איש ישראל יחיד ורבים אשר בידו כסף ושוה כסף וכל דבר דמתקרי נכסי, או אזיה [צ"ל אזיה] זכות דשייך לעיר הקדש ירושלים תוב"ב שימסרם ביד שלוחינו המורשה הנז', וכל אשר יתן כתף סגורת לבלתי שמוע לקול דברינו אלה פורץ גדר הוא ורכצה בו כל האלה הכתובה בספר התורה ומחה יי את שמו מתחת השמים והבדילו יי לרעה מכל שבטי ישראל, לא יאבה יי סלוח לה, ובהודע לנו שמו ושם אבותיו נחרימהו בכותל מערבי בקול קול יעקב תנוקות של בית רבן והוא לבדו עונו ישא, וכל עדת ישראל יהיו נקיים ושומע לנו ישכון במח ושאנן מפחד רעה לא יאונה אליו רעה ונגע לא יקרב באהלו, וכל חותמי ברכות שהיו במקדש יחולו על ראשו.

שלמה דמילייאב.

(לז).

קבוץ להראות בכל מדינה ומדינה צרתם,
בסיעתא דשמיא ודאלהא רבא הוא יתן שלם
לקרתא דירושלים.

עמודי ימים [צ"ל שמים] ירוּפּוּ ומצוקי ארץ העומדים בפרץ
לגדור כל הרם מאירים ומזהירים ככוכבים במרומי ערץ זרע גברים
זקנים וישישים בשכונני ארץ גבורי כח עושי דברו מהדרים מן
המהדרים⁽²⁵⁾ קלו מנשרים ומארויות גבורים לקרוא לשבויים דרורים
ופקה קוח לאסורים, ואשר כח בהם להעמיד ד' אמות של הלכה
בהיכל מלכו של עולם לא יעפו ולא יגעו לגדור פרצות ולבנות
נהרסות ה"ה אחינו אנשי גאוליתינו ערי פראנקייה אימליא ואשכנז
יע"א, וסביבותיהם ואחרי כל ישרי לב גיבורים כבירים פרנסים
מנהיגים גזברים גבאים, ועילא מנהון החכמים השלמים הדיינים
המצויינים הרבנים המובהקים מרביצי תורה נר יי עליהם יחיו אורך
ימים עולם ועד מעתה ועד עולם אכ"ר.

(לח).

מאחר עלות קול שיח רינה ותפלה ותחינה
לפני שוכן מעונה, יעמיד יתמיד יקומם ירומם כסא
אור תורתם ומעלתם למעלה עמ"ו שיעלה לרקיע
ויבא ויגיע עד כסא הכבוד מקום מקדשנו, וידינו
פרושות, ושפתותינו רוחשות בתפלה סדורה ערוכה
בכל ושמורה בחדות שלות מעום, ועוזם עוז ותפארת
בהיכליהם ובמירותם תרב גדולתם ותהלתם מלאה
הארץ אכ"ר.

(25) עיין שבת כ"א ע"ב.

כה אמר חזקיה ⁽²⁶⁾ יום צרה ותכחה וגאצה היום הזה כי
באו בנים עד משבר וכח אין ללידה, הן קול שועת נאקת עקת
צעקת הבת רבת מחלות היא ירושלים שחזברו לה רעות
עד אין מספר נ(א)[ה]ימות וחומות צרותיה תעננה קול מכתר
הלככות האי מאן דבעי למהוי קכירא [צ"ל חסידא] ⁽²⁷⁾ לעסוק
במילי דבכות ופרק ארבעה אבות נזיקים ובפרק מראות נגעים
שתים שהם ארבע אשר שם האחת חדה ושם השנית צרה, ואם
תחתיה תעמוד הבהרת עוד שתים אשר שם האחת שברה, ושם
השנית בועה ⁽²⁸⁾ סרוחה משותפת עם בועות דשכיבי אהרדי
כשפולי דאומות אשר אין חוש של חסד מקי(פ)[ה] אותה בני
מררי מחלי כל יום ירושון שלש אנציות ביום תשעים ותשעה
אומרים לבזו בזוי בתר בזוי ואחד אומר לחלק לכלם שומעים
שאמרו בהלכם וישבנו משתוממים וידינו אסורות לא שמענו
מהיכן נתחיל את המגילה אם כרי יהודה איש יהודי כי חרפת
אדם לוקח כל אשר בשם ישראל יכונה, או כרי יוסי מאחר
הדברים האלה תקפו של המן אשר אכלנו הממנו, והסכמנו
ההלכה כרי מאיר דאמר בלה לידע ולהודיע תקפו של אחשורוש
כל המצר לישראל נעשה ראשי, ואמנם ראשי פרקים כי צר לנו
המקום נייר ודיו לספור לצרה ולבכותה, ועל משענת החכם
שלוחינו נר"ו באמת נשעננו יבא חזקיה שיש לו שמונה שמות
והוא פלא ויגיד לכם הפלא ופלא. פלאים מפיהם ולא מפי כתבם
כל הצרות העוברות עלינו מאיי העוברים, וירושלים קרתא קדישא
אכן הראשה ביד זרים נמושה רמושה חבושה ביד משא קשה
רבוצה עמוסה לחוצ(א)[ה] לבזו ולמשיסה וכאשה גרושה מאשה

(26) ככל פעם ופעם שיצא באגרת הזה שם חזקיה מפורש מפי הכותבים
רמזו לשליח מצוה ששלחו מצפת הנזכר באגרת ראשון ה"ה ר' חזקיה דבאזולה.

(27) רמז לרברי ה"ל בכבא קמא ל' ע"א : האי מאן דבעי למהוי חסידא
לקיים מילי דנויקין. רבא אמ' מילי דאבו' ואמרו לה מילי דביכו'.

(28) עיין שמות א' ט"ה.

קול ענות חלושה, גברת נשים מכורה לשפחה-חרופה יולדה לחרופה, אשר תלעג בשפה, נעים ונדים כספינה מרופה בים הצרות והים הולך וסוער ויהמו גליו ממינים שונים מכמה הרפתקי ומצקי ומצוקי ובוקי חדתי ועתיקי, הודשנו בחריצי הברזל ובאופן הגלגלים אשר יסבו בלכתם החזרים חלילה, וצרות הזמן סבנו גם סבנונו מדי שנה בשנה ומידי חדש בחדשו, גם שבועת שתים שהם ארבע פצע וחכורה ומכה מריה כאשר יגיד לכם וידרוש יחזקיהו יועץ וחכם חרשים יגיד צרות הנוגשים והנושים צירים נבוכים בלהץ העוץ ועקץ⁽²⁹⁾ אשר כל שומעם תצלנה שתי אזניו ותדמענה עיניו ותזריע ומצורע מחוכרות גלויים החובות ודכיים אשר הם הומים מנהמת ים סך עשרים גרושיה הן ופירותיהם ופרי פירותיהם עד עולם, והנוש(א)ה] בא ויאמר תנה את נשיי ואת ילדיי,* עוד זה מדבר וזה בא והיו לאחדים שבר על שבר יחדיו ידובקו עור ובציר חופין את רובו ללחוף אותנו בחזקה ממשמר אל משמר מר ממות בעניים קשים ומכות נמרצות כשזה קם זה נופל לן נותנים לו לינה בהיותו בשדה אל הקוצים ואל הפחתים הכהו קוף נפל בידו הבו הבו וכיון שחשכה אומרין בא השמש בא השמש מגל זו מגל זו⁽³⁰⁾ ומריב ריביץ אותו באור וחובטין חביט חביט ולא בריך⁽³¹⁾ ומניחין אותו עד שיתמעך אז ימלא שחוק פיהם מלא ההיץ היץ ג' פעמים באופן כי רבו אנחותינו כאשר תשמעו מפי נאמן הלא יחזקנו. אל אלהים יודע וישראל הוא ידע צרת המושלים הבאים עלינו חדשים גם ישנים אשר אנו צריכין סך עצום מדי חדש בחדשו, הצר שואל זהשופט בשילום וסביביו נשערה מאד, נהר דיגור נפיק וזקוקים דנורא אש תמיד יום ולילה באמור לנו כוון כסף (ג) [ב] וזו זהב⁽³²⁾ לעלוקה

(29) עיין בראשית ל"ו כ"ז מלשון בלהות זועה ועקה.

(30) מנחות ס"ה. במשנה.

(31) עיין ספח מ"ד ע"ב. (32) נחום ב' ט'.

(* מלשון הכתוב בראשית ל' כ"ז וכונתם על הקרן והפירות.

שתי בנות הב הב בא יומים [צ"ל באימים] וגזומים עלינו
וכוונתינו רצויה לשום לנו שארית בארץ. אם ח"ו נשנה ולא
נעשה שאלתם כמעט חיים בלעונו באומרם לנו קומו צאו אתם
וכל אשר לכם לא תשאר פרסה, וחוששנו פן יתחלל מקום קדוש
מקדש מעט ואליו אנו נושאים את כפים אל אל כשמים בתפלה
ותחינה יאזין וישמע קולינו וירצה בענייותינו ודלותינו אנו נבזים
ושפלים ומה גם להתפלל בעד אחינו שבגולה בעד הצלחתם
ושלוותם אשר מפיהם אנו חיים כמא [צ"ל כי מה] אנו ומה חיינו
יושבים בארץ הננב נגוב מכל טוב אך מגמת פנינו פן ח"ו מקום
התפלה יהיה להתפלה [צ"ל לה תפלה] ומקום הקדושה לו תהיה
קדשה ומקום הענוה לזעוה וגאוה ובמקום אשרי העם איכה זהב
יועם, ומה גם תכל רגל העולים לראות את פני יי צבאות ולהשתמח
על קברי האבות ונביאי האמת ודרכי ציון אבלות מבלי באי מועד
ואותה הם מבקשים לעקור הכל הגפן גם האשכול. ויען יחזקיהו
גבר בארץ הוא יגיד לכן פה אל פה ידבר וחילים יגבר עדי
הכסף הניתן מדי שנה בשנה בעד שכירות בית החיים לקדושים
אשר בארץ המה הוא ואנו צריכים סך עצום למלאות שאלתו של
הפלול מגדולי הארץ פן ח"ו באים מישני עפר אדמת הארץ
בפתחו אל קבורותיהם [צ"ל בפתחי את קבורותיכם] ולחטומי⁽⁸³⁾
שכבי ועל גבם יחרשו חורשים ויאריכו למעניתם.

מ.

איגרת להגיד להם צרותם.

ידידים נחמדים מזהב שנא חטיבא אחת
בעולם עליהם נכון הבית והאולם אשר מעולם, רודפי

(83) אולי ר"ל כי אם לא תבא תשועה בהרף עין כי אז יבאו ישני עפר ארץ

ישראל לכלל נבואת וחזקאל לוי י"ב ולכלל חטומי שכבא עיין יבמות ס"ג ע"ב.

צדק מחזיקי בדק, בהונם ואונם הנה הנם אחינו
 אנשי גאולתנו ק"ק אלופים לראש ראשים ויועצים
 פרנסים ומנהיגים, ישרים ישרים אכירים וגדיכים
 אלה עם אלהים, ועליהם יאירו ויזהירו נכבדים
 ממסילותם המאורות הגדולים החכמים השלמים
 הדיינים המצויינים הרבנים המובהקים גר"ו ואחריהם
 כל ישרי לב וכל העוסקים עם הצבור לש"ש
 יחדיו יהיו תמים דשנים ורעננים יהיו.

מאחר עתרת החיים והשלום במעט לאוהבי שם תורתם
 ותהלתם, כל השומע יצעק מציר אדיר כביר יחולל איילות ימים
 ולילות מהאלות אשר היו על קרתא ירושלים קדישא ויושביה
 חלין חולפות ובאות משולבות אשה אל אחותה התחלתא דפורענותא
 דינא דמלכותא כובד המסים, וחמושים יעלו על צוארינו מבית
 ומחוץ, ולסכה זו גברו החובט למעלה ראש רוש ולענה והנושים
 אשים ולחצים דורשים מימיהם ומדלית איסר זה אוסר וזה מתיר
 יהפוך ידו קרן הפוך לנקר עיני העניים בנפשותם, ומה יענה התם
 למועד כי אם בכסף מלא מן הבית ומן העליה, ותם הכסף מהבית
 ומחוץ ומוכרחים לאשר ולקיים ככל אשר יצא מפייהם ארבעים
 וחמישים [צ"ל וחמשה] למאה ורבענו תחת משאינו ורבענו נושאי
 כלי ה', והנשארים בקרבה נמקו, ויגר מזה יש העת [?]
 והעניים³⁴ יתומים ואלמנות נפשם כרעב תתמוגג, אוי לעינים
 שכך רואות אדירים משברי ים צרותינו ואין מי יאמין לשמועתינו
 גיחר גרונינו בקול מר להודיע לאחינו קצת הצרות והיגונות
 הסוערות והרעות הראויות ח"ו כדמוחזק³⁵ ושפכנו לפניהם
 תחנתינו ירצו וירצו ברצי כסף לעשות לה ממנות פן ח"ו תפול
 הארץ, ולא יהיה תקומה ואחינו המסו את לבבנו וחס לבבינו

(34) תהלים ע"ה ט' ואולי רמו לצעקת עניים אויב ל"ד כ"ח.

(35) עיין בבא בתרא כ"ה ע"ב.

בקרבתנו לאמר מה זאת עשה אלהים לנו, היינו חרפה לשכננו
ובת קול יוצאת מהר חורב ואומרת אוי לך ארץ שמלכך בצער
ויירושלים תתן קולה קול כחולה בני יצאוני ואין חולה עלי, ציון
היא דורש אין לה, והגם שרוככה מחלתינו בשמן נדבותם ופרי
תבונתם אשר עשו על ידי שליח דרחמנא ההה"ה⁽⁸⁶⁾ ונעים זמירות
ישראל ההה"ר אברהם קארינאל. גר"ו עכ"ז לא הספיקו למלאות
החוב מושלש, ע"כ חילינו פני איש חילינו ציר אמונים הנכון
וחכם כה"ר עז"ר אתאז"י גר"ו ילך בשליחותינו להודיע לאחינו
מכות הארץ ותחלואיה וימציא תשלום פרעון הגוי, ובראותו אחיו
רועים בשכם הצרות והגוי דוחק ולוחץ ואם תשאר בידו תפשה
המספחת מחמת פיהם שרף מעופף מ"ה למאה נשא פנינו והודה
ולא בוש ללכת בשליחותא דרחמנא והוכיח תשלום פרעון
הגוי ויצא יצא לדרוש פדיון ציון ואביוניה אולי יחנן ה' את
שארית ישראל ושלחונו בנים לגבולם ויגשימו גשמי נדבות על
הארץ הטובה באהבה וחבה, ואשרי המ[ח]לכה ויגיע פרי צדקתו
חיש מהרה אמירה, לגבוה ומסירה להדיוט⁽⁸⁷⁾ לא לנו רק תנו
כבוד לה' אלהיכם השוכן בבית הזה שלא יתחלל שמו ותורתו
ינחלתו בגוים ונאמן הוא להיטיב לכם כל הימים ולהשיב להם
כסף משנה תמורת קצף אשר ישיבו, ויזכם לעלות ולראות במקום
המקדש הזה דשנים ורעננים יהיו אכ"ר.

(86) הלא הוא הרב הגדול.

(87) ציון במשנה קידושין כ"ח ע"ב.

פ ר ת

לא אל הנחר הגדול נהר פרת (הגבול האחרון של ארץ ישראל) נובילכה הפעם קורא נכבה כי אם אל פרת אחר פרת חדש הרחוק מאתנו אך מרחק שלש שעות ונעלם כמעט מעין כל החוקרים והתרים עד היום, ועל ידו יתבארו לנו כתובים אחדים בכתבי הקדש אשר היו ערפל חתולתם עד היום. הסכת ושמע :

במרחק שלש שעות מירושלים, לפאת צפונית מזרחית בהדרך העולה ענתות (עיר מולדת הנביא ירמיהו), נמצא עמק עמוק מאד מוקף מכל עבריו בסלעי מגור וצורי מכשול המפלאים את עין הרואה. בהסלעים האלה ימצאו נקיקים, מערות ומנהרות, אחדים מהם לא ינכרו אותותם כי בימים מקדם גרו שם מתבודדי הנוצרים. מעבריו השונים ישמפו מעינות מים גדולים, ובקול שאון והמולה גדולה יתגלגלו ויפלו לתחתית העמק אשר שם יקוו והיו לנחל קמץ השומף ועובר עד נחל כרית (וואדי אל קעלט), ובו ישרצו חומטים קמנים רבים למיניהם.

המעינות האלו לא יזבו מימיהם גם בכל ימי הקיץ, וכאשר בקרנוהו בסוף ירח תשרי (תרמ"ח) והגשם עוד מרם ירד בארץ, שמענו את קול המית שמתף מימי המעינות עוד בהיותנו רחוק מהם כחמשה רגעים, ובהנחל הקמץ אשר בתחתית העמק רחצנו את בשרינו וגם שחנו בו.

מימי המעיין הזה טובים וזכים במאד, ויושבי הכפר חסמא ויתר הכפרים הרחוקים ממנו כמהלך שעה ישאבו ממנו מימיהם, באשר יכלו מי בורותיהם ולפעמים יובאו מימיו גם ירושלימה.

המעין הזה נקרא בערבית בשם : "עין פרת", המושלמנים יושבי הכפרים הסמוכים לו, אשר השם פרת מוזר למו השמימו

אם בצדיה או בשגגה את התי"ו הדגושה להקל חברתו ויבארוהו
לאמר : "עין העכבר" (פרה בערבית הוראתו : "עכבר"), וכן
יתרגמוהו גם הנוסעים ותרי הארץ אשר באמת אין שחר להביאור
הזה. כי אין כל יחש וחיבור להמעין הזה לא עם תמונת העכבר
ולא אם טבעו. אולם אין כל תפונה בלבבנו כי הוראת השם עין
פרת (או עין פרה) הוא "עין פרת" והוא הפרת הנזכר בירמיהו
(י"ג ד'). בדבר המטנת האזור.

עתה נבוא לביאור הכתובים אשר אמרנו :

בירמיהו (י"ג ד'—ז') כתוב לאמר : "קח את האזור אשר
קנית אשר על מתניך וקום לך פרת ה' וטמנהו שם בנזק
הסלע ; ואלך ואטמנהו בפרת וכו'.

מבארי כה"ק הראשונים כהאחרונים לא שתו לבם להשאלות
הכבדות הרובצות על מילת פרת הנזכר פה. יען לא ידעו דרך
לצאת מהנה. אולם הקורא בשום לב ובעין מבקרת את דברי
נביאנו ישאל לנפשו את השאלות האלו :

א) מדוע יכבד ה' בגלל המשל הפשוט הזה של השחתת
האזור, על נביאו ללכת אל הנהר פרת מהלך ערך י"ט יום (תענית
פ"א מ"ג). הלא יכול היה לטמון את האזור באחת המעינות או
הנהרות הסמוכות לירושלם כהשלווח והירדן ?

ב) בכל מקום הנזכר בתורה הנהר פרת נוסף לפניו
מלת "הנהר" או "נהר" (מלכד בירמיהו ג"א ס"ג : "והשלכתו
אל תוך פרת" והטעם כי שם נזכר קודם לזה בפסוק ס"א :
"בבואך בב"י, וכן בדהי"ב ל"ח כ') ופה נזכר ארבע פעמים השם
"פרת" בלי הוספת מלת "הנהר" או "נהר" ?

ג) סגנון לשון הכתוב "קום לך פרתה" וכו' "ואלך ואטמנהו
בפרת" מראים בעליל כי הפרת אשר בסביבותיו צוה השי"ת
לירמיהו לטמון את האזור לא היה רחוק מירושלם מרחק רב
כהנהר פרת.

ד) המילות "שם בנזק הסלע" (כה"א הידיעה) לא יתכן
לאמר על הנהר הגדול נהר פרת הנובע מבין הרי אררט בקרבת

העיר Arzerum והולך וסובב ארצות רבות והיו תוצאותיו אל לשון
ים פרס.

אולם ברור הוא כי לא אל הנהר פרת, כי אם אל הפרת
(מעין, או עיר) אשר הזכרנו, הרחוק מירושלם אך כשלש
שעות, ומענות עיר מגורת הנביא רק כשתי שעות, ובניקיק
הסלע הסובב את המעין צוה ה' לבן חלקיהו ללכת לממון את
האזור. ובוה יושמו כל המעקשים למישור! — ואולי עמד במקום
הזה בימים מקדם עיר אשר נקרא ג"כ בשם פרת, והיא
היתה עיר מולדת יוסי הפרתי (תלמוד רבנו ה"ק) הנזכר במדרש
רבה (בראשית פ' ק') ובכבלי כתובות קי"ג ע"א. (רק שם כתוב
כנראה במעות "אפרתי"), ואולי גם יעקב מעפרתים הנז' בירושלמי
שבת פי"ד הלכה ג' היה מושבו בעיר פרת הנזכרת.

הערות.

לה"ירושלים" שנה ב'.

מאת יעקב רייפמאן.

- (א) בצד 150 "ורבים שתו לימא (?)¹" להשאלה הזאת יש
תשובה בכתובות (ח' ב'), שכתוב שם: אמר אבני רבים שתו
לימא רבים ישתו לא לימא עכ"ל. ורבים שתו ר"ל רבים שתו
מכוס התרעלה, ויעוין שם הכתוב לפני מאמר אבני.
(ב). בצד 151 "בחותם ומסנמרון (?)²" להשאלה הזאת יש
תשובה בערוך (ערך סמנמר) יעו"ש, ובמוסף. וממנו יודע כי
תחת: ס מ נ ר ון צ"ל: ס מ נ ט ר. *

(* על שתי אלה העירנו גם ידירי החכם המפורסם וכי' כמוהר"א ד"ר הרב ב' י
היו במכתבו מיום ראשון לימי הגבלה (תרמ"ז) וז"ל: "רק היום קבלתי את המהכת
"ירושלים". וכפי הנראה היתה מונחת בצענוזוריא זמן רב; והנה עיד לא קראתי בה

ג). בהערה 36 אשר בצד 12 : והשני [הר"ר שם טוב גאון] נעשה שם מנגד להחכמה הנז' [חכמת הקבלה] כנראה (**). מספרו מגדול עוז על הרמב"ם (הלכות לולב פ"ז), ומספרו "כתר שם טוב" לא שזפתו עיני עוד : אך בספר שם הגדולים (מערכת ספרים שם כתר שם טוב) ראיתי כתוב : כתר שם טוב להרב מגדל עז ראיתיו בעיר בורדיאוס כו', והוא פ"י לסודות הרמב"ן שכתב בפירושו התורה, ושם כתב דקבל סודות מהרשב"א דאמרם אליו בלחישה עכ"ל. ואיככה אפוא יוכל היות בהספר הזה מורה על התנגדות מחברו לחכמת הקבלה? ובכל הלכות לולב אשר במגדל עז חפשתי בנרות ולא מצאתי שמץ מני התנגדות לחכמת הקבלה ואין כל זכר שם לחכמת הקבלה, ולחפך במגדל עז אשר על פ"א מהלכות יסודי התורה כתוב באר היטב סניגורו על הכמת הקבלה ואהבתו אותה בכל לבבו עיי"ש ועוד במקומות אחרים בו, ותחזינה עיניך כי מישרים אדברה. — על המאמר הגדול מאיש שלום אשר בספרך לא התבוננתי עוד כראוי, ולא קראתיו עוד בעין בוחנת בעבור מרבית עבודותי ולכשאפנה אקראהו עוד פעם בשם שכל ובעין חדה ולמושה. ובה אצא מעם פניך ואומר לך שלום עד העולם, אנכי מוקירך ומכבדך כערכך הרם והנשא.

כי אחסין לענני בה את ימי חג השבועות כי על יו"ט כאת. הק' בהשקפה קלה ראיתי בעמוד 150-154 שהצנת סימן השאלה על "ירבים שתו לימא". וזונת כותבי המכתבים למאמר אב"י (כתובות ח' ע"ב) "רבים שתו לימא רבים ישתו לא לימא" (את כוס המות); שם עמוד 151 "וסנסטרו"ן אולי צ"ל "וסיגנטרו"ן" (Signature) התימת יד בכתב, והמלה "בחותם" הקודמת תהי' חותם "שחקוק" עליו השם (ויענעל אונד אונטערשריפט). וכשהייתי בשנה העברה בירושל' בשיבת הרב גאון נתנו לי במתנה דף א' נדפס מהדור הספרדים ובו יבטחו כי הם אונס עושים הבדל בין ספרדים ואשכנזים ; וכפי הנראה לזה יבזנו עמוד 158 למטה, ואחפש אחריו בין ספריי וכתביי ולכשאמצאנו אשלח לך אי"ה העתקתו.

(**) בהערתי כתוב וכנראה וכו' חזר אח"כ מאריך אבותינו לספרד אריך מולדתנו ועל זה הבאתי למקור את דבריו במגדל עז ובספר כתר שם טוב. והאת כתוב שם (מגדל עז) מסופר "ואחר בואו מאריך הצבי". ובספר כתר ש"ס כתוב : "ואחר שובי שאלתי לו בכתב".

העורך

שמות ערי ארץ ישראל.

מאת

יוסף הלוי

מבוא.

בהכניני את לבבי לכתוב דברי הקר בשפתינו הקדושה אחרי אשר חדלתי מכתוב בה זה ימים רבים, מורא יעלה על ראשי ואפחד פן אהיה כמתעתע בעיני הקוראים ויאשימוני למתפאר בדבר אשר קצרה ידי מעשותו. ובאמת לולי יראתי להשיב ריקם את פני אוהבי הנכבד המוציא לאור ספר ירושלים זה, כי עתה נסוגותי אחור ושמתני מחסום לפי ולעמי, כי מי יעצר כח לבא בעדת הסופרים המהוללים אשר נתנו יד לנסוע מתנובת חכמתם בספר הזה אם לא יבטח כי אמריו ודרכי לשונו ימצאו חן בעיניהם ולא יהיו להם לזרא. אולם אף כי הלושתי וקצר ידי לא נעלמו ממני נדרוש נדרשתי לבקשת אוהבי האמור ואביא לו מנחה קטנה מפרי מחקרי על שמות ערי ישראל אשר עוד סתומים המה ופתרונם לא נתן עד היום הזה. מעט מן הנמצא פה כבר נאמרו במאמרים אשר כתבתי בלשון צרפת בספרים שונים ובפרט במזכרת למודי יהודה (Revue des Etudes juives) אמנם מרביתם חדשים הם ולא נכתבו בספר. תכן הדברים נוסד על כתבי העמים הקדמונים מבני שם אשר נגלו בימינו אלה, כתבים אשר יפיצו אור כהיר על מלים קשות בשפת הגוים אשר ישבו בארץ כנען ושכנותיה אלפים שנים לפני צאת אברהם מאור

כשדים. בעזרתם נבין כהיום את רב האמונות והעבודות הצפונות
בשמות הערים אשר נשכח זכרם מיום גברה אמונת אל אחד
ותורת משה עליהם ותכחד אותם מן הארץ וגם אלילי כנען אשר
נקברו תחת חרבות היכליהם יקיצו לעינינו כרבים משמות הערים
ויגידו לנו את כל כבודם בימי קדם. כזה וכזאת אתחזק להקריב
אליכם קוראים אהובים והיה זה שכרי כי תרצו את מעשי ידי
ותסתירו עיניכם מחסרונותם. אמנם כשרם אפרד מכם להחל את
מלאכתי, זאת שאלתי כי תחכו כרנע עד אשר אפיל תחינתי
לפני שפת אבותינו למען תבוא לעזרתי ותצליח את דרכי למצא
דברי טעם ואמת.

אל השפה העבריה.

בְּרַעְדָּה אֶקְדַּמְךָ, שְׁפַת חוּזֵי עוֹלָמִים!
אִם יִקְרָה לִי, בְּנִעוּרֵי שַׁעֲשַׁעְתָּנִי,
וְעַתָּה בְּזַקְנָתִי עוֹד בְּאַהֲבָה תִּקְרָאֵינִי,
לַעֲשׂוֹת לְךָ מִטַּעֲמִים.

שְׁמַעְתִּיךָ אָמִי, אָרוּצָה אֶחֱיֶשָׁה פְּעָמֵי;
בֵּת נֶצַח אַתְּ, דוֹרוֹת לְשׂוֹא מוֹלֵךְ יְהִינּוּ;
וְאַנְכִי בֶן-חֲלוּף, שְׁעָרוֹתַי הַלְּבִינּוּ,
גַם כְּבָדוֹ כָּל-עַצְמִי.

וְאֵיךְ אֶגֶשׁ אֵלֶיךָ, וְלִבִּי פוֹחֵד וְהוֹלֵם,
פֶּן מֵהֵבִיט אֵל יַפְעָתְךָ עֵינַי תִּכְהַיְנָה,
וְלִשׁוֹנִי, עַת לְדַבֵּר נִכְבְּדוֹת אֶצְוֶנָה,
תִּדְבֹק לְחִכֵּי וְתֶאֱלֵם.

או אז מי יודע אמי, האם את-בניך,
אשר ימים רבים לא ראית, עוד תפירי!
ואם לא: "מי זה האיש"? עת פניך תסתירי,
תשמיעי בחרונך.

ואם כן אנא אבא, ואוליך את-חרפתי?
אמי כזר תחשבני, ותשגני לנצח;
ואני איך אשא עין, ארימה מצח?
אך טוב מחיי מותי!

לכן דמי מעט, ועשתונותי אקבץ;
ולעמד לפניך בהדר אשאב לי כח,
ממעייני ריחך, זו למדתני לבטח,
בין שני תנין רובץ.

הבני אצלך אמי, אל זרועך אעופף;
ובעוד אשתחווה לך וברכי כורעת,
מנחה קטנה זאת, מעמקי לבב נובעת,
ידי לכבודך תנופף.

קדמותך אחקר, ואעמיק מחשבות;
בין ערי אדמת קדש דרכת בנעורייך,
אתה לך ברוחי, ואבקש את צעדך,
תחת גלי חרבות.

וְאָמַר בְּאֵי עֲדֵי עַיִים, מִשְׁכְּנוֹת צוּקָה,
וְסוּד שְׁמוֹתֵיכֶם אֲשֶׁר אָמַי לָכֶם קְרָאתָה,
יּוֹם שִׁמְחַת הַמִּזֵּן חוּגֵג עַל יְסוּדְכֶם צָבָאתָה,
גָּלוּ לְנַפְשֵׁי הַשּׁוֹקֵקָה!

אָנוּד עַל הָרִים, וְאֶעֱוֹרֵר אֶת-כָּל-הָאָדָם;
לְאֵלֵי קֶדֶם אֶקְרָא, קְבָרוֹתֵיכֶם עֲזָבוּ,
רַב לָכֶם יְשָׁנִים, קוּמוּ הָאֶסְפוּ וְסִבּוּ,
אֶהְלֵ אֹרֶחַ בּוֹדֵד!

הִרְאוּנִי אֶת-הַמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר יִשְׁבְּתֶם שָׁם,
יּוֹם לְפָנֵיכֶם עַמִּים עַד עֶפֶר הַשְּׁתוּחָחוּ;
וְמָה הִיָּה לְשִׁמְכֶם, עַת מִתְּבַל גִּשְׁפָּחוּ,
הַכְּמָרִים וּמְקַדְּשֵׁם.

כִּן אֶדְרֹשׁ כָּל-הַיּוֹם, וְאֶל זְכָרְךָ אֶתְבוֹנֵן;
עַל שְׂרָשֵׁי רִגְלֶיךָ אֶתְחַקֵּה, וְלֹא אֶרְגִּיעַ;
עַד תִּשְׁכַּבִּיל גַּפְשִׁי, וְאוֹר אֶמֶת עָלַי יִזְפִּיעַ,
בְּכָלִי מִסְכָּה וְעָנָן.

מִכָּל-יֶקֶר אֶמְצֵא, אֶעֱנֶד-לְךָ עֲטָרָה;
אָמִי תַמְתִּי בְּרִכְיָנִי וְחִפְצֵי הַצְּלִיחִי;
וְאֶל בְּגֵד הַחֹרֵד, בְּנַעַם מְמָרוֹם הַשְּׁגִיחִי,
לְהַנְחִיזְתוּ בְּדַרְךָ יִשְׂרָאֵל!

ירושלים.

העיר הזאת אשר היתה לבירת מלכי יהודה אחדי לכד
דוד את מצודת ציון מיד היבוסים יושב הארץ מעולם, ישנה היא
מאד מאד, ובעבר בני ישראל את הירדן מלך עליה אֲדֹנֵי־צָדָק,
אחד מגדולי המלכים בימים ההם, וראש לחבר מושלים אשר
כרתו ברית יחדיו על הנבעונים אשר השלימו את ישראל (יהושע
י 1-6), המלך הזה הוכה במלחמה בפני גבעון, והומת ביד יהושע,
אולם עיר ירושלים לא נפלה בידו, ויושביה המליכו תחתיו את
אֲדֹנֵי־צָדָק, אך לא האריך ימים על כסאו כי הרגוהו בני יהודה
אחרי מות יהושע, וגם שרפו את העיר באש (שופטים א, 5-8),
ובזאת טוב להבין את חלק הקריה היושבת בשפלה, כי המצודה
והעיר העליונה נשארו בידי אחת ממשפחות הכנענים המכונה
יבוסים עד ימי דוד, מן הספורים האלה וזולתם נלמד שמות המשת
חלקי העיר, שנים בעמק : יְרוּשָׁלַיִם וְבֶזֶק, ושלושה בחר:
יְבוּס וְצִיּוֹן וּמִזְבֵּיָה, ועליהם נוסף שם ירושלם הוא
שָׁלֵם הנמצא במזמור ע"ו, ³ ובספור אברהם ומלכי־צדק מלך
שָׁלֵם (בראשית יד, 18-20), כי באין ספק ירמוז הכותב על
ירושלים ולא על עיר שָׁלֵם אשר ברו איזה מפרשים חדשים
בפסוק ויבא יעקב שָׁלֵם עיר שכם (בראשית לג, 18) כחשבם את
התאר שָׁלֵם לשם פרטי, ואותותיהם יעידו כי שָׁלֵם וירושלים עיר
אחת היא והם : דמיון שמות המלכים אֲדֹנֵי־צָדָק וּמֶלְכֵי־צָדָק
וזכרון עֶמֶק הַמֶּלֶךְ במקום פגיעת מלך סדום ומלכי־צדק את
אברהם (שם 17-18), וממקום אחר נדע כי עֶמֶק הַמֶּלֶךְ לא רחוק
הוא מירושלים, ושם הציב לו אבשלום בן דוד מצבה כחיו למען
הזכיר שמו (שמואל ב' מ"ח 18), זאת דיינו להראות כי כל השמות
האמורים יכוננו על עיר אחת הנודעה בשם ירושלים בספור קורות

העתים מימי דוד והלאה, רק משורר אחד שרת לו כשם העתיק
שָׁלֵם לכנות את העיר כלה, הוא מחבר המזמור המובא למעלה,
וכן נמצא לפעמים ציון תחת ירושלים בספרי הנביאים
(ישעי' ג' 16, י' 24 וכו'), אולם כל זאת מדרכי השיר היא,
והשם הנהוג בין העם היה ירושלים ולא אחר.

פתרון חמשת השמות האלה עוד לא בָּרַךְ למדי, על כן
אתחזק לחשוב כי לא למותר יהיה לחקר עוד הפעם על תכונתם
ומוצאם במקום הזה, ולמען הקל את העבודה מעלי וגם להאיר
דרך לפני קוראי טוב בעיני לבחן אותם אחד אחד הַחֵל בקל וּכְלָה
בקשה, עד אשר יתלכנו הדברים היטב וְקָרְבוּ לאמת כאשר
תגיע ידי.

(א). שמות חלקי העיר אשר בהר.

נאות העיר אשר נוסדו על ראש ההרים ישנים המה מאד
בכל הארצות כי הם מצאו קדמוני היושבים מחסה ומסתור
מאויביהם. הנוות האלה ישאלו לרוב את שמותם מן ההרים
הנושאים אותם, וכן היה גם במשכנות ירושלים הקדומה. השם
יְבוּס, כל עין תעידנו, נכון יותר לתאר תכונת הר מתכונת
מושב ומשכן, הלא נקל להבין כי פתרון יְבוּס הוא "יבש"
לאמר "הר יבש" ואף כי המלה הראשונה כתובה באות ס, והשנית
באות ש, הלא ההבדל הזה מצער הוא מאד, ודומה למבטא
סֶפֶלַת תמורת שֶׁפֶלַת, ורק זאת נוכל ללמד ממנו כי שפת
הכנענים יושבי ירושלים העתיקה קרבה לשפת בני אפרים
במבטא אותיות השור"ק, ובאמת דרכי מבטא כאלה נפגע עוד
פעמים רבות במשך מחקרנו זה ולא נפלא הוא בעינינו, וגם
תכונת המלה יְבוּס חברות רבות לה כמו יְבוּל, גְבוּל, גְשׁוּר
ודומיהן אשר תקרבנה אל הבינוני פְּעוּל בעברית אשר תמונתו
הקדומה היתה בלי ספק "פְּעוּל" כאשר היא עוד בלשון גֵּאָז
או כושית עד היום הזה, ובלשון הזאת יאמרו "יְבוּס" כפתרון "יְבוּש"
קָצֵר דבר, השם יְבוּס חל בראשונה על ההר היבש אשר נוסד

עליו מושב העיר, ואחרי כן השאל להיות שם המושב בעצמו וממנו נבנה התאר יבוסים לכנות את העם היושב בו.
 ענין השם ציון קרוב מאד לענין יבוס המבאר, כי נזרתו באין ספק משרש צהי אשר הצמיח בעברי את השם ציה לאמר ארץ מדבר ושממה, ואת השם הערבי צהוא או צהיא (כרבי צהי) "אדמת מדבר אשר לא יעלה בה כל צמח", והמופת על אמן הגזרה הזאת הוא כי בשפת ארמית (או סורית) יקראו לציון צהיון, וכן קראו המצרים הקדמונים את כל המדבר המבדיל בין ארץ פלשתים ובין השיחור בשם צהי, אשר שאלו בלי ספק מן העם אשר נטע שם אהליו בימי קדם. הסבות האלה תתמכנה בלבנו את הדעה כי השמות יבוס וציון גרדפים הם בפתרונם, ונגזר כי שני השמות ההם יכנו הר אחד ולא שני הרים קרובים. גם הספור בדברי הימים (ב' 2) כי העלו את הארון מעיר דוד היא ציון יאיר אפלטנו, ויראה לנו כי ציון ויבוס מקום אחד המה.

קשה ממנו פתרון השם מוריה אשר יחל על ראש הר ציון ולא על הר זולתו, בדעתנו כי המקדש עמד בציון לפי עדות כל ספרי הנביאים, ובהאמר בדה"י כי שלמה בנה את בית ה' בהר המוריה נוכל לסמך עליו; וכן בספור עקדת יצחק נאמר כי כבואם אל ארץ המוריה ראו את המקום מרחוק, ועל מה ירמו האמר שהוא אם לא על ראש הר? אכן מעם השם קשה מאד כאשר אמרתי, והמפרשים נפרדו בדעותיהם ורבים רחקו מן האמת וידבקו בתעלולים. לפי חקי הלשון הנאמנים, המלה מוריה אשר תאמר גם בה' הידיעה "המוריה" לא תוכל להיות שם מחבר בשם האלתי יהוה, כי אם תמונה נקבה לתמונת הזכר מורה כמו בוכה ובוכיה, פורה ופוריה, והנה הזכר מורה נמצא באמת מחבר לשם אלנים, אלון מרה (בראשית י"ב 6), ואלני מרה (דברים י"א 30), ושניהם שם מקום בשכס, ובהא הידיעה: גבעת המורה (שופטים א' 1) שם גבעה קרובה לעמק יזרעאל, על כן נוכל לחרץ משפט כי תתמונות מורה ומוריה יחדו תלכנה ולא תפָרדנה.

אולם בכואנו לחקר מוצא המלים האלה ושרש גזרתם יתיצבו לעינינו השרשים מרה וירה ועלינו לבחור בטוב ולעזוב את אשר לא יכשר למעם הענין. כמעט כל המפרשים גמרו להוציא שם מורה משרש ירה ויחשבוהו לכינון הפעול לאמר "מורה דרך" אך שכחו כי תאר כזה אמנם נכון הוא על גבעה משונה במראה מאד ולא על שלש גבעות אשר תמונתן לא שונה מרעותן; ואם כן הלא תהינה כל הגבעות מורות דרך לנוסעים, ויותר נגלה טעותם בשימנו על לב כי אם היתה המלה מורה תאר לגבעה היה נחוץ להאמר "אלנים מורים", "הגבעה המוריה וזהר המורה" לפי המין והמספר אשר לשם המתואר, ועתה בראותנו כי המלים מורה ומוריה יספחו על השמות הסמוכים לה, גבעת, אלני, בלי השקיף על מינם ומספרם, הבן נבין כי גם המה כשמות נחשבו ולא כתארים, ומעם זה יראנו ברור כי המחברות: אלני מרה, גבעת המרה, הר המרה, דומות בעינינו למחברות: אלני מרא, גבעת שאול, הר הפעלה, ופתרונם האמתי הוא: האלונים אשר למרה, הגבעה אשר למרה, ההר אשר למרה, ורק נשאר לנו לדעת מי הם אשר יקנו בשם מרה ומרה, השאלה הזאת רק מענה אחד לה, והוא כי הם כנויים לזכר ונקבה, אך לא לאיש ואישה מבני אדם, יען אשר מקרא ההרים בשם אנשים יקר מאד מאד, ואיננו נפרץ בימי קדם; אולם לאיש ואשה מן האלילים אשר עבדו עמי כנען לפני רשת ישראל את ארצם, ויען אשר לפי האמור למעלה שתי המלים האלה נושאות על פניהם דמות בינוני פועל ולא דמות שמות פרטים יצא לנו משפמ ברור כי הם בטבעם כנויים נעבדים כשמות פרטים.

בהגיענו עד כה יפתחו לפנינו שני דרכים לבא אל פתרונם לפי השרש אשר ניחם אל המלים ההם, אם נגזר אותם משרש ירה בהפעיל הורה יהיה באורם "מלמד ומלמדת", ואם נניח כי נגזרו משרש מרה יהיה פתרונם: "סורר וסוררת" באופן הראשון יהיו כנויי כבוד, ומקורם יגיע אל עמי כנען הקדומים אשר כאנשי בבל ואישור קרוביהם, עבדו גם אלילי החכמה

והדעת כמו גבו אל הנבואה והכתב ואשתו תשמית, אלת השמועה והקבלה. באופן השני יהיו כנויי חרפה וכלימה ומוצאם מפי איש ישראלי עובד אל אחד ובחזה לאלילים. שני הבאורים האלה יתכנו בעצמם וקרובים לדעתו, ובכל זאת אחשב כי האחרון הוא העקר, וזה טעמי: התמונה הִיָה תחת הָה לבינוני נקבה איננו נהוגה כי אם בבנין הקל ואין בזכרוני אף משל אחד ממנה בבנין הפעיל: צוֹפֵה, צוֹפֵיָה; בּוֹכֵה, בּוֹכֵיָה; הוֹמֵה, הוֹמֵיָה; תחת אשר תמונת נקבות כמו מְרֵאִיָה, מְקַשֵׁיָה, תמורת מְרֵאָה, מְקַשָּׁה, לא תראינה ולא תשמענה. זאת לכדה די להראות כי במלים מוֹרָה ומוריה אות מ שרשית היא ולא משרתת, ואם כן הבאור הראשון יפול ארצה באין מקים, ונלחץ להכיר כי השמות האלה לא מימי קדם מוצאם כי אם נולדו בעת אשר התחזקה אמונת אל אחד במקומות ההם וגברה חיל להפך את שמות הכבוד אשר לאלילי היושבים חקדמונים לכנויי בזיון ולעג. עדים רבים ונאמנים יעידו כי כן היתה כאמת התעודה בישראל, הכל יודעים כי הכנוי בִּשְׁת תחת בעל נפרץ מאד בכתבי קדשו, והכתוב מגיד מפורש כי ערים רבות אשר היה שמותם כשמות אלילים כמו נבו ובעל מעון בעבר הירדן נקראו בשמות אחרים (כמדבר ל"ב 88), וכן הוסב שם קרית ארבע וקרית בעל לחברון וקרית יערים למען השכיח את שמות הבעלים מישראל, אמנם לרב נשארו השמות הקדומים על מכונתם ולא נשכחו מפי הסופרים, זה יען אשר לא כלתה עבודת האלילים בישראל עד גלותם בבלה, ואחרי שובם משם קבלו את השמות האלה מפי הנכרים ולא יכלו לתקן אותם, ואף גם זאת יש כמה שמות חדשים אשר דחו את הישנים ונטעו במקומם ובקהל זה יחשבו לפי דעתי הכונים מורה ומוריה הבאים במקום שם האליל והאלילה אשר עבדו אותם המחזיקים בדת הקדומה, כמלים אחרות: האלונים והגבעה; בארץ אפרים וההר בירושלים האמורים נקראו בראשונה בשם אליל ואלילה מכובדים וקדושים בעיני אזרחי הארץ ואחרי כן כאשר נשבתה אמונתם הפכו אותם למקרא בזיון אשר פתרונו סודר וסודרת.

סבת העוב השמות הקדמונים אשר למקומות אלה מפי הסופרים נקל מאד להבין. כאלן מורה בנה אברהם מזבח לה' בכאן לארץ כנען (בראשית י"ב 6—7); בעמק גבעת המורה נגלה ה' אל גדעון ויצוהו להפריד ממחנהו את הכורעים לבעל (שופטים ז 4—7). ובהר המוריה נבנה הבית המקודש לבדו לה' אלהי ישראל; מקומות קדושים פאלה לא יכלו לשאת על מצחם שמות אלילים ושקוצים בלי העיר בלב הקוראים מחשבות זרות וספקות על קדושתם; לא כן נקל לדעת את השמות הקדמונים מה היו בפרט ואיזה מן האלילים עמדו שם. בראשונה נחשב על בעל ואשתו בעלה או בעלתו. הוג זה נעבד במקומות רבים בארץ כנען וסביבותיה, אולם בתתנו על לב כי הר הבעלה קרוב מאד לירושלים ורחוק להאמין כי בשניהם עמד פקדש אלילה אחת. נבא לשפט כי הר המוריה הקדש לפנים לאלה אחרת והיא לפי הנראה האלה הגדולה הידועה בשם עשתרת ואשרה. ובאמת ידענו מספורי הסופרים כי צלם האשרה העמד עתים רבות בבית ה' עד שטנה עשרה שנה למלך יאשיה (מלכים ב' 23), וכן הודו בפיחם הקהל כלו לירמיהו כי אבותם מלכיהם ושריהם קטרו מאז למלכת השמים בערי יהודה ובחוצות ירושלים (ירמיה מ"ד 17, 18), וגם שלמה בזקנתו לא נקה מעבודתם (מלכים א' י"א 5). עשתרת היתה בת סין אלהי הירח והיא אלת האהבה והלדה; לה הקדישו הנשים את בתוליהן וקדשים וקדשות מלאו את מקדשה זמה וביותר בארצות הכנענים וכימי מלכי ישראל, על כן התעיבו הנביאים את עבודתה ויחתרו לבזותה בעיני העם ושימו את את שמה מוריה לאמר סורת ומנאפת, כי באמת לפי אנדות העם אהבה עשתרת רעים רבים ולא שבעה. אוהבה הראשון היה האליל פמו המושל על החדש הנקרא בשמו והוא נער יפה תאר ויודע ציד בירכתי הלכנון ויטרף שם בפי החיות, ומותו העציב מאד את נפש עשתרת ותתן אל לבו לדרת שאולה ולהעלותו לארץ חיים ולא נעשה חפצה כי אלת אחותה מלכת השאול קנאה בה ולא נתנתהו לידה, לכן היה חק בעמים אשר תבכינה

הנשים את התמוז שנה בשנה וגם נשי ישראל עשו ככה בבית ה' עוד בימי יחזקאל (ח' 14), כה גדלה וקדשה בעיניהם האלילה הזאת וכל תוקחות התורה והנביאים לא יכלו לשרש אמונתה מלבם.

תוצאת מחקרנו זאת היא : בימי היבوسی עמד על הר ציון מקדש לעשתרת וכל הגוף נקרא ארץ עשתרת וכאשר לכד הד את המצודה נחרב המקדש ההוא והוסב שם ההר המחלל להר המוריה לאמר הר הסוררת, ובזאת אכד שם האלילה מן המקום ההוא. ועתה נזכה להבין עמק ספור העקדה כאשר הוא באמת: ורק נקדים דברים אחדים המועילים לתכונתו, כבר הכירו חכמי התלמוד כי "כל מה שאירע לאבות אירע לבנים", וגם חוקרי זמננו יחשבו ליסוד מוסד את הדמיון אשר בין ספורי האבות ובין קורות ישראל בימי המלכים, אכן יהפכו את המאמר ההוא כן: "כל מה שאירע לבנים אירע לאבות", וחפצם לאמר כי מעשי האבות נכתב ביד הנביאים למען יהיו למשל לבני עמם ויסוּחו מאחרי האלילים וילכו בדרכי ה'. המגמה הזאת תגלה גם בעקדת יצחק, האלהים צוה את אברהם להעלות לו את בנו לעולה על אחד ההרים אשר בארץ המוריה היא ארץ עשתרת; ה' לא הראה לו ברור את ההר אשר יחפץ בו, אולם אברהם ראהו מרחוק בעבור גבהו מכל חבריו ומנהג הקדמונים היה לבחר מקום גבוה לעבודת אלהים, אברהם חשב בלבו כי חפץ ה' בזבחי אדם ככל אלילי הגויים בימים ההם, ומרב אמונתו הכין את לבנו לעשות כאשר צוה, אולם לא בצע מחשבתו כי שם נגלה אליו היסוד היקר כי אל רחום ה' ולא יחפץ בקרבן אכזרי כמהו מאז והלאה היה המקום גדול בקדשו משאר המקדשים אשר בארץ, למשל מקדשי בית אל, וגלגל ושיילה אשר מעולם לא הראה כם אחד מאבות האומה אות אמונה נעלה כזאת; בבית אל נסך יעקב נסך ונדר לעשר מכל רכושו בגלגל ושיילה זבח יהושע צאן ופקה, אולם במוריה הקריב אברהם את בנו יחידו! גם באופן הגלות כבוד ה' לאבות יש הכרל גדול ביניהם: יעקב הלם חלום, יהושע

ראה מלאך בלילה שמואל שמע קול יוצא מן המקדש. אברהם לכבודו שמע דברי ה' ביום ובגלוי וראה פעמים את הקול יוצא מן השמים; מקום אשר נגלה עליו כבוד ה' באין מספר לאבי ישראל הראשון. אמנם קדוש הוא מכל ואין דומה לו. זאת היתה בלי ספק מגמת סופר העקדה אף כי לא יגידנה ברור, ומלבד זאת חשב מחשבות להסיר ממקום קדוש זה מכשול אחד אשר יכל להקל את כבודו מכבוד מקדשי אפרים הנזכרים: שם יהר המוריה" כנוי בזיון הוא ולא יאות למקום מקדש רם ונשא; את המכשלה הזאת הסיר הסופר בתתו למלת "מוריה" פתרון "ה' יראה לו (השם לעולה)" כאשר לו היתה מלה מחברת מְרֵאֲהִיָּה (בראשית כ"ב 14), וכדבר הזה נהוג בין כל הסופרים הקדמונים לכבד את שמות הפרטים בדרך רמז ורעיון נסתר בלי השקיפה אל חקי הרקדוק וגזרת הלשון. הבאור החדש הזה החליף כנוי חרפה לכנוי כבוד, וקדושת הר ציון במקום אשר בחר בו ה' מקדם גדלה והרחיבה בעיני העם עד להזיל כבוד המקדשים האחרים אשר בארץ.

(ב). שמות חלקי העיר אשר בעמק.

השם שָׁלֵם לחלק העיר היושבת בשפלה ישן נושן הוא ונזכר בקורות אברהם כאמור למעלה, אז מלך עליה מלְפִי־צֶדֶק כהן לאל עליון. הסופר פילון הגבלי Philon de Byblos ילמד אותנו כי צֶדֶק וְעֲלִיּוֹן אלהי הכנענים המה כי כן יאמר בספרו "דברי אלהי הכנענים": "מהם נולדו אָמוֹן וּמְגֵן אשר הורו לבנות כפרים וגדרות, להם נולדו מִישוֹר וְצֶדֶק... ובני צֶדֶק הפְּכִירִים אשר המציאו את האניות ומהם אחרים אשר הורו לרפאת בעשבים את נשיכות הנחש וגם את הלחשים, ומהם נולד האל עֲלִיּוֹן והאלה קְרִית". ומעתה נבין טעם שם האיש ועבודת אלהיו: בשמו נזכר האל צֶדֶק אבי המשפחה, והאלהים אשר עבד היה עֲלִיּוֹן בן כנו. ומרב נקיון עבודת עליון לעומת יתר העבודות בכנען כבודו אברהם (למלכי צדק) בקחתו את ברכתו ובתתו לו מעשר מלל.

בגלל הדברים האלה חשבתי למשפט כי השם שלם הנתן לעיר השפלה היה בראשונה תאר לאל עליון אשר עבדו בה. כי כן דרך העמים לכנות את אלהיהם כתאר תחת השם הפרטי כמו אדוני ושדי וצור בכתבי הקדש. ולפי זה יוכל להיות כי השם עיר שלם או קרית שלם היה ענינו בראשונה עיר האל השלם ורמז על האל עליון. ועוד מצאתי משען לדעתי זאת בשם שלם אשר תקרא בו העיר הקטנה הקרובה לשכם כנזכר למעלה. גם שם אין מקרא העיר בלא טעם ובמקרה כי הפסוק (שופטים ח' ל"ג, ושי' מ"ח) יגיד לנו כי אחרי מות גדעון שמו להם בני ישראל את בעל פְּרִית לאלהים ויבנו לו בית בשכם. והנה אם נגיש לזאת את האמור לפילון אודות היחש הקרוב מאד בין עליון וברית יצא לנו ברור היטב כי האל בעל ברית איננו אחר מהאל עליון, ועוד לא נפלא למצא קרוב לשכם עיר מקדשת לו בכנזו שלם. אם לא אתעה המופת הזה יתמך למדי את באורי הלז.

מן השם הפשוט שלם נולד אחרי ימים השם המקבר ירושלים. הכתיבה החסרה ירושלם בלי יו"ד הנמצאת לרב בספרי הקדש העד תעד כי המקרא ירושלים ביו"ד חדש הוא לעומת המקרא ירושלים הנוגע כמעט בתמונה הארמית ירושלים או ירושלים. אולם מאין תבא המלה הנוספת בראשו ירו? אחרי התבונני והעמיקי בכל הפתרונים אשר נתנו דורשי הלשון למלה זאת נמרתי לחשב כי בה קצור הפעל ירוע. תמונת הקל החסר בעברית ומעמו יריע לאמר ירים תרועת שמחה או תרועת מלחמה. ונפל העין להקל על המבטא כאשר נעשה בשם זרובבל המקצר מן זרוע-בבל. במלה אחת, השם ירושלים חָבַר לו מן ירוע-שָׁלֵם לאמר האל שלם הוא עליון יריע ויגבר בה על אויביו. התמונה הארמית ירושלים נכונה היא על פי דקדוק הלשון ההיא אשר בה התאר שלם יאמר שלם. את התמונה הזאת העתיקו השבעים בכתב יוני Jerusalem ומהם נפצה לכל העמים אשר קבלו עליהם את ספרי הקדש. מכל אלה שנתה תמונת השם הזה בכתבת

סנחרב כי שם נמצא כתוב אורְסִלִּם (Ursalimmu, a) אולם גם לזאת נקל לתת פתרון נכון ונאמן. על הכתב אות ס תחז ש"ן אין להפלא בדעתנו כי חליפת האותיות האלה חק הוא כרב השמות העברים והכנענים אשר נמצא בספורי מלכי אשור עוד זכר נזכר כי גם בפי בני אפרים היתה ישְפֵלֶת לְסַפְלֶת. אמנם המבטא אור תחת ירו (באותיות רומיות luru בעבור השוא) יבאר היטב על פי חק הלשון האשורית אשר תאהב להפיל את הו"ד לפני תנועת השור"ק (u), ויצא לנו כי גם התמונה האשורית תממה היא ואין בה נפתל וור. רק זאת נוסף להעיר כי הסורים היושבים בין גהרות פרת וחדקל בהליצם ללשונם את כתבי הברית הישנה והחדשה אחזו בתמונה האשורית אשר התנחלה ביניהם מימי קדם, ועל כן יכתבו תמיד אורְשִׁלִּם, וזאת מהרו לעשות יען אשר גם בלשונם תכונת הו"ד קלה מאד ותחלף לרב באות אל"ף.

עד כמה נשמר במהרו המבטא הקדום והישר ירושלים בפי המון ישראל לא ידענו להגיד. אולם קרוב לחשב כי נשאר בתמו עד הגלות יהודה בבבלה. כאשר שבו משם הלכה תכונת לשון יהודית הלך וחסר עד אשר חדלה מפיהם כלשון חיה ובניהם דברו ארמית, רק החכמים והכהנים דברו בם בבתי מדרשיהם אך לא במהר ובשפת ברורה כי רוח הארמית משלה בם ולא יכלו לסור מדרכיה ימין ושמאל. אז נשכח מהם פתרון מלים רבות מן הלשון הישנה ובתוכן גם טעם שם ירושלים, ורעה גדולה מזאת הגיעתם כי הקריאה הנכונה אשר לשם ההוא סרה מזכרונם על ידי התמונה הארמית אשר היתה לבדה על שפתם כל היום, אז החלו המלמדים בעם להוציא בחקירתם את אשר לא יכלו ללמד מתעודת הלשון המדברת ויקר להם את אשר יקרה לרב לחורשי לשון מתה בדמותם מלה אל מלה ובשפתם על פי גזרה שוה, רב מספר שמות הערים אשר אות מ"ם בסופם כמו רַמְתִּים, חוּרְנִים, שַׁעֲרִים, עֲדִיתִים, צְמֵרִים, חֶפְרִים ודומיהם הסבה את לכם לראות גם בירושלים שם נכנה בסרח הזוגי, מן

היום ההוא והלאה היתה הקריאה ירושלים לחק לא יעבר
והסופרים המאחרים שקדו לשים את הו"ד גם ברב המקומות
אשר נכתב בם שם ירושלם בלי יו"ד כפי המנהג הקדמון והטוב
ולא נשאר בידינו כי אם מספר מעט מהם אשר לא שנתה
כתבתם.

בשם בזק נקרא אחד מחלקי עיר ירושלים בשופטים
(א 4—7) ויושביו היו מן הכנעני ומן הפרזי. לא נדע אם שם
המלך הנזכר שם, אדני-בזק, הוא שם פרטי או רק תאר וכנוי
למושל העיר. אמנם הקריה הזאת לא קמנה היתה בימים ההם,
כי המושל ההוא הודה לפני מותו כי שבעים מלכים בהגת ידיהם
ורגליהם מקצצים היו מלקטים תחת שלחנה ואף כי נאמרו הדברים
האלה בדרך הרחבה והפרוזה כמנהג משלי ההמון, בכל זאת יוצא
מזה כי גדלה מלכותו בערך המלכים שכנוי. אולם פתרון השם
בזק לא יודע פתרונו בעזרת הלשון העברית כי לא נשאר
בכתבי הקדש פעל בנוי ממנו, וגם המלה בִּזְק ביוחזקאל (א 14),
סתום טעמה לנו וגם השבועים לא ידעו מה הוא ויניחוהו בתמונה
העברית אשר קראו בזק (Bezec). לטובתנו תפתח לנו הלשון
הערבית פתח רחב להבין את השם הנושן ההוא. בערבית פתרון
הפעל בִּזְק הוא "הוצא רק ומים מן הפה" וקרוב לדעת כי גם
בעברית תאר הפעל הזה את משלח המים אשר יגרו בכח עת
צאתם מן המעיין, ולפי זאת יהיה בזק שם נרדף לשלח לאמר:
"מקום מעין שולח זרמי מים", וידוע כי מעין שלח נמצא באמת
תחת העיר ירושלים, ויש לחשב כי בימים הקדמונים היתה קרובה
לו עיר ומושב גדול לכנעני ולפרזי. ובזאת נבין גם את האמר
ויפקדם בבזק (שמואל א' י"א 8), ופתרונו: ספר אותם במקום
קרוב למעיין המים" אף כי לא נדע אם הוא מעין שלח האמור
או מעין אחר, וגם בפסוק המובא למעלה מיוחזקאל יאות מאד
פתרון מעין לבזק, וחפצו להגיד כי היות האש רצו ושבו
במהרה ומראיהם היה מהור וצלול כמראה מי המעיין עת יורמו
ממקורם.

ל' י' ש.

פרשת י"ח בספר שופטים תספר לנו איך לכדו בני דן את עיר ל' י' ש אשר בקצה ארץ כנען צפונה ואיך קראו אותה אחרי כן בשם דן אביהם (פסוק כ"ט). פה נאמר ברור כי שם העיר לראשונה היה ל' י' ש, אולם בספר יהושע (י"ט, 47) יסופר עוד דבר לכידת העיר והקרא שמה החדש אך שמה הישן, כתוב שם ברור היטב ל' ש'ם והכתיבה הזאת תמצא פעמים בפסוק ההוא. כל המפרשים השתוממו על המראה ולא מצאו פשר דבר, ובאמת שני השמות ההם נסרדים בשרשם ובפתרונם איש מרעהו הרחק מאד. מעם השם ל'יש הוא ג'ור א'ר'ה, והשם לשם באורו מין א'בן י'ק'ר'ה והיא הנזכרת בין אבני החשן אשר נשא הכהן הגדול על לבו בבאו לפני ה' (שמות כ"ח 19), ועתה איך נעשה להסיר את המכשול הזה? הנאמר כי אחד מן הסופרים מעה ולא זכר היטב את שם העיר ההיא, ואם כזאת נחשב עוד לנו לדעת איזה השם הנכון ואיזה השם הנתעה? מכל התאמצות הקדמונים לסקל אכן מכשול זאת הזכר נזכיר את דעת השבעים אשר יעמלו לשנות את הכתוב ויקראו ל'ש'ם דן כן: ויקראוה ל'ש'ם דן, לאמר: אבן יקרת דן, ולפי זה אין ל'יש ול'ש'ם מקור אחד ואין מוכן אחד להם. החוקרים החדשים עזבו בצדק מענה זה הערום ויסללו להם מסלה אחרת. החכם וילהוזן ואחריו המפרש המהולל דילמן נוטים אחרי הקריאה ל'ש'ם כי יחשבוהו כשם נגזר מל'יש בהוספת הברת ך'ם הנמצאת במלים כמו: כְּמִהָם, סְלַעַם, עֲדָלָם ודומיהן, אך בהתבונני כי אות המ"ם תדבק עד עולם במלים כאלה, ולא יתכן להשיבם אל התמונה הפשוטה: בְּמָה, סְלַעַי, עֲדָלִי, נלחץ לבקש לנו מענה אחר והוא לראות במ"ם הקיצונה ציון הרבוי והקריאה הקדמונה לפי מבטא הכנענים היתה ל'ש'ם. אמרתי "לפי מבטא הכנענים" כי על פי חק המצרף המיוחד לעברית הרבוי מן ל'יש היה ראוי להיות ל'ש'ים במשקל

מְלָכִים, אולם בכנענית כמו בשאר הלשונות השמיות תמונת הרבוי היא מְלָכְם וגם בעברית נשארו איזה מלים בתמונה זאת כמו אִישִׁים וְאִילִים תחת אָנָשִׁים וְאִילִים, ונקוד הצירי אשר במלה אִילִים בא מדמות הכנענית אשר תכתב ותקרא תמיד בַּת, אֵל, וְתַת. תמורת בַּת, אֵל, וְתַת אשר בעברית, ודבר זה קרה גם את השם לְיִשׁ. תמונתו הקדומה היתה לֵשׁ וברבוי לְשָׁם ומזאת האחרונה עשו המעתיקים ובעלי המסורה לְשָׁם בחשבנם כי שגה ונפרד הוא מְלִישׁ ובאמת לא כן הוא: לְיִשׁ או לֵשׁ הוא היחיד ולְשָׁים הוא הרבוי ועתה נבין למה יחלפו שני השמות האלה בשני הספורים הנזכרים למעלה כי שניהם שם אחד הם, פעם ראשונה בתמונת היחיד ופעם שנית בתמונת הרבוי.

ידוע כי שבט הדני לא יכל להוריש את האמרי היושב באחדות מן הערים אשר נפלו לו לנחלה, ועל כן עזבו רבים מהם את גבולם וימצאו להם מושב נעים בעיר ליש הקרובה למקור הירדן, והסבה הזאת תבאר היטב הכתוב וַיֵּצֵא גְבוּל דָּן מֵהֶם לְאֵמֶר גְבוּלֵם יֵצֵא מִיָּדָם וְאֵבֶד לָהֶם (דילמן) ובכל זאת אין להוסיף על הפסוק הזה את הספור הנמצא בשופטים (א' ל"ד) כאשר עשו השבעים כי שני הספורים אינם שאולים איש מרעהו אף כי יתאימו יחדו, וזאת גם דעת החכם דילמן.

אם לא אשגה תרמו הברכה דָּן גֹּר אֲרִיָּה וַיִּנָּק מִן הַבָּשָׁן (דברים ל"ג כ"ב) על הַלְכָד עִיר לִישׁ בִּיד אֲנָשֵׁי דָן וְהַמְלִיץ שֶׁרַת לוֹ כַּמְלָה גֹר אֲרִיָּה לְהוֹרוֹת עַל לִישׁ אֲשֶׁר כֵּן פִּתְרוּנָהּ וְדַמָּה אֶת הַדְּנִים לְכַפִּיר אֲרִיֹת הַדּוּלֵג וּמִקְפֵץ מִקְדָּם מֵעַמֵּק הַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר גַּם הוּא לְבָשָׁן יֹחֲשֵׁב, וְהַמְצֵא הָאֲרִיָּה בַּמִּקּוֹם הַהוּא נָדַע מִרְמִיָּה (י"ב ה'), הַשׁוֹה תְּהַלִּים (ס"ח כ"ג), וְכֵן בַּתְּהַלִּים ס"ב יִזְכֵּר הָאֲרִיָּה אַחֲרֵי אֲבִירֵי בָשָׁן (י"ד וס"ו) וְעוֹד נִשְׁעַר כִּי גַם הַשֵּׁם קָלָב בְּפִי הַמְּשׁוֹרֵר הַהוּא (י"ז וכו"א) רַק כְּנֹוֹ הוּא לְגֹרֵי הָאֲרִיֹת אֲשֶׁר בְּבָשָׁן, לְזֹאת תְּדַמָּה מֵאֵד דָּרָךְ בְּנֵי אֲשׁוּר לְכַתּוֹב אֶת הָאֲרִיָּה כְּצִוּוֹנִים אֲשֶׁר מוֹכְנִם כְּלָב גְּדוּל (אורימאח).

ה' ד.

העיר הזאת נזכרת עם בני־ברק בנחלת שבט דן (יהושע ט"ו מ"ג) והיא נשארה עד היום הזה בשמה הערבי יהודיה או יהודיה רחוקה כשעה אחת מן אֶבְרָאֵן־בְּרֵךְ (בְּנֵי בְרֵךְ) לפאת מזרח. את העיר הזאת מצאו בני ישראל בנויה ועומדת בעת באם אל ארץ כנען, על כן לא יתכן לחשב כי יהד נגזר משם יהודה יהי אבי השבט או השבט בעצמו. להפך יעלה על הדעת כי השם האחרון נגזר מן הראשון ואז יהיה מעשהו כמעשה שמות הערים הנזכרים בכתובות טמסס השלישי מלך מצרים (מלך במאה השבע עשרה לפני חשבון הנוצרים) : יַעֲקֹב־אֵל ויִשְׁפָּאֵל אשר יאמרו עליהם איזה חוקרים כי יצאו מהם שמות אבות ישראל יַעֲקֹב ויוֹסֵף אשר נספחו בראשונה לשם אל. כן : יַעֲקֹב־אֵל ויִשְׁפָּאֵל. אולם נניח את ההשערה הזאת באשר היא ורק בזאת נאחז כי השם יהד לא נקצר מן יהדה משרש ה ד ה לאמר שלח י ד ו (ישעיה י"א ח), ולא נלקח מן ה ז ה, לאמר "כבוד ותפארת" אמנם קשי אחר יפגענו בפסוק המובא למעלה ואין להעלים עינינו ממנו, וזה הוא : בתרגום השבעים נמצא אזור תחת יהד והנה לא נולדה הקריאה מחליפת אותות דומות באשר יקרה פעמים רבות, וגם אם נאמר כי מלבד חליפת דל"ת ברי"ש הקלה, נראה להם אות ה כמו זר, עוד יקשה החלף יו"ד באל"ף אשר אינן אותיות דומות, וחזק מזה הוא כי גם כתבת סנחריב מלך אשור תזכרנה אצל בני־ברק את העיר אזור. שם נמצא כתוב ברור כדברים האלה : "בהליכת צבאי צרתי ואלכד את בית־דגון ואת יפו ואת בני־ברק ואת אזור ערי צדקא (מלך עקרון) אשר לא נכנע כעבד לרגלי ואשא את שללם", (אינא מיתיק גירינא בית־דאגאנא יאפו באנא־בארקא אזורו אללני שא צידקא שא אנא שיפייא ארדום לא איכנושו אלמי אכשוד אשלולא שאלאתסון). מזכרת זאת תעיד לנו כי השבעים לא בדו מלבם את העיר אזור כי אם מצאו אותה בנסח ספר יהושע אשר היה בידם, ויאמן לנו

כעת כי הנוסח הקדום והאמתי היה בפסוק ההוא "ויהר ואזור ובני ברק" ונפל יהד מספר השבעים ואזור מספרי בעלי המסורה. העיר הזאת עומדת עד היום וידועה בשם יזרה. הנה במרחק חמשים רגע בנגב מזרחה ליפו בין יפו ובין בית דגאן הוא בית-דגון (דיליטש, פרדס דף 249).

שְׁכָם.

עיר קדומה מאד בארץ כנען ובנויה בירכתי הר אפרים ולרגלי הר גרזים והר עבל, בימי יעקב היה נשיאה חמור ובנו שכם הסב את אבדן יושביה על ענותו את דינה בת לאה (בראשית ל"ד). למראה עין שני השמות האלה נפלאים הם מעט כי לא ידמו לרב השמות אשר באו אלינו מן העת ההיא. אמנם אין כל זר במ כאשר נכחנם אחד אחד כי הכנות איש בשם חמור דבר פשוט הוא בימים אשר היה החמור נכבד בעיני העם מרב תועלתו, וכן השאל ליששכר תאר חמור בדרך כבוד בכרכת יעקב (בראשית מ"ט י"ד) ועל שם שכם יבלנו לחשב כי לקח משם העיר, לא כן נקל הדבר כאשר נקרב לזה את אמר געל בן עבד בהסיתו את אנשי שכם למרד באבימלך (שופטים ט' כ"ח). אך נקדם להעיר כי הפסוק ההוא חשך יכסנו ואין תבונה בו אם נניח את קריאת המסורה עבדו (בחיר"ק תחת העי"ן), אולם אם נשים קמ"ץ תחת העי"ן במלה זאת יופיע אור כהיר על פתרונו והכל יבא על מקומו היטב, ואלה דברי געל בן עבד : "מי אבימלך ומי שכם כי נעבדנו. הלא בן ירבעל חבל פקידו עבדו את אנשי חמור אבי שכם ומדוע נעבדנו אנחנו" ? במלים אחרות : אבימלך איש אחד ושכם עיר גדולה ואיך יעבד הגדול לקמן ? חולת זאת הלא בן ירבעל חבל פקידו עבדו לפניו את אנשי שכם ונכנעו להם ולמה נעבדנו אנחנו היום ? הנפלא בפסוק הזה הוא התאר "אנשי חמור אבי שכם" הגתון לאנשי העיר, אין להעלות על הדעת כי חפץ געל לרמוז על חמור ושכם בנו אשר חיו בימי יעקב הן

פתאים והלשים היו ואין כבוד ותפארת להיות מאנשיהם ומעבדיהם ובאמת יוצא ממאמרו כי חמור ושכם בנו היו גדולים ונכבדים מאד בעיניו ועלינו לדרש מי הם ובמה גדולתם ותפארתם? השאלה הזאת רק מענה אחד לה, אם בעלי שכם יקבדו להקרא "אנשי חמור ושכם בנו" אין זאת כי מגמתם לדבר על מיסדי עיר שכם בימים קדמונים, ויען אשר היה מנהג העמים בימי עולם ליחש את מוסד הערים הגדולות לגבורים בני האלהים נקוה כי לא נשגה מאד בהחליטנו כי בעיני בעלי העיר הזאת גם הם היו חמור ושכם גבורים ואלהים, ונשארו לנו לחקר אם נוכל למצא אותם בספורי אלהי בני שם וזולתם, ולהשיג את תכליתנו זאת נשקד להבין את טעם השמות האלה וקרבתם זה אל זה ונאמר:

טעם השם שכם אין ספק בו כי פתרונו בעברית כתף וחלק הגב הקרוב לה, ובדרך הרחבה הגב כלו ובדרך הציוה, גורל וחלק. שם ויפת שמו את השמלה על שכם שניהם (בראשית ט' כ"ג); היוצאים מן הירדן הרימו איש אבן אחת על שכמו (יהושע ד' ה'), ואיוב אמר: אם עשיתי עולה, כתפי משכמה תפול (ל"ג כ"ב). ועתה לפי הנחתנו כי השם שכם נתן מקדם לאחד מאלילי כנען, האליל ההוא היה יהיה בעל כתפות רחבות וחזקות אשר יוכל לשאת במשאו גדול וכבד מאד, והנה אל כזה נמצא באמת גם בספורי הכנענים וגם בספורי היוונים והוא הידוע בשם אַמֶלֶס, עליו אמרו כי נושא הוא על שכמו את רקיע השמים ותומך בו למען לא יפל ארצה, עד היום לא נודע לנו שמו הכנעני ואם יש שרש דבר בהשערתי יתכן מאד כי הוא שכם אשר נבקש להכירו, ההשערה הזאת תמצא משען לה בדברי פילון הגבלי המגיד לנו יחש הקרבה אשר בין אל זה ובין שאר אלהי כנען, על פיו נדע כי אמלס הוא בן בני אל עליון אשר מצאנו את עבודתו בכנען וגם בפלך שכם בימי אברהם ויעקב, ואלה דברי הסופר ההוא, אחרי נקותי אותם מן הנוספות אשר הוסיף למען באר את ספור סכנותיך על פי דעת כת הפילוסוף איזימיר ההופך את

אלהי הקדמונים לאנשים עושי גבורות או לחלקי הבריאה הגדולים :
"עליון" ואשתו "ברית" ישבו בעיר "גבל" וילד להם בן ויקראו את
שמו "רום" או "שמים" ואחר ילדו בת ושמה "ארץ" ויטרפו החיות את
עליון וירשרום את מלכותו ויקח לו את ארץ אחותו לאשה ותלד לו
ארבעה בנים את אל (קרונום) ואת בטול (ביטולום) ואת דגון
ואת אמלם" לפי הספור הזה היה אמלם נכד עליון ואחי אל
ודגון (נעזב את בטול כי לא ידענו מי הוא), וכלם אלים גדולים
אשר נפרצה עבודתם בין כל בני שם מקצה אל קצה ואין
להשתומם כי עבודת אמלם מצאה קן לה בכנען ואיזה שם נתן
לו אם לא שכם לאמר בעל הכתפות ? ואם כן הדבר יקל לנו
למצא פשר נכון לשם אביו אשר פונה גם הוא בכניו החיה
הסובלת והנושאת משא כל ימיה, כי לפי אמונת הקדמונים רקיע
השמים עשוי בדמות צפוי פחים קשים וחזקים מאד למען יוכלו
לשאת את תחום המים הרבה אשר עליהם ואת רכבות המאורות
אשר יתגלגלו במרחבם. בקצור, חמור הוא כניו לאל רום או
שמים בן עליון, ושכם הוא אטלס הרביעי בכניו אשר ילדה
לו האלה ארץ. אחותו. שכם נחשב למיסד העיר ועל כן
נקראה על שמו, והיושבים בה חשבו להם לכבוד להיות אנשי
שכם לאמר עבדיו וסרים אל משמעתו.

קרבת חמור ושכם כאב ובן בתולדות האלהים הסבה כי
השמות חמור ושכם נאהבו מאד לנשיאי העיר ועל כן נמצא
אותם בימי יעקב. אולם תכונתם כאלהים גדולים לא נשכחה
מלב יושביה וגם שאר עמי כנען כבדו והדרו את רום מאד מאד
וחברו ממנו שמות אנשים כמו חירם או חירם אשר
ענינו אחי-רום, ועל דבר צלמו (symbole) החמור ידוע כי
אליל המצרים קת או סתח יצוין בכתב החרטומים בצלם
חמור וכן נודע מאז כי בספרי הברית אשר כרתו המצרים עם
מלכי הכנענים והחתיים נזכר שם סתח בערים רבות ומזאת
נשפט כי נפרצה עבודתו בארץ, והתבונן מעט יראנו כי לא יוכל
להיות אל אחר מבלעדי רום המדבר.

בְּאֵר שֶׁבַע.

לעיר הזאת גדולה רבה מאד בקורות אברהם ויצחק, שמה נתן לה מאת אברהם להזכיר את הברית אשר כרת עם אבימלך מלך גרר ואת השבועה אשר נשבע עליה (בראשית כ"א ל"א), השבועה הזאת התחדשה אחרי כן במקום שהוא בין אבימלך ובין יצחק (שם כ"ו, ל"א—ל"ב). שם נטע אברהם אשל כמו לקחת לו לאחזה את הארץ ההיא וגם קרא בשם ה' (שם ל"ג), אך לא בנה בה מזבח יען אשר לא נגלה אליו שם האלהים. בנין המזבח נעשה שם ביד יצחק בנו בעת באו אל המקום ובמרס תקע את אהלו בו, כי מאמש ראה פני אלהים במחזה וישמע הבטחתו לברכו ולהיות עמו (שם כ"ו כ"ד כ"ה).

כל ימי השופטים לא נשמע דבר על העיר הזאת, אך בימי שמואל נאמר לנו כי הנביא הוא הושיב בה את שני בניו יואל ואביה לשפט את ישראל וכי לא הלכו בדרכיו וישו אחרי הבצע (שמואל א', ח' א'—ג'). אולם בימי סור אפרים מעל יהודה שמע נשמע קול הנביא עמוס קורא ומתאונן על עבודת האלהים אשר בבאר שבע ואלה דבריו: "כי כה אמר ה' לבית ישראל דרשוני וחיו, ואל תדרשו בית אל והגלגל לא תבאו ובאר שבע לא תעברו כי הגלגל גלה יגלה ובית אל יהיה לאון, דרשו את ה' וחיו פן יצלח כאשר בית יוסף ואכלה ואין מכבה לבית אל", ולהלאה מזה עוד ישוב עמוס אל הענין ההוא וכה ידבר: "הנה ימים באים נאם ה' והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמע את דבר ה', ונעו מים עד ים ומצפון ועד מזרח ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו, כיום ההוא תתעלפנה הבתולות היפות והבחורים בצמא, הנשבעים באשמת שמרון ואמרו חי אלהיך דן וחי דרך באר שבע ונפלו ולא יקומו עוד".

חברת המבקרים החדשים חשבה לה כדבר מובן מנפשו כי באר שבע זאת אחת היא עם באר שבע הראשונה אשר גרו בה אברהם ויצחק על כן גזרו אמר כי כותב ספר התולדות (בר' כ"ו ל"ג)

יום לתת כבוד וקדושה אל המקומות אשר היו בם בתי אלהים
לכני אפרים, להפך מן הדעה המקבלת אשר תחשב אותם לבתי
אלילים. המבקרים האלה מונים את גזרתם האמורה בין היקרים
ברעיונות אשר נגלו בחקירות החדשות ויקחוהו ליסוד גדול
בתהלוכת אמונת בני ישראל וקורותיה, בכל הספרים אשר קראתי
מספורים אלה מצאתי קול אחד ושפה אחת אודות הדבר הזה, על
כן אחשב למותר להביא דבריהם בזה. אולם עצר בל אוכל
מהזכיר דברי שני חכמים מגדוליהם ואדיריהם: קונבייל יאמר:
נראה לי היה בכאר שבע אשל עצום ועליו אמרה ההגדה כי
אברהם נטעו ואחרי ימים החלו גם לעכר בה עבודת אלהים
(עמוס ה' ח' י"ד), ולכן נתן ההגדה את העיר הזאת למקום
עבודה מקדש על יד האבות (דילמן ספר בראשית, 5 דף 282).
המבקר המהולל ויליאמסון יתאר בצבעים מצהירים
את געל האפרתים בירושלים ויראתם מפני כאר שבע מושב
האבות: "לאנשי ישראל לא היתה ירושלים בצדק המקום אשר
בחר ה' ובפרט אחרי הפרדס מיהודה. האפרתים הלכו המונים
המונים ויעברו את כל דרך ממלכת הנגב (ממלכת יהודה) עד
כאר שבע, ועם אנשי יהודה יחד הלכו לעיר גלגל אשר על הגבול
אך אל ירושלים לא הלכו (תולדות ישראל 2 דף 20)", אמנם נפלא
ממני דרך החוקר הזה בשקדו לכאר את סור בני אפרים מעלות
ירושלימה על פי סבת אמונה ולא על פי סבת מדינה כאשר עשה
הסופר במלכים (א' י"ב כ"ז—ל'), אך נניח הדברים האלה בזה ולא
נצא לריב עמו עליהם, כי בעלות בני אפרים לכאר שבע לכד
אנחנו מתעשקים, ועל ענין זה ירחיב ויברר החכם הזה יותר את
דבריו בכאו לדבר בעבודות המקומות אשר תיחש מוסדתם לאבות:
"אלה לא יבנו להם מקדש במקרה ובכל מקום אשר יפגעו כי אם
בשכם ובבית-אל אשר באפרים, בחברון ובכאר שבע אשר ביהודה,
במצפה בפנאל ובמחנים אשר בגלעד". הרחבת הרעיון הזה נכבד
בעינינו מאד ולכן אמרתי להביא את דבריו מלה במלה: "המזבח
אשר בנה אברהם בשכם הוא המזבח בעצמו אשר הלכו וזבחו

תמיד עליו ויקרא עד היום הזה בשם אשר קרא לו אני העם (לא ראינו ולא שמענו כדבר הזה!) ; במקום אשר האריח אברהם את ה' בהכרין בפעם הראשונה ערכו שלחן לה' אחרי זאת ; בני יצחק הוסיפו להשבע כאביהם (עמוס ז' י"ד, הושע ו' ט"ו) בבאר הקדושה אשר חפרו ידיו בבאר שבע ולהקריב קרבנות על המזבח אשר בנה תחת האישל אשר נטע (יצחק לא נטע מעולם אשל בבאר-שבע!) ; הדור החי עודנו יוצק שמן על האבן אשר משח יעקב בבית-אל, ומביא מעשרותיו אל המקום אשר נדר יעקב לעשר שם" (מאין ידע החוקר הזה כי הביא יעקב מעשר לבית-אל?). איזה שורות להלאה ישוב האדון וילהוזין לדבר על עבודת באר שבע הנוסדה על ידי יצחק וכה יכתב : "בלילה הראשון אשר שכב יצחק על אדמת קדש אדמת באר-שבע (ל"ו ל"ד) סקד אותו אלהי המקום (החוקר שכח להגידנו את שם האל הקטן הזה!) ולכן מהר לכנות שם מזבח" (שם דף 35, 36).

הראתי לדעת כי לפי המבקרים האלה עיר באר-שבע לא רק נכבדה היא עם שכס בית-אל וחברון כמקומות קדושים לאבות כי גם יתר שאת לה מרעיותיה בכבוד ובהאָמֶן כי לפי האדון וילהוזין מחזור הגדות יצחק אשר הוא שם משמות העם יושב הארץ מעולם היה ליסוד הגדות אברהם אשר הוא התמונה הצעירה בתמונות שלשת האבות (שם דף 338).

צר לי מאד להגיד כי כל הבנין הזה היפה והכלול בחכמה ובתבונה אין יסוד לו ויפל ארצה בנגענו בו לבקר אותו, כי נקל לנו להראות כי העיר באר-שבע אשר ישב בה יצחק איננה העיר אשר עברו בה אנשי אפרים לזבח לאלהיהם, באר-שבע זאת האחרונה היתה בנבול מלכות ישראל ובאר-שבע הראשונה היא העיר הידועה בנגב ארץ יהודה.

בהביטנו אל קירות אמונות העמים הקדמונים נמצא כי אין מקום למחשבת החושב כי הלכו בני אפרים מימים ימימה לחוג בעיר ממלכה אחרת ושנואה להם היא ממלכת יהודה. בתולדות היונים לא נשמע מעולם כי בני אתינה נקהלו וחגגו

יחדיו במקדש ארץ לקוניה (ספרטה) במועדים ידועים בשנה, המקומות המהוללים בארץ יון אשר נקבצו שמה כל יושבי הארץ בלי הבדל לעבד את אלהיהם נמצאו אפ' במדינה אחרת יושבת בשלוה עמם כמו מקדש דודונה בארץ איפיריה, אם במוסד אשר יסדו שבטים רבים יחדו כמו בעיר דיילפי ואם במחוז אשר נכטח לו מגן ומחסה מאת ממשלה אדירה כמו העיר אולימפיא באילים אשר חסתה בצל מלכות ספרטה. כל הסבות האלה אין ידים להם בדבר באר'שבע אשר לא יצאה מעולם מתחת יד מלכי יהודה ויהי לה תמיד גורל אחד עם שאר הערים בממלכה הזאת, ואיך נאמין כי מלכי ישראל אשר עשו בכל יכלתם להפריד בין ישראל ובין יהודה (מלכים א' י"ב כ"ו כ"ז וס'ו י"ז) יניחו אורחות רבות מעמם ללכת מדי שנה בשנה אל ארץ שונאיהם ולהוציא שם את הכסף אשר קנו להם בארצם. דבר כזה לא יאמן כי יספר.

אך למה זה נאחר למצא טענות כוללות, בעוד די לנו הטעם אשר נוציא ממעמד המקום בגלילות הארץ להראות כי הראיון הזה לבני אפרים אין לו שחר. הדרך הישרה משמרין לבאר'שבע בעד ירושלם היא מהלך שש ושלישים שעות על המעמ, והוא דורש מסע חמשה או ששה ימים ועוד נחוץ להוסיף יום או יומים יותר אם היה בדעת החוגגים לפנות אל הימין או אל השמאל לסכב את ירושלים אשר מאסו בה, וגם נסיר מחשבוננו את המקרים הרבים אשר יאחרו או יעצרו את נסיעת האורחות וגם את המעצורים אשר יכלו לפגע בהם על ידי ממשלת יהודה, ועתה איך נאמין כי נשאו בני אפרים את כל התלאות והצרות האלה בארץ נכריה, רק מחמד ומתאותם לדרוך את אדמת אבי עמם? אמנם אם כן הדבר, הלא היו האפרתים כלם עם קדוש ותמים אלף פעמים מאנשי יהודה ההולכים לעבד אלהים בבית-אל ובנגלגל אשר על גבול ארצם, אלהים יודע כמה קשה בעיני החכמים האלה להניח את מציאות חקי הקדושה אשר בתורות הכהנים לפני גלות ככל ואיך יחפצו לנטע בלבנו

כי דורות רבים לפני הימים ההם היו חקי הקדושה ומנהגי הכהונות לאבן פנת האמונה בממלכת ישראל דעת החכמים הנזכרים נפלאה ממני כי את אשר ירחיקו במקום אחד יקרבו במקום אחר כמו לו היתה מגמתם לא לבקש את האמת כי אם להתנגד לדעת המקבלת לבד.

על האמור בזה אוסיף טענה שנית, אם הלכו חוגגי אפרים עד באר שבע בנגב היו נלחצים לעבר בחברון ואז לא נמנעו לכבד את מקדשה ולהקריב על המזבח אשר בנה אברהם. אולם עבודה נכבדה כזאת לא יכלה להסתר מעיני נביא כעמוס היורה חצי חמתו בעבודת בית אל הקרובה לה, ומדוע לא נשמע מפיו דבר תוכחה וקללה על מזבח חברון אשר גם הוא תועבה בעיניו, הנתעקש לאמר כי בחברון עבדו כראוי ובשאר הערים לא כראוי, וגם לו היה כן הלא היתה אז חובת הנביא להללה ולהגיד כבודה בקהל רב ומדוע ישים מחסם לפיו ולא ידבד על אודותיה משוב ועד רע? אין זאת כי לא הלכו אליה בני אפרים מעולם ואף כי לבאר שבע הרחוקה, אשר אין להגיע אליה כי אם בדרך חברון ואין לחשוב על דרך המדבר הקשה מאד לעבר וכיותר לאורחת זרים.

שלישית, לו נחשבה באר-שבע אשר ביהודה לעיר קדושה ולמקום חג כי עתה היו בני יהודה הראשונים לקדש אותה ולחג בה כי הם יושבי הארץ מעולם וכזרע יצחק באמת הם בעיניהם, ועל המעט כאנשים אשר עבודת יצחק לא משה מהם מדור דור. אמנם להפך הדבר, אין אחד מסופרי התולדות ולא מן הנביאים מגיד לנו כי היתה דרך אנשי יהודה ללכת בארה שבע להראות לפני אלהים ולעבד עבודה, ואם היהודים בנפשם חשבו אותה לעיר לא קדושה איך יעלה על הדעת כי יקדשוה שבטי הצפון האפרתיים?.

ועוד אבא במענה רביעית והיא האחרונה, העיר באר שבע בקצה נגב יהודה הקרובה לגבול אדום והעומדת על הדרך המוליך להר סיני נשאת בספור אליהו הנביא (מלכים א' י"א ג') את התאר

"אשר ליהודה" ויצא מזה באין ספק כי היתה עיר אחרת בשם זה במלכות אפרים. באר שבע זאת הצפונית היא העיר אשר הגנו אליה בני אפרים וגם בני יהודה השוכנים קרוב לגבול ישראל לעבר עבודת אלהים והיא העיר אשר הבעירה את חמת עמוס הנביא ותהי לו לתועבה.

אולם הנוכל לדעת אי מקום העיר ההיא? על השאלה הזאת יתן לנו מענה הפסוק הראשון בדברי עמוס אשר הבאנו למעלה והמזכיר את באר שבע עם גלגל ובית-אל, ומזאת נשפט כי היתה קרובה לערים האלה, האמר: "באר שבע לא תעברו" מראה ברור כי קרבה לארץ יהודה מאחיותיה ומראותנו כי עזב הנביא את זכר באר-שבע בקללו את גלגל ואת בית-אל יאמן לנו כי מקדש באר-שבע נחשב אז רק כנספח אל מקדש בית אל הנזכר באחרונה, ועוד טעם אחר יסמך את מחשבתנו זאת, בפסוק (ח' י"ג) יציב עמוס את דן נגד באר שבע ובאין ספק יען אשר עמדו שתי הערים האלה בקצה גבול ישראל, הראשונה בקצה הצפון והשנית בקצה הנגב על גבול יהודה אך עודנה באפרים. על פי האותות ההם תעה לא נתעה בחשבנו או כי השם באר שבע או באר השבע הונח על באר בית אל הקדושה אשר נשבעו בה בני אפרים, או כי באר שבע זאת אחת היא עם העיר הנקראה לרב בשם בארות סתם והיא תקרא היום ג' י"ר ה ועומדת במרחק שעה מן בית-אל היא בת אל ומרחקה מירושלים מהלך שלש שעות. נבחר באשר נבחר משתי הדעות האלה אך זאת ברורה ונאמנה כי העיר אשר יתן לה הנביא עמוס את שם באר שבע היתה כממלכת אפרים ולא בארץ יהודה כאשר חשבו החוקרים הנוכחים.

מוצא דבר: הרעיון אשר לפיהו נהגו בני אפרים לעלות לבאר שבע אשר ביהודה כמו למקום חג והאיין, אף כי מקבל הוא לכל, אין יסוד לו במאומה ויש להסיר אותו מהר מספרי קורות העתים ומבאורי כתבי הקדש.

ועל דבר החברה החדשה לחקר המקרא יכאב לבי מאד

לגזל ממנה את החזק בעמודים אשר נשען עליהם בנין לקחה האומר כי מקדשי בני אפרים אהדים הם עם מקדשי האבות, במזבח יצחק אין הדברים שוים, האדמה אשר בנה עליה אבי אומתנו זה מזבח, ויקרא בשם ה' לא נהיתה מעולם מקום חג ועבודה לבני בניו. "כמת ישחק" הנזכרים בדברי עמוס אשר לפי המפרשים האמורים נרמז גם כי יצחק הוקים אותם בבאר שבע עיר מושבו, פורחות בין השמים ובין הארץ כי תעתועי הדמיון המה ופרי בלבול עיר בעיר.

המצא שתי ערים ויותר בארצות נפרדות אשר שמם שוה, הוא דבר ידוע לכל, אולם יש לנו לבאר את מעם המלה שבע אשר לפי בעל תולדות אברהם תרמו על השבועה אשר נשבעו שם, שבע המים לרחץ ולטהר כל מנופים מבשר האדם ומבגדיו, היה לכל עמי תבל לדמות סליחת עון ופשע והמים היוצאים מעמקי הארץ כמי הבארות היו להם עוד לדמות דברים נאמנים וצאים מעמקי לבב, על כן בחרו לכרות ברית ולהשבע שבועת אהבה ואהוה על הבארות בימים קדמונים, ומנהג הנשבעים בימים ההם היה להזכיר את שם אלהי המים ולקרא אותם בכל חסם למען יענשו וייסרו את האיש אשר לא יקים דברו וישקר באמונתו, הקריאות האלה נקראו שבעה יען אשר מספר אלהי המים היה שבעה ובזאת יפרש לנו היטב למה נתן אברהם שבע כבשות למען תהיה (המתנה) לי לעדה כי חפרתי את הבאר הזאת (בראשית כ"א, כ"ח—ל'), אמנם לו היה אברהם עובד אלהים רבים כאבימלך כי עתה נתן בלי ספק את שבע הכבשות לשבעת אלהי המים למען יהיו לו לעדה כי לו הבאר; אך בהיותו עובד אל אחד נלחץ לשנות את המנהג הקדמון ולא השאיר טכנו כי אם מספר השבעה לבד אשר נשאר כבודו גם בחקית התורה ותחת הקריב את הכבשים לאילילים נתן אותן מתנה לבעל בריתו.

בספור מעשי יצחק יוגד לנו כי האב הזה כרת גם הוא ברית עם אבימלך בבאר שבע אחרי אשר השיב לו את רכבה

אשתו וישלחו מארצו וכי קרא בשם שבעה לאמר שבעה
 לבאר המים אשר חפרו עבדיו לפני בא אבימלך אשר לא הגיעה
 שמועתו לאזניו כי אם אחרי הפרדו מעמו (בראשית כ"ו ל"א—ל"ג).
 בזאת יודיענו הסופר כי הבאר היא אינה אחת עם באר אברהם
 האמורה למעלה ומגמתו להשמיע כי שם העיר באר שבע הודיש
 שנית על ידי יצחק, את העמל הזה עמל הסופר למען נשמע בלב
 את המחשבה כי עיר הגבול הנכבדה הזאת נחלת ישראל היא
 ולא תחשב לארץ אדום אף כי במדבר הנגב היא ועל כן יושיב
 את יצחק עוד להלאה עם באר לחי ראי הנמצאת במדבר יזור
 בין קדש ובין ברד בקצה גבול אדום (שם כ"ה י"א. השוה ט"ז י"ד).

יְרֵחוֹ, יְרִיחוֹהָ, יְרִיחוֹ.

על שם העיר הזאת הנשאר עד היום בתכניתו הקדומה
 אין להביא חדשות כי הכרת פניו תענה בו כי נגזר משם הירח.
 אולם ברור הדבר כי מיסדיה חשבו על האלהים אשר יגלה בדמות
 הירח ולא על עצם המאור לכד. לפי אמונת בני בבל ואשור היה
 אלהי הירח אשר שמו הפרטי הוא סינ אבי אלהי השמש
 הזאת כאתם יען אשר נדמה להם כי גוף השמש קמן מגוף הירח
 ובאמת נמצא באגדותם כי השמש עובר בלילה ממון בספינתו
 על תהום רבה אשר בירח ממערכ למזרח למען יוכל לצאת בבקר
 ולהאיר על הארץ. עבודת הירח נמצאה אצל כל בני ישם וכיותר
 אצל שבטי הארמים שוכני המדבר אשר יכנו אותם בכנוי הכולל :
 ערביים. אף כי לא דברו מעולם ערבית כי אם שפה משפתי
 לשון הארמית, כן נמצא בכתיבות תדמור פעמים רבות את האלה
 ירחי בול לאמר "האדון ירח" ורבים מן הנכשיים (הם בני
 נביות בן "שמעאל) שמם עבד ורחו או ירחו "עבד הירח".
 השם הפרטי סינ לאלוה זה נפרץ בנגב לארץ יהודה : מדבר
 סינ הר סיני אשר עמד עליו מקדש הירח כל ימי ממשלת

הנבטיים וגם בימים קדמונים קדוש היה לאלהים זה וילכו לחג עליו.

בשנים קדמוניות היתה תהלת ירחו בתמריה ויקראוה "עיר התמרים", אולם אחרי שוב הגולה מכבל נטעו בה עצי אפרסמון ויצליחו שם מאד ומאז והלאה היה הבושם הטוב והיקר ההוא אחת מתבואות ארץ יהודה ומקור רב עשרה ותפארתה. קרוב לדעתי כי החליפה הגדולה הזאת במעמד העיר השאירה עקבותיה במבטא שמה. בעוד כבוד הירח גדול ונכבד בעיני העם נשאר במבטא הקדום ירחו המזכיר ברור את הירח, אולם בימים האחרונים כאשר היה כבוד האל הזה לחרפה וגם התחזקו לעקר ולהשכיח את שמות העצבים מן הארץ, שנו מעט את התנועה התיכונה בשם העיר הזאת ויקראוה ירחו לאמר "מקום אשר יריח בו האדם ריח טוב". בעלי המסורה ירשו להם את שני המבטאים האלה, על כן פסחו על שתי הסעפים וינקדו פעם בצר"י ופעם בחיר"ק, מהמבטא האחרון והמאוחר ירחו יצא השם הערבי ריח-הריאחה "ריח" (*).

(* צעודנו ודצרים צענין הריח הטוב אשר נתנו נטעיו האפרסמון ציריחו, נבקש רשיון להזכיר צדרכנו את גדולת הריח צלבדות הנשיח. האנר והריחו ציראפ ה' (ישעיה' י"ח ג'), קשה להצין צואל ואלד וגם הקדונוים נפחלו צו ולל יכלו, השצעים ואחריהם הירכיווס העתיקו: "וינלל אותו רוח יראת ה'" אך זאת נגד שקי הלשון כי ון רוש יצא הפעל רוה, הרויח אשר ענינו רוח והללה והרוחת בקף. הנופרטים האחרונים לאנשו ונפתרון ריח, ולוקיר העתיק: Und sein Riechen wird sein in der Furcht des Herrn, זהו חסף וליס חין תצונה צס. חכמי התלמוד הלכו עוד הללה וישיעו לליון הנושיח את כחו להצדיל צהריחו צין אלדיק וצין הרשע צענודס לפכיו צושפט, על כן תספר הגדה ונאחרת ולא ונאוסרת כי צחנו החכמים את צר כוזיצא חסס את נפשו כנושיח חס הוא וריח דוצרי חונת (דבורה ודחין) וכאשר ראו

ארבע ערים נעלמות.

ישעיה הנביא יתאר לעינינו הליכת סנחריב מלך אשור עם מחנהו שמת ועבר בערי בנימין העזובות מיושביהן למען יגיע בעוד יומם אל נב הקרובה לירושלים, ובה יאמר: בא על עינת עבר במגרון למכמש יפקיד כליו עברו מעברה גבע מלון לנו, חרדה הרמה גבעת שאול נסה, צהלי קולך בתגלים הקשיבי לישע עניה ענתות, נדה מדמנה יושבי הגבים העיזו. עוד היום בנב לעמד (י"כ"ה—ל"ב). בשני הפסוקים הראשונים אין כל נעלם כי המקומות הנזכרים יודעים ונמצאים. כי ע"ת היא באין ספק

כי לא יכל לעשות כן תפשו אותו וימיתוהו (סנהדרין פרק חלק), צעל האגדה הזאת החליף צטגגה אם צלדיה חיה מקורות ישוע משיח הנולדים ויעמס על כתף צר כוזיזא בצור האלחמה האחרונה לעם ישראל צעיר ציתר, ונעשה ההרחה הוא ליור לעג לקוח מן המסופר צותיא כ"ו, ס"ו—ס"ח, כי הכתבים העומדים צצית המעטת ירקו צפני ישוע ויכוהו צאגה על הלחי ויאמרו חליו "משיח, הנצח מי הוא המכה אותך" מן הנצחה להכיר צרוה מי העוצים ומי הרעים צין הנלצים לפניו, עשה צעל האגדה האמורה חכונה נפלאה להכיר צריח את הנאמנים (ודחין) ואת המוזצים. חולם נניח על מקומו את ילדי הפסוק הכזב ההוא ונפנה חליו לראות אם כוכל לנלח לו פתרון נאה לרוח הנציח הנשבז אשר כתב אותו, אחרי חקירה רצה וארוכה נאמן לנו כי הנולה הנפלאה כולדה משגיאת סופר קדום אשר החליף כ"ה צרי"ש אודות דמיונם צכתב ויקרא ו ה ר ' ח ו את הנולה הכפונה צנוסח היטן כושן אשר לפניו והביחו (צחקר וח"ו), ועתה יצרר הפסוק צרור היטב: והביחו (לחמר "דרכו להוכיח" והוא מקור ההפעיל) צירחת ה' ולא לנרחה עיניו יטפט ולא למנוע אזניו יוביח וטפט צלדק דלים וכו', הפעל יוכיח צחלק השני לנחמר זה יעיד על אמת התקון אשר חשים לפני כל יודעי לשון אשר טעם הנלילה יטעם לחכם.

עיר עי א האמורה בנחמיה (י"א ל"א), והעיר מ ג ר ו ן היא בקצה הנבעה (שמואל א' י"ד, כ') וגבע ורמה וגבעת שאול יזכרו פעמים אין מספר במקרא, לא כן הדבר בשני הפסוקים האחרונים, בין שם הערים הנזכרים שם לא נכיר כי אם שתיים: ג ל י ם מקום פלטי בן ליש אשר נשא את מיכל אשת דוד במצות שאול (שמואל א' כ"ה—מ"ו), וענתות עיר ירמיהו הנביא (ירמיה א' י"א—כ"א), והארבע האחרות ליש ה, עניה, מדמנה, וגבים, לא שמע איש מהן מאומה עד היום הזה אף כי סרובות הנה מאד לירושלים. דבר כזה לא יחדל להפלא בעיני כל.

אמנם המכשלה הזאת עוררה עליה מאז את אזני המבארים והדורשים למחלקותם, מרביתם הוציאו את נפשם מן המצר בהמעיסם את מספר התעלומות בעזרת פרוש דחוק ויבארו את המלים "הקשיבי ליש" כמו "שמעי את העשוי בידי האריה הוא נבוכדנצר (רכני התלמוד) או אל החטא אשר חמאת בליש או דן מקום אשר עמד שם עגל הזהב אשר עשה ירבעם בן נבט (מדרשים), או אל קול ההומה אשר במחנה סנחריב הבא מליש" דן (מפרשים אחרונים), וכן נתנו למלת עניה תכונת תאר נקבה ויסכוהו אל ענתות, עניה ענתות (! Pauvre Anathoth!) אף כי כל מחל במצרף לשון עברית יודע כי התאר בא יבא אחרי השם ויש להיות "ענתות עניה"! כל הלחץ הזה מורה היטב את קשי הפסוקים האלה וכי אולת יד המבארים למצא פשר דבר.

פתרון החידה הזאת מקורו במשפט השמות הנרדפים (procédé de synonymie) והוא קל מאד להבין. ידוע כי בכל הלשוניות יש מלים רבות אשר ענינם אחד כמעט וישרתו במאמר אשה תחת רעותה באין הבדל כמו: איש ואדם, עיר וקריה, סלע וצור, ודומיהם והדבר הזה נפרץ מאד בשמות כללים אשר יחלפו לרב בשמות דומות בענינם, לא כן המשפט בשמות פרטים כאלה המוכאים לפנים ולמשל האיש הנקרא יחזקיהו לא יקרא בימיו יחזקאל

אף כי כמעט פתרון אחד לשמות האלה ועוד יותר זר ורחוק לקרא את האישי שהוא במלים רבות השנוי למראה כמו י א ד י ר א ל או י ע ז י ה. והנה זה חק נכון ותקוע היטב במנהג, ובו יפרדו האנשים והדברים הפרטים איש מרעהו ולא יתבוללו. אולם גם משל הקדמוני: "אין חק בלי יוצא" אמת גדולה הוא ולכן אין להשתומם כי נמצאו מעט מזער שמות אנשים אשר שתי תמונות נרדפות להם כמו המלך הנודע אשר יקרא עֲזִיָּהוּ (ישעיה ו' א'), וְעֲזִיָּהוּ (לפי הכתבות האשוריות עֲזִיָּהוּ) כמרבית המקומות במלכים (ב' ט"ו) וזאת היתה רק מגדל הקרבה אשר בין עֲזִיָּהוּ וְעִזְרָה. מקרה זה קרה גם לשם פלשתי הכא משרש פלש אשר הוראתו בערבית ובכושית (פלס) הדחה ממקום אל מקום, ויאות מאד לתכונת העם הזה אשר בא מאי כפתר במצרים (בראשית י"ד, עמוס ט"ז), לשבת בארץ כנען, וממעם זה יקרא לפעמים קְרָתִי (שמואל א' ל' י"ד), או גִּזִי קְרָתִים (צפניה ב' ה') ועם עם אחר אשר לא ידענו מה הוא: קְרָתִי וּפְלָתִי (שמואל ב' ח' י"ח), ואין בתאר כרתי שמץ מן האי קריטה (Crete) כאשר חשבו רבים מבלי התבונן כי יושבי האי הזאת היו מבני היונים ולא ממשפחת מצרים כאמור בתורה ובנביאים, אולם גזרתו הפעל כרת ופתרונו נכרת מקרב עמו.

גם בפסוק המובא בראשית הסעיף הזה נגלה לנו משל אחר מענין זה בלי חקירה רבה והוא השם גִּלִים המדבר אשר יאמר הַעֲנִים ביהושע (י"ח כ"ב) ושתי ענינים התמונות אחד: "גִּלִי קְרָבוֹת" וממנו: עוה עוה עוה אשימנה (יחזקאל כ"א ל"ב).

על שלשת המשלים האלה יסדתי את חק הנרדפים אשר אמרתי ובצדק נוכח לשער כי גם ארבעה השמות הנעלמים הם רק חליפות ותמורות לשמות ידועים היטב. והנה הראוני הקירותי כי כי לא נואלה תקותי וכאשר חשכתי כן הוא באמת.

ועתה נבחן-נא את השמות החם אחד אחד למען נבא עד

תכונתם:

לִישָׁה. המסורה ממעימה למעלה (מלעל) את השם, יען
 אשר תסתר על פי התלמוד והמדרשים הקשיבי ליששה כמו
 שמעי והמי אזנך אל הליש או אל האריה כאמור לפנים,
 אמנם לא כן עשו כי היא תמונה נקבה מן ליש והנכון ליששה
 במעם קיצוץ (מלרע) והוא גרף לשם כסירה לאמר "לביאה"
 והנביא רומז על עיר קפירה בנחלת בנימין הנזכרת בין ערי
 הגבעונים ביהושע (מ' י"ז). וגם אחרי שוב הגולה מבבל בעזראא' כ"ד.
 עננה. כבר הוכחתי למעלה כי איננו תאר נקבה בפתרון
 דל ה. אמנם גם הוא שם עיר בבנימין אשר יכתב עננה בנחמיה
 (יא ל"ב). נוסח אנכי לחשב כי התבנית הראשונה לשם הזה
 טובה ונכונה מן השנית כי ענניה שם אדם הוא ונחוץ להאמר
 "בית ענניה".

מְדַמָּה. פה אין כל ספק כי שם פרמי הוא, ונאמן
 אצלי כי הנביא רמז אל העיר הנקראת לפי הנהוג עפירה (יהושע
 י"ח כ"ב). כי דמן גורת מדמה ועפר גורת עפרה פתרון
 קרוב להם מאד, וכן עשה הנביא מיכה משחק מלים באמרו "בבית
 לעפירה עפר התפלשי" (מיכה א' י').

גְּבִיָּה. הדבר ברור לעין רואה כי הוא גרף לבארות
 אשר הוא שם העיר הנהוג. בארות נזכרת בין ערי הגבעונים
 ביהושע (מ' י"ז) ויושביה עלו מן הגולה (עזרא ב' כ"ד).
 בזה שלמה כעת חקירתנו, והכתוב כלו יצא מאפלה לאור
 גדול. ומגמת הנביא לאמר: הרימי קולך יושבת גלים או עוים,
 הקשימי שאון האויב ליששה או קפירה, ואת ענניה או עננה, וגם
 את ענתות? גדרה ממקומה מדמה או עפירה ויושבי הגבים
 או בארות העיוז ובאו במערות וככפים מסחד אויב!.

על הירדן (*).

בְּשֵׁאוֹן רַעַם בְּשָׁמַיִם,
קוֹל אֵל חוֹצֵב לְהַבּוֹת,
קוֹל קוֹרֵא מִירוּשָׁלַיִם:
שׁוּבוּ לְאַרְץ אֲבוֹת !
לִזְהַן לִיְהוֹן אֲתִי,
גַּם שְׂיִמוּ עָלָיו מַעֲבָרוֹת ;
מְקוֹם פְּלִגְיוֹ יִהְיֶי
הַעֲמִידוּ שָׁם מִשְׁמְרוֹת.
בְּבוֹד לְאֹדְנִי וּלְאַרְצִנִּי ;
עַל הַיַּרְדֵּן גִּבֵּן מוֹשְׁבֵנוּ !

אֲמוֹן עוֹלָם גִּשְׁבַּע
לֶךְ אֲדַמָּה אֲהוּבָה ;
לְרִגְבֵיךָ גִּרְצַע,
בְּלִ תְּחִי עוֹד עֲזוּבָה.

(* לשוב וזכר שם האיש נסתלי מחבר ספר ברקאי אשר השב
בראשונה להשיב כשיריו את לב האמללים הבאים לחסות בארץ אבותם מן הצרות אשר
מצאום בארצות אויביהם. אמנם המשורר ההוא שארית רוח לו להלביש מלבוש עברי
איזה משירי נכר הידועים כאשר עשה כשיר משמר הירדן. אולם לשונו
זר לחקי הדקדוק ולמדת השירים ולא חבור נעימות השמע. על כן נתתי את לבי לחדש
ולשנות פני השיר ההוא אשר אכנהו על הירדן ואסירה ממנו את כל המוכרי
את מקורג הנכרי וגם את דברי הגדל והגאון אשר לא יאותו למעט בני עמנו העברתי
מתוכו ולא הישרתי ממלאכת נסתלי כי אם את הבית הראשון בחמונה מישרת וסתדרת
למען יהיה שמו לכרכה.

מצפון מצפון געופה,
מבית עבדים ופראים,
ובמי הנהגן גשטפה
חרפת נרנו בגוים.
כבוד לאדני ולארצנו ;
על הנהגן גבין מושבנו ?

כל-עוד בפנינו גליהו
יפיש דג סנפירו,
ומעץ על נדוהיהו
ישטיע עוף את זמירו,
לנהגן לנהגן נחישוהו
אף נתקע לנו שם יתד ;
את חיינו פגיל בקדישוהו
לחרש ניר ולשודד.
כבוד לאדני ולארצנו ;
על הנהגן גבין מושבנו ?

ואם לפוראי פרוץ
יחשבונו רוזנים,
געגם : שופטי ארץ,
הלואם לא יפנו בנים ?
ארמת הנהגן היא אמנו,
לנו עינינו גשוואות ;

בְּאַהֲבָה הִיא תִּקְרָאנוּ
וְעָלִי לְחַיָּה דְּמַעוֹת.
כְּבוֹד לְאַדְנֵי וּלְאַרְצָנוּ ;
עַל הַיְהוּדִין גְּבִינ מוֹשָׁבֵנו !

החורש בכרמל.

בְּכַרְמֶל
אֲנִי עָמַל
וְחֹרֵשׁ תִּלְמִם.
אֲחַפֵּר בְּאֵרִי
אֲכַבֵּה גְדָרִי
וְאֲפַעַל אֲלֹמִים.
אֲקַטֵּף קוֹצִים
אֲכַרֵּת עֵצִים
וְגַם בְּפַעֲרִי
מֵאֲהָלִי
אֲתִיק בְּגָלִי
אֶל תּוֹף הַיַּעַר.
וּכְתַם פְּחִי
וְעַל מִצְחִי
זַעַה תְּרַעֲפֶיהָ
בְּמֵאֲפִלְיָהּ
עֵין אֱלֹהֵי

עָלִי תִשְׁקִיפָה.
אִז אֲכַנֵּן
וְאֲחֹנֵן
עָפָר אֲדוֹרְכָה ;
אֲסַקֵּל גִּירִי
וּבֵין חֲצִיר
מְגַל אֲתַמְכָה.

הנודד ואליהו.

הוּי גְּבִיא אֵל.
אֲמִין פּוֹשֵׁל
צָרוֹת סְבוּחֵי
מִבֵּית הַיְהוּדִים
יְדֵי זָרִים
גְּרִי שׁוּחֵי ;
וְגַם בְּזֹה
דְּמֹו זְנוּהִי

צָרִי לְבוֹת	וְלֹא יָנוּחַ.
יִגְעֵי כַח.	בְּכֹה אָמַר
שָׂמָּה עָבֹד.	וְאֶת־מַרְטָה.
וּבְכֵן יִרְדּוּ	וְאִישׁ הָרוּחַ
קַח בְּיָדֶיךָ	אֶת־פִּי וְסַגֹּד :
מִתְרַשָּׁה.	בְּנֵי זָכוֹר
הִיא יְרֵשָׁה	קַלְלֵת־קֶן
מֵאֲבוֹתֶיךָ.	בְּאֶרֶץ נָד :
בָּהּ בְּרָכָה.	שֵׁם אִיד וְשֹׁד
גַּם אֲרוּכָה	שֵׁם דְּמַעַת עֵין.
וְחֹזֵק מַצַּח.	אִישׁ יְהוּדָה
וּבֵינָן קִישׁוֹן.	בַּק בַּיהוּדָה
כִּיל וְשִׁשׁוֹן!	יִמְצָא מְנוּחַ.
תִּרְוָה לְנַצַּח.	אֶרֶץ אֲבוֹת

אחרית.

סִפּוֹ יְמֵי עֲנִי תִמּוֹ עֵתוֹת קָרָן ;
לְכוּ וְנַעֲלֶזְהָ וְנִמְלֶאָה גְבוּעִים.
יֵין מִזֵּב גְּמִלָּאָם וְגִרְיָקִם לְרַגְעִים.
כִּי עוֹד לְיִשְׂרָאֵל אַחֲרִית בְּאֶרֶץ !

כָּל־עוֹד עַל שׂוּדָה מְלַחֲמָה, צְבָאוֹתֵינוּ
בְּלֵב אֲרִיָּה מוֹרֵשֶׁת יְלָדֵי עֲתָמֹן

דגליהם ירימו בצפון ותימן
ואת האויב יגרשו מעל גבולנו
נקרא לזועפים : חדלו מתוגות,
רב לכם יבש באין תענוגות,
כי עוד לישראל אחרית בארץ !

כל-עוד על בפא ממלכה אדבת
שלמון טוב וגבון ישפט מישרים,
וקל-עפיו באזרחים בגרים,
באב את בגים יאהב בלי מנערת,
נקרא לזועפים : חדלו מתוגות,
רב לכם יבש באין תענוגות,
כי עוד לישראל אחרית בארץ !

כל-עוד זקנינו שובבים יוכיחו,
בלקח מוסר מכניע גאון זדים ;
ולנחותם בנותיב ישרו חרדים
באישון בת עיגם אליהם ישגיחו,
נקרא לזועפים : חדלו מתוגות,
רב לכם יבש באין תענוגות,
כי עוד לישראל אחרית בארץ !

כל-עוד נערינו בתורה ישקרו,
ובתבונות יפארו רעיונם ;
נעמל ידיהם ותרומות הונם,

לפעל חסד בעמך לא ימרו,
נקרא לזועפים: חדלו מתוגות,
רב לכם יבש באין תענוגות,
כי עוד לישראל אחרית בארץ!

בל-עוד בנותינו בענות חן תצעדנה,
בחצרות גוה שלום סבגית היכל,
ועת תפגענה עפעפי זר וסכל,
בעיניהן להבות לעג תרקדנה,
נקרא לזועפים: חדלו מתוגות,
רב לכם יבש באין תענוגות,
כי עוד לישראל אחרית בארץ!

בל-עוד בלב בלנו לישם ירושלים,
דמנו ירח וכל-עורק יכה;
ולקבורה כי יבא עד קץ נחמה,
עת כבוד קמותה נשא על שפתים,
נקרא לזועפים: חדלו מתוגות,
רב לכם יבש באין תענוגות,
כי עוד לישראל אחרית בארץ!

ספו ימי עגי תמו עתות קרן;
לכו ונעלזה ונמלאה גביעים,
יין טוב נמלאם ונדיקם לרנעים,
כי עוד לישראל אחרית בארץ!

טוב מראה עינים מהלך נפש.

ברית מלח.

מנהג הערביים גם עד היום ברצותם לכרות ברית אהבה וריעות איש את רעהו יכרה האחד כרה לחברו אשר בה יאכלו לחם טבול במלח. וכן שני שבטים אשר יריבו זה עם זה באחרונה כאשר ישלימו ביניהם יעשה ראש השבט המנוצח סעודה לכבוד ראש השבט המנצח (ראה מאמר טוב מראה עינים מהלך נפש בה"ירושלים" ש"ב ערך זבחי ריב). אשר בה יאכלו לחם ומלח. מעם ומקור המנהג הזה הוא: כמו שהמלח שומר את הבשר מרקבון ועפוש ועל ידו יוכל להתקים זמן רב, כן תקום גם הברית אשר כרתו, וכן הוא פתגם הערבי להאנשים אשר לא יזכרו אהבתם למשרתיהם ומיודעיהם לאמר: "אלה לא ידעו לחם ומלח", או בלשון שאלה ותמהון "האם לא מלח עמי?" (לאמר: "לא אכלת עמי להם ומלח?") ועוד יותר נכבד המלח בעיני הערביים הבעדואים עד כי גם אם כלא דעת אכל האחד מלח אצל האיש אשר חשב בראשונה לחרע לו יהפך האויב לאוהב ולא יוכל עוד לעשות לו מאומה משך זמן קבוע. וכן יספר הנוסע האנגלי John Macgregor בספרו "Rob Roy on the Jordan" אשר נסע בשנת 1868 באניה קטנה על פני הירדן לתור אותו, ובאחרונה נתפש בידי הבעדואים, וכראותו כי אין מפלט לנפשו, פתה בערמה את אחדים מהם לאכול אתו לחם, ויבואו אל סירתו, והוא הוציא את מכונת הבישול אשר היה עמו לבשל בעדם קאפּפֶּע, ובידו היה מלח לבן ודק אשר הביא עמו מאירופא.

והערכים אשר לא ראו מימיהם מלח לבן כזה חשבוהו "לסוכר"
ויקחו ממנו מעט לפזר על הלחם אשר נתן להם ויאכלו.
מיד רפה רוחם ויאצו להשלים איתו ולשלחהו לחפשי.
כזה נבין את דברי הכתוב (במדבר י"ח י"ט) לחק עולם
ברית מלח. וכן אביה מלך יהודה ברצותו להראות לבני
ישראל כי בעושיק לקח לו ירבעם את המלוכה, קרא מראש הר
צמרים לאמר: "שמעוני ירבעם וכל ישראל הלא לכם לדעת
כי ה' אלהי ישראל נתן ממלכה לדוד על ישראל לעולם לו
ולבניו ברית מלח (דבה"י ב' י"ג ה').

ע ר י ג ת ה מ ס כ ו ת ¹.

עד היום תארוגנה הערביות בנות הכפרים את מסכות הצמר
הדרושות למו בידיהן, ובאופן פשוט מאוד בדרך זה: בארבע
קצות שטח אדמה במדה ידועה (לפי אורך ורחב המסך) יתקעו
יתדי עץ גדולים ועליהם יחוברו קנים בגובה עשרה סענטימטר
בערך מהאדמה בדמות תבה. את חוט השתי תקשור כאחד
הקנים האמורים ותמשכהו עד הקנה שכנגדו, ומשם תחזירהו
להראשון וכן הלאה עד אשר תמתח את החוטים על פני כל
רוחב המסכת, אח"כ תכניס באצבעותיה בין חוטי השתי את חוט
הערב, וביתד אשר בידה השניה תכה על חוטי הערב למען
יתלכדו יחדיו ולא יתפרדו, ובכלות אריגת חלק המסכת תשב
באמצע למען יקל לה להכניס את חוט הערב. המלאכה הזאת
תעשה מעט מעט ובנחת עד כי אריגת מסך יתמשך לפעמים
איזה שבועות.

הדבר הזה יורנו דעת להבין את ספור אריגת מחלפות
שמשון עם המסכת (שופטים ט"ז י"ג י"ד) אשר כל המפרשים

¹ את הביאור הזה שמעתי מפי האדריכל Baurath C. Schick אשר עלה על

לצבו בראותו אחת מבנות הכפרים עוסקת באריגת מסכות כמחוז צ'ר ע"ה.

נתקשו מביאורו — מה עלה על לב שמשון להגיד לאשתו דבר
מזרז כזה לארג את מחלפות שער ראשו עם המסכת? ואיזה
יתד הסיע מן הארץ בהתעוררו משנתו? אולם לפי האמור הענין
מבואר מאד: דלילה אישת שמשון ארגה לה מסכת, והנה
שמשון בעלה בא וישב אצלה לראות בעבודתה ולהתרועע אתה
באהבים, ויהי אך ישב ישב אצלה ותחל להציקהו כי יגיד לה
כמה כחו גדול, וישיב לה בצחוק כי "תארוג את שבע
מחלפות ראשו עם המסכת" אשר היא אורגת. דלילה בקלות
דעתה האמינה כי הפעם הגיד לה את כל לבו, ותשמח בלבה
מאד על הישכר אשר ישקלו על ידה סרני עמה, ויהי בראותה
כי חפץ שמשון לנזם ותאמר לו לשכב על חלק המסכת העשוי,
והיא מהרה לארוג את שבע מחלפות ראשו עם חוטי השתי
המתוחים, ולמען יתלכדו הטיב תקעה עוד עליהם בהיתד
אשר בידה הישניה בדרך האורגות ובראותה כי חלק גדול
ממחלפותיו אורגות וסבוכות בהמסך, ולא יוכל עוד להוציאם
נסתה להחרידהו משנתו לאמור: "פלשתים עדיך שמשון",
ויקץ משנתו "ויסע את יסד הארג עם המסכת" לאמר:
היסודות התקועים בארץ אשר עליהם מתוחים חוטי השתי עם
חלק המסכת שכבר נגמר.

ח ד ק .

בסביבות העיר יריחו יגדל פרי הדומה במראיתו לתפוח
ומראהו יפה במאד, אך תוכו מלא רקבון ובאשה כפיח עד
כי יפזר כולו לרוח בהפתחו. הנוסעים יקראו לו בשם
ת פ ו ח ס ד ו ס, ובלשון רומית יקרא *Solanum sanctum*,
ובערבית יקרא בשם ח ד ק. בעלי הגנים ינטעו אותם
כמשוכה סביב הגנות, אולם הוא יגן על העוברים לבלי יגעו בעצי
הגן, אך לא ינטע אותם מכא אל תוך הגן פגימה כמשוכת עצי
הקאקמוס וכדומה. בזה נבין את עמק מליצת הנביא מיכה באמרו

(מיכה ז' ד') "מִזְבֵּם כַּחֲדָק" לאמר גם המזבחים שבהם הם כהחדק הזה היפה מאד במראהו החיצוני אך תוכו מלא ריקבון ובאשה כן גם הם רק בשפתם טוב ידברו, ולבם מלא תוך ומרמה. וגם הכתוב במשלי (משלי ז' ט"ז) "דֶרֶךְ עֵצֶל כַּמְשׁוֹכֵת חֲדָק" יתבאר על נכון, לאמור כי שליחות העצל תבוא לו אך תואלת קטנה כמשוכת עצי חדק.

כטל חרמון שיורד על הררי ציון.

בביאור הכתוב הזה (תהילים ק"ל ג') נתקשו ונתחבטו כל מבארי כתבי הקדש הראשונים והאחרונים מבני עמנו ושלא מבני עמנו, מהם רצו לשנות הנוסחה המקובלת ולגרום תחתה "שיאן" (במקום ציון) הקרוב להר חרמון, אולם לדעתי יבוא על נכון גם מבלי שנות הנוסחה הישינה והוא: ידוע כי הר חרמון והר הלבנון מפאת מרבית היערים והעצים אשר עליהם יוציאו אדים למכביר אשר יסבבו גשמים ומללים רבים ועצומים, ולעומתם הר ציון ערום מכל עץ, ציה ושרב נורא ישלומו בו בימי הקיץ, וגם הטל היוורד עליו לפרקים אינו מרובה וחזק כל כך, עד כי יוכל להשיב את נפשות יושביו העיפים מחום השמש הלוהט בעצם עזו כהטל היוורד על הררי חרמון, והאת היתה כונת מליצת המשורר באמרו: הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד ... כטל חרמון — לאמר טל מרובה ועצום — היוורד על הררי ציון, ויהיה אם כן מלת חרמון רק שם משאל לרבו הטל ועצמו.

ע ת ה ז מ י ר.

מיד כאשר יכלה הגשם מהארץ, ומלכת השמים תצא כהדרה להראות פנים מסבירות להתבל וכל צאצאיה, יצא האבר הישדה ומזמרו בידו לומר ולקצץ כל ענפי הגפנים ויתר העצים אשר נשחתו ויכשו בימי הגשמים; למען לא ירעו

ליתר הענפים. העת הזאת תקרא עת הזמיר לאמר : עת
כרות הענפים מהעצים. ובוה נבין יותר את נועם מליצת הדוד
לרעיתו באמרו : הגשם הלך הלך לו . . . עת הזמיר
ה ג י ע (שיר השירים ב' י"ב).

ש ל י פ ת ה נ ע ל .

בספר רות אנו קוראים לאמר : "וזאת לפנינו בישראל וגו'
לקים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו". והנה על
זרות המנהג הזה כבר השתוממו רבים :
(א) מה ענין ויחס יש בין שליפת הנעל לקיום מכר ומתנה
או חליפם ?.

(ב) הלא חליצת הנעל נחשב מעולם לחרפה ובזיון, והאות
חליצת הנעל של היבם אשר לא אכה ליבם את יבמתו ולהקים
לאחיו שם בישראל, (דברים כ"ה ט') ודברי המשורר (תהלים
ס"י) מואב סיר רחצי על אדום אשליך נעלי, וא"כ איך
יוכל להיות כי המנהג הזה הממיט בו וקלון על איש, ימלא בהאיש
המוכר או הנותן במתנה דבר לחברו ? את השאלה הזאת כבר
הרגיש המתרגם לכה"ק יונתן בן עוזיאל, ולכן הוסיף מילת "גרתק"
ותרגם "בית גרתק דידא" לאמר נעל היד, אולם הפירוש הזה
לא יעלה על לב כל חוקר קדמוניות כי כמעט דבר ברור הוא
כי בימי כניסת אבותינו לארץ לא ידעו עוד את מנעל היד ומהותו.
(ג) הפעל "שלף" לא יתכן לפי התרגום והביאור המורגל,
כי הוראת הפעל שלף בעברית הוא רק שליפת דבר מ ת ו ך
דבר כמו וישלפה מתערה (ש"א י"ז ג"א), לא שלף החרב (שופטים
ג' כ"ב) ודומיהן, לא על הסרת דבר מעל דבר, על זה יאמר תמיד
העברי ח ל י ן כמו וחלצה נעלו מעל רגלו (דברים כ"ה ט') וכדומה.
השאלות האמורות העירוני לשום לב להמנהג הזה ולביאור מלת
נעל, והנה ראיתי כי דרך הערביים לישא את נעל, לאמר :
מ פ ת ח ביתם מתחת לחגורם, המנהג הזה כנראה קדום הוא

מאד ונהוג היה בארץ כנען עוד לפני שפט השופטים. והמנהג הזה הולד מנהג אחר: במכור האחד לחברו בית, שלף המוכר בעת גמר המכר את געלו לאמר מפתח ביתו מתחת לחגורתו ונתנו להקונה; לאות כי הבית קמה מעתה לצמיתות להקונה. ומעט מעט נתפשט המנהג הזה גם לקיום כל דבר מכר, מתנה וחליפין; והמנהג הזה הנוסד על אדני השכל וההגיון מלא גם הנואל ברצותו לקים לעיני הזקנים אשר בשעה כי מוסר הוא את הזכות אשר לו בחלקת השדה אשר לאלימלך, ועל ידה גם אשת המת לבועז; וישלוק את מפתחו מתחת לחגורתו ויתנה לבועז. ויהיה לפי זה הוראת מלת "נעלו" פה מפתחה, משורש געל אשר הוראתו סגור, כמו: ויסגור דלתות העליה בעדו ונעל (שופטים נ' כ"ג), גן נעול (שה"ש ד' י"ב), וכוזא יושמו כל המעקשים למישור, וגם קבלת חז"ל אשר למדו מזה "קנין אנב סודר" לא יתנגד לביאורינו.

שבר נבל יוצרים.

מליצה הזאת של אבי המליצים בן אמוץ זרה במעט כי סגנון הלשון "ושברה כשבר נבל יוצרים" יראה לנו בעליל כי כונת החוזה על איש אשר ישבור בזדון את נבל יוצרים לרסיסים בלי חטא עד כי לא ישאר ממנו חרס קמן לחתות אש או לחשוף מים, ומי הוא האכזר אשר ישבור בזדון כלי יוצר אשר אותו לקח החוזה למשל לו?

מפרישי כתבי הקדש אשר בהלך נפשם לא יכלו לחדור עמוק אל כונת המליצה הזאת לא שמו לבם לזרותה, אולם מראה עינינו יואיל לנו להבין את עמק כונת החוזה בדבריו אלה, והוא:

רואים אנו כי דרך בני ארץ הקדם לערבב בהחומר אשר יכינו לטוח בו את הגנות והבארות אבק נבלי כלי חרש אשר יכתשום במקום מיוחד לזה והוא נקרא בערבית חטרא.

לאמר : האדום, על שם שמראיתו נוטה לאדמימות (השם העברי חָמֵד או חָמָר איננו בשפת ערבית), והטיח אשר בו יערבו את החמרא הוא טוב מאד כי כהתיבשו יקשה כאבן, והבארות אשר יוטחו בו לא יאכדו ממימיהם אף מפה אחת, והגנות אשר הוטחו בו יכולים לעמוד גם נגד גשם מורד. העוסקים בהכנת החמרא יקנו מבתי היוצרים את נבלי כלי החרש לאמר : את כלי החרש אשר נבלה ונתקלקלה מלאכתם ולא יצאה כחפץ היוצר, וכן יאספו גם את ישברי כלי חרש המושלכים ברחובות. —

עתה נבין את עומק כונת החוזה באמרו : וישברה כשכר נבל יוצרים, לאמר : כי האיש העוסק בהכנת החמרא אשר ישבור את נבלי כלי היוצר (ויהיה הוראת השם "נבל" פה מלשון השחתה, כמו : "ציץ נבל" ישעיה כ"ח ובמשנה הנובלות ברכות ו"ג) לרסיסים כתות לא יחמול (כי חפצו להדיקם עד אשר יהיו כעפר), ומוסיף לבאר, ולא ימצא כמכיתתו (שם לקבוץ עפר כלי יוצר הכתושים) חרש, לחתות אש מיקוד (אשר לזה דרוש למצער פסת כלי ארוכה) ואף לא חתיכה קטנה במאד הדרושה לחשוף מים מגבע לאמר : להסיר את הצוררות והעפר אשר נפלו במקום המבוע למען יגלו המים וילכו כדרכם.

לא כל האצבעות שות².

לא רק מראה עינינו יטיב לנו להכנת הרבה מקראות ומאמדים סתומים כי גם משמע אזנינו מליצת הערביים ילידי הארץ, משליהם ופתגמיהם יועילו לנו לפעמים להכנת מאמרים קשי ההכנה אשר בלעדם נגשש כעור קיר, ודבר אחד נבוא פה כעת למשל.

הערבי כרצותו להסביר כי אין טבע כל בני האדם שוה ירום את כף ידו, יפשוט את אצבעותיו ויאמר : "מוש קול אצבאאת

(2) את הביאור הזה שמעתי מאחד ממודעי.

שאזוא" (לא כל האצבעות שות) לאמר : עיניך הרואות כי בידי אחת תמצאינה חמש אצבעות וכל אחת שונה מרעותה בגדלה ובעביה, כן גם בני האדם אם כי מחומר אחד קורצו בכל זאת יפרדו בטבע רוחם ובתכונת נפשם.

הפתגם הפשוט הזה ילמדנו דעת להבין מאמר חז"ל, בבבלי פסחים דף קי"ב ע"א "לא כל האצבעות שות" כונתם אין כל בני האדם שוין ודומים איש לרעהו, במבנה גיוס, בטבעם ובתכונתם, ואולי בעלה הראשון הפיק רצונה יותר מבעלה השני, ולכן לא ימוש זכרו גם כעת מלבבה, והמאמר הזה הנשנה במס' גדה ס' נוכל ג"כ לפרש לפי האמור לאמר : "אין כל בני האדם שוים במבנה גיוס תכונתם וטבעם, ולכן לא נוכל להחליט כי יסבב לה בעלה השני את אשר סבב לה בעלה הקודם ומותרת להגשא לו. ופרוש רש"י ורשב"ם שם קשה לחולמו.

צמחי ארץ הצבי.

יבלבל

מצב כל הצמחים והנטיעות המועילים אשר בארץ פלשת
וסוריא, אופן וסדר נטיעתם ותועלתם.

נערך בסדר א"ב לתועלת חובבי ציון בכלל ואחינו עובדי אדמת
הקודש בפרט, ונלווה לו לוח לעבודת האדמה בא"י.

מאת

האגראנאם מ. מאיראווין.

סלו סלו סנו דרך הרימו מכשול
מדרך עמי: (ישעיה נ"ו י"ד).

מבוא.

לב מי מאחינו לא יהגה רגשי תודה, אהבה וכבוד להאיש
הדגול מרכבה הוא הנדיב הידוע, אשר אין קצה לאהבתו לישוב
ארץ ישראל ואין חקר לאומץ רוחו להוציא לפעולת אדם, על ידו
ובעזרתו הננו רואים בעינינו דבר אשר לא יאומן כי יסופר,
ואשר כמעט לא נראה ולא נמצא בקורות עם ועם. — במשך
חמש שנים רכשנו לנו אלפי העקמארים אדמה מאדמת ארץ אבותינו
והאדמה הזאת אשר שממת עולם כסתה פניה זה כאלפים שנה,

נהפכה עתה לגן עדנים הנושאת עליה ערים נהדרים, שדמות בר וכרמי חמד יעמרה מסביב, ואלפי ידים חרוצות מאחינו יעבדוה בזעת אפס, תחת חסות ממשלת תוגרמה האדירה, אשר תשית ימין עזרה לכל הבא להאחו בארצה, ובעזרת הנדיב אשר יתמכם בימין חסדו וכאב את בניו ינהלם.

מטרתנו נמלאה, רואים אנחנו בעליל כי גם אנחנו יכולים לחיות על עבודת האדמה ככל העמים, ומשפחות למאות חיים כבר חיי נחת והשקט מעבודת אדמתם. — השגיאות והחסרונות אשר נעשו ונהיו בראשית התיסדות הישוב כבר חלפו הלכו למו, ובלב סמוך ובטוח נוכל להגיד כי לא יבוא עוד בגבולנו להחרידנו ולקחת את מיטב זמנינו לקרבן למו, כי רק במנוחה שאננה במתינות ובסדר ישר נגשים אנחנו כעת אל מטרתנו, ולא ארכו הימים והמקומות הרחוקים האלה יאחדו לאחד ויהיו למרכז וליסוד נכון לעם ישראל המפוזר והמפורד. — אך עלינו להתבונן גם על מצבינו המוסרי ולדאוג כי הדור הנולד לא יהיה דור הפלגה אשר לא יכיר איש שפת רעהו כאשר הננו זה כאלפים שנה, וגם בעת אשר נאחזנו בארץ אבותינו האחד ידבר רוסית, השני יענהו גרמנית, והשלישי ישיב אמריו רומענית, והרביעי צרפתית. — הו! שהפזורה ישראל איך תוכל להקרא עם? אם בניך לא יבינו איש שפת רעהו, אך גם החסרון הגדול הזה גם הוא הוגה מן המסלה בעזר וחסד הנדיב הגדול אשר פקח עיניו גם על חינוך בני המושבות ללמדם דבר, קרוא וכתוב בשפת אבותם, רק גם עלינו ועל כל החפץ בתחית עם ישראל לעמוד לעזרת הרעיון הזה, כל אחד מאחינו יתאמץ להקימה ולעודדהו למען תהיה שפה אחת לכולנו כי מבלעדי הדבר הזה לא נוכל להיות גוי אחד בארץ.

בכלל עניה ספרותנו בספרים ומאמרים המדברים בשאלות מדעיות וביחוד בידיעת עבודת האדמה מאשר כי תחסר לשפתנו מבטאים ושמות לכל המון המושגים החדשים אשר נולדו

בספרות עם ועם, ולכן הנני נותן לפניכם קוראים יקרים*). ספרי זה אשר תועלת משנה אצור בו הם : א) להודיע מצב הצומח בארץ ישראל וסוריא בעד כל אלה מאחינו החפצים לדעת מצב

(* לבקשת המהבר נעתינו להעמים על שבמני משא קריאת השמות להצמחים והנטיעות השונים, והנה כל חוקר בחקירת שפתינו הקדושה יודע כי אם אמנם נמצאים בבה"ק ובדברי חז"ל שמות רבים לצמחים ונטיעות, אולם הוראת רבים מהם נעלמה מאתנו, והיקרי הלשון נלאו לבוא עד תבליטה, ולעומת זה נמצאים כעת צמחים ונטיעות רבים אשר אין להם כל שם וזכר בספרותינו, ולכן נאלצנו לקרוא בשם לו עזי, והנני להודיע את הדרך אשר דרכנו בה בקריאת השמות בהמאמר הזה :

הצמחים אשר מצאנו להם שם בדברי חז"ל אף אם השם אינו לפי תכונת שפת עברית, ככל זאת קראנו אותו בשם אשר כנו אותו חז"ל, אך הצמחים אשר לא נמצא להם כל שם גם בשפת ארמית, פנינו לשפת ערבית אחותה, והיה אם השם אשר קרא לו הערבי הוא מקורי לאמר כי לא הועתק מלשונות המערב וקראנו לו גם אנחנו בשמו זה, ואם יש להשם הערבי הוראה נאותה וקראנו לו שם עברי מהוראת שמו הערבי, אולם אם השם הערבי אינו מקורי או קראנו לו בשמו הרומי, לאמר אם בשמו העצמי (רק לעמים שנינו מעט את צורתו) או בהוראתו בשפת עבר, ואצל כל השמות אשר נתנו להם הוראה חדשה אם מפי ספרים וספרים או מאתנו הצבנו דמות כוכב כזה * לסמן, וגם הערנו עליהם לבאר את ראייתנו או המקורים אשר ממנו שאבנו את השם הזה. — והנה נפשינו יודעת מאד כי לא מלאנו את המלאכה הזאת עד תומה ; אך זאת נוכל להגיד כי בכל כחינו עבדנו בהעבודה הזאת אשר קבלנו עלינו, ומלבד ספר המלים לכה"ק, ודברי ר"ל הירועים, היו לנו עיגני, גם הספרים : Wiener, Bibl. Realwörterbuch. Neuhebräisches u. Chaldäisches Wörterbuch, v. Prof. Dr. Lewy. Real Encyclopädie für Bibel u. Talmud, v. Dr. Hamburger. וגם לא נמנענו להתייעץ בזה עם מכירנו ומודיעינו העוסקים בחקירת שפת עברית וערבית מה למען יצא הדבר ברור לאמתו. — וכן בקשתינו שטובה לפני כל העוסקים בחקירת לשוננו ולשונות בני שם הדומות לה ביתר ערי ארה"ק ובחז"ל כי יואילו לעסוק במציאת שמות עבריות לכל הצמחים והנטיעות השונים, ולבירר וללכד שמות הצמחים הנזכרים בבה"ק ובדברי חז"ל. ובחסך לב נקבע להם מדור לפי כבודם בחיצות "ירושלים".

העורך.

ארץ אבותינו על בוריה. ב) להיות לתועלת לכל אלה מאחינו אשר יעבדו בעצמם את אדמת ארה"ק. במלים קצרים אבאר כל צמח ונטע על מה הוא משתמש, בצרכי הבית וכן בעולם המסחר והאופן אשר ישתמשו בו למסחר, ובאיזה מחלקי העולם יגדלו, ובעד אלה מהצמחים אשר יגדלו למכביר באה"ק (כמו גשן, זית שומשמיץ, ועוד) וכן בעד אלה הצמחים אשר יוכלו לגדל בשפע רב בארה"ק (כמו שושן, קיק ועוד) לא מנענו מלהעיר אופן זריעתם ונטיעתם, האדמה המסוגלת לגדולם וזמן נטיעתם*).

כהוספה למאמרי הנני נותן לוח עבודת האדמה אשר בו יבואר באר היטב את העבודות והמלאכות אשר על כל איכר בא"י לעשות בכל חודש, והיה אם מלאכתי זאת אשר היא רק נטף אחד מהעבודה הגדולה אשר עוד עלינו לעבוד בהענין הזה תפיק רצון מאת הקוראים, והיה זה שכרי.

ה מ ח ב ר

ר א ש ו ן ל א צ י ו ן . ט"ו תמוז תרמ"ח.

(* אצל הצמחים והסירות אשר תמונתם ותארם אינה ידוע כ"כ בארצות המערב, הדפסנו תמונתם בתבנית קטנה, ואם אמנם כי מלאכת הפתוח לא עלתה לשלמותה בעי"ק, בכל זאת נקוה כי הקוראים יודו לנו גם על המושג הקל אשר ישיגו לפחות מרמות ותואר הצמח והסרי . העורך .

צמחי ארץ הצבן.

1 אבטיח הצהוב, (בטיח אצפר, Cucumis Melo, Melon, Melone) פרי ידוע אשר מוצאו מארץ אסיה, וכעת יגדל בכל ארצות דרום אירופא, על הרוב יגדל בגנים, ומחס גם בשדית-כואה, ומינים שונים לו, לבנים אדומים, ומשומחים (בראשיהם) הנודעים בשם Cantalupen ועוד. בפלשת וסוריא לא יגדלו במדה מרובה.

2 אבטיח, (בטיח, Cucumis Citrullus, Pesteque, Arbuse oder Wasser-melone) האבטיח הזה אשר מארץ אפריקא, מוצאו יגדל גם הוא כעת בכל ארצות דרום אירופא, ועוד במדה יותר מרובה מהקודם, וגם בארץ פלשת יגדל בכמות רב, בשרו האדום והרטוב ינעם לחיך אוכלו. עת זריעת האבטיח הוא בחדשי אדר וניסן, אחרי אשר האכר ינקח את שדהו משלש עד ארבע פעמים, ובחדש תמוז יחל להבשיל, על האכר לשמרם מהשועלים אשר יאכלום למכביר. האבטיח הזה ימכר בפנים הארץ, ורכים מהם ישולחו למצרים.

3 אגוז, (ג'וז, Juglans regia, Noix, Wallnuss), מוצאו מאסיה וכעת יגדל בכל ארצות דרום אירופא. בעודנו בוסר ישגנוהו בקליפתו בנופת. בקליפתו הירוקה ישתמשו לצבע ירוק וביחוד לצביעת הצמר. מהאגוזים יוציאו שמן הנקוב בשם Oleum nucum juglandium הטוב למאכל, להאיר, לרפואה ולצבע. בעת

האחרונה החלו להשתמש בו גם למלאכת הבורית, ביחוד יעשה השמן הזה בארץ צרפת ואיטליא.

עץ האגוז יפה וטוב לכל מלאכת הרושת-עץ, וכלים יקרים עשו ממנו, ומאשר כי על הרוב יובא מארץ צרפת נקרא גם בשם "עץ צרפת". עליו הגדולים והמפיקים ריח טוב Folio Juglandis יוקחו בבתי הרפואות, וביחוד טובים הם למחלת השקרופעל.
בארץ פלשת וסוריא יגדל עץ האגוז בכל מקום, וביחוד בהרי יהודה ובעמק השרון, והרבה מהם ישולחו לאירופא.

4 אגס. (אג'אץ, Birne, Poirier, *Pyrus communis*) העץ

הזה ידוע ופריו נאכל חי, ויש אשר ייבשו אותו למען יעמוד לימים רבים, ובאיטליא ימגוהו בנופת, ויש אשר יוציאו ממנו מיץ הנקוב בשם Cidre אשר יערב במאד לחיך האנגלים.

עץ האגס חזק וטוב לכל מלאכת עבודה ומראהו חום. ונה לקבל קלל יפה, ולכן יקר ערכו במלאכת הרושת העץ.

בארץ פלשת לא יגדל עץ האגס למכביר, וגם במקום גדולו פירותיו קטנים ורזים, מפאת יבשת האדמה, ורק אלה הגדולים בגינת השלחים (ביארה) יביאו פרי ישוה למו, אולם בכארות ודמשק יגדלו למכביר עצי אגס אשר פירותיהם טובים ויפים, ומהם יובאו גם לארצינו.

5 אוג. (סמאק, *Rhus coriaria*)

(*Sumac des corroyeurs*, Sumachbaum), העץ הדוקר הזה גדל בהרבה מארצות הדרום וביחוד בארץ פלשת וסוריא, גבהו משנים עד שלשה מעמער, עליו המכלכלים בכמות רב מאד חומר לעבד עורות, ויקחו לצביעת עורות יקרים (צהוב), וזה סדר לקטתו והכנתו: בחדש תמוז יקטפו עליו ביחד עם ענפיו הרכים, וייבשום היטב בשמש, ואחרי כן יפרדו את

העלים מהענפים ע"י ישרים, והעלים יושקו ברחים עד אשר דק, ואז ראויים המה למלאכתם. האוג הטוב יבחן ע"י, כי עינו ידקק וריחו לא נמר, המין היותר טוב ממנו יובא מארץ סיציליען.

6. * אטדל). (סדר או נבק. Zizyphus lotus, Brutsbeer-
baum) עץ אשר יעלה כנבחו עד כדי 20 רגל, ענפיו מרובים ומתפשטים ברוחב עד כי יתן צל גדול בסביבו. עליו קצרים, וביניהם קוצים דוקרים. והוא גדל הרבה בסביבות ירחו, פרי עגול וקטן ומהם מגיעים לגודל הלזים, ועינם אדום כהה, ומכלכלים

(1) בשלשה מקומות שונים בכה"ק נזכר השם אטד, ולא לבד אשר כולם יסכימו ויעידו על ההוראה החדשה הזאת של השם אטד כ"א' כונתם ועומק מליצתם יבואר לנו על ידה עוד יותר, ונס מאמרי חז"ל המזכירים את האטד יתאימו עמה ויובנו היטב ע"י הוראתו החדשה הזאת. ונביאם פה על הסדר :

א) בראשית, ג' י' : "ויבואו עד גורן האטד", בביאור השם הזה כבר נתקשו חז"ל (מד"ד ס"ק) ובבלי סוטה דף י"ג ע"א) והם השיבו שם שתי תשובות ע"פ דרך הדרשו, אולם לפי ההוראה החדשה של השם אטד, יתכן מאוד כי אצל הגורן או באמצעו עמד אטד רענן אשר נתן צל גדול מסביבו ותחתיו ישבו העובדים לנוח מעבודתם, ולהסתר מקרני השמש הבוהר. והמעלה הזאת של הגורן הזה נודעה בסביבותיו ולכן קראוהו בשם "גורן האטד" ויהיה אם כן שם האטד לא שם מקום הנדשו, רק שם לוו להגורן הזה. ונס הדרשת חז"ל (סוטה שם) מלמד שהקיסוהו בתרים (לארוננו של יעקב) כגורן זה שמקיים לו אטד, עולה על נכון כי ענפי האטד המלאים קוצים דוקרים מוכשרים מאוד להקיף בהם את הגרנות או כל עץ רך לבלי יבואו בהמות שדה ופרזי חיות להבעירם, וכן אנו רואים במקומות אחדים גם עד היום.

ב) (שופטים ט"ו ט"ז) הרבר אשר שם יותם בן ירבעל בפיו לאמר : "אם באמת אתם משחים אתי למלך עליכם, בואו חסו בצלי — כי כאמור צלו גדול ורחב במאוד — ואם אין, תצאו אש מן האטד ותאכל את ארזי הלבנון". כי האטד המסובל בענפים רבים המלאים קוצים נוח לאחוז בו האש, ובכונה מיוחדת בחר יותם את האטד בגודל ההתאנה הנפץ והזוית, אשר אם כי פריו מכלכל מיץ מתוק אך לא ירדה דשן נפש בעליו ולא ישמח אלהים ואנשים כמוהם, ולעומת זה עוד יכאיב וידקור את

מיץ מתוק וגרעין קשה, והם נקראים בערבית דום, הדום־יאכל חי, ויש מקומות בארץ אשר האכרים יבשלוהו ויעשו ממנו מרקחת קפויה, וגם נדרש בבתי הרפואות.

הערביים יקדישו ויכבדו במאוד את האמד, ויטפלו עליו הגדות מסלות וספורים זרים, ואחד מהם הוא כי בכל אמד אשר עבר עליו שלשים שנה יבוא לשכון רוח אחד הקדושים, ולכן יבזו ויקצפו במאוד על האיש אשר יהין לגדע אמד זקן באמרם כי על זה נאלץ הרוח השוכן בו להיות נע ונד בעולם.

7. אֶלְה. אֶלְהָה (בְּמַם). *Pistacia atlantica*. Atlantische.

יד הנוגע בו לקטוף סירותיו, ואם אך מרחיק ירח אש תצא אש ממנו ותאכל את ארזי הלבנון.

(ג) תהלים נ"ה: "בטרם יבינו סירותי כס אמד כמו חי כמו חרון ישערני" כאשר אמרנו אין עץ בכל העצים אשר יהיה נוח לאחזו בו האש כהאמד, ויהיה כונת המשורר בהכתוב הזה על מהירת הכליה של העושה עול אשר הוכיז בהכתובים הקודמים, ויאמר כי בטרם יבינו — לאמור ירגישו — סירותיכם — את האש — של אמד, — הבער תחתיו — ועוד יהיה כמו חי — אשר הוא אך כהרף עין — בזמן מהיר כזה ישער המעולים ממקומם.

(ד) בירושלמי (נדרים ח' י"ג) נזכר השם "מד בר האמד" ולדעתנו אולי הוא מד בר ירחו אשר שם ינדלו גם עד היום עצי אמד רבים, ועל שםם נקרא גם בשם מדבר האמד ושם גרו הרבה מהשומרונים ולכן ברצות רבי להכעיס את רבי חנניה אחי ר' יהושע כתב לו צא לך למדבר האמד ותהא שוחט ונחונין זרק. — והנה בלשון המשנה נקרא אמד בשם כנרא (לא כהמבארים אשר תרגמהו Artischocke) ומאמרי ח"ל בספחים י"א ע"ב, ב"ב מ"ח ב', מגילה י"א, נראה בעליל כי הכנרא הוא עץ גבוה אשר צלו גדול וסירותיו מתוקים, ולכן אין כל ספק כי הכנרא הוא האמד. סירותיו יקראו בשם "דימין כנרא" (ברכות מ"ב) ולפעמים נקרא גם העץ בשם "דימין" (כלאים ס"א, ב', דמאי א', ב'). (ראה הערות החכם פראס, פליישער בספר המלים לתלמוד ומדרשים של החכם דר' לעווי).

(ה) מבארי כה"ק, וחוקרי הלשון נפלגו בדעותיהם בהוראת מלת אֶלְה מהם

Pistacie, Pistache atlantique) העץ הזה יגדל הרבה ביריחו ובסביבות חברון וביחוד בהרי תבור (על הדרך העולה מנצרת למטבריה), ובגבהו יעלה עד כדי ששים רגל, וצלו גדול, פרו עגול שמוח, וגדלו כגודל הפלפל ושתי קליפות לו החיצונה ירוקה ורכה והפנימית קשה וכה גרעין קטון מאד, ומעמו דשן, והערבים יקלום באש ויאכלום בקנוח סעודה, והם הם ה"בטנים" אשר שלח יעקב אבינו מנחה ליוסף בנו. (בראשית מ"ג, י"א).

8 אלוץ, אלוץ³). (בלוט. Quercus Palesti-

neae, Q. Baillot. Eiche. Chêne) מהמינים הרבים

של האלוץ הגדלים בכל חלקי העולם, ומתם גם יערים גדולים, ימצא מין אחד בארצנו, והוא נקוב בשם אלוץ פלשת או בלוט, והוא יגדל מעצמו בכל הרי הארץ, וביחוד בהבשן, כעת לא יוקח ממנו עצי בנין אך לפרקים, כי יגדעוהו בעודו באבו וישרפוהו לפחמים, והם הפחמים היותר טובים. האלוץ הוא מהעצים היותר זקנים בעולם ומסאת חוץ וקיום עצי השתמשו בו בימים מקדם לבנינים גדולים.

אמרו כי אלה ואלוץ אחד הוא. והם רק שמות נרדפים, ומהם תרגמוהו Terebinthe, אולם

הכתוב בישיעיהו "אלה ואלוץ אשר בשלבת מצבת בם" יסתיר את ההוראה הזאת.

כי מטנו נראה כי אלה ואלוץ הם שני מינים נפרדים, וכן יוכיח ג"כ הכתוב "תחת אלוץ

ולבנה ואלה כי טוב צלח" אולם אין כל ספק כי אלה הוא העץ אשר הבאנו בספרי-

ישמו הערבי בוטם ועוד על זה כי מן תרגמו האונקלוס ויזכ"ע בכל מקום בשם בוטם-

הצל הגדול אשר להבוטם כאמר יתאים עם הכתוב מהושע אשר הבאנו (העורך)

(3) על אמתת הוראת השם "אלוץ" יעיד ישמו הערבי המתאים עם ישמו הארמי

"בלוט א" כי בכל מקום שנוכר בזה"ק "אלוץ" מתרגם בלוטא. אולם יוכל היות כי

בהשם העברי "אלוץ" נכלל גם המין הנקרא ברומית Quercus pseudococcifera,

אשר גם הוא יגדל ועוד שם בארץ-ק. אך העץ הנקרא ברומית Quercus ilex

(Steineiche) אותו יקרא העברי "תרה" ונרבר עליו בערמי. (העורך)

למבנה אניות ולכלי בית, וגם פרוי היה לטאכל לרבים.
 אחד האלונים הנודעים לשם בארץ הזאת הוא האלון
 אצל חברון, אשר לפי ההגדה הוא שריד האלונים באלוני
 ממרא, הקף גזע העץ בתחתיתו הוא עשרה מעטער, ובגובה ששה
 מעטער ישתרג העץ לארבעה שריגים גדולים, וכאשר יחברו
 יחד למעלה יהיה הקף צמרתם כמאה רגל. האלון הזה עומד כעת
 בתוך בית מקלט הרוסים.

9 אנולא (*Inula Cordata*, Alant), גובה העץ הזה
 1 מעטער, לו עלים גדולים לבנים ושחורים, ופרחיו גדולים
 וצהובים, עיקר נטיעתו הוא לתכלית שרשיו *Radix Inulae* אשר
 ממנו יוציאו שמן הנקרא על שמו ואבק הדרוש למרבה בבתי
 הרפואות. העץ הזה יגדל ביחוד בהרי הלבנון.

10 אסמים. (*Indigofera tinctoria*, ניל)

Indigo, העץ הזה האוצר בקרבו הצבע הנודע
 לכל, אשר מוצאו מארץ אינדיה, נמצא גם
 בסביבות יריחו. העץ הזה יגבה עד כדי קומת
 המעטער, עליו אשר תבנית נוצה להם הם
 במראה תכלת, ועליהם פרחים אדומים כדמות
 ענבים. הצבע אצור בגבעוליו ועליו, והוא יפרד
 מהם באופן זה: הגבעולים והעלים יושמו-בבור סיד, ועליהם יותן
 מים די עד לכסות העלים, ואז יכבשו אותם באבנים כבדים
 וכדומה, אחרי עבור שעות אחדות תחל התסיסה, ואחרי עבור
 ימים אחדים ישאבו את המים ויריקום בכלים מיוחדים, וינעו
 אותם במקלות כשתי שעות, וע"י התנועה הזאת ירדו גרעיני תכלת
 אל שולי הכלי, והמים יחלו לשוב מעט מעט לעינם הראשון, אז
 ישפכו את המים, והמקפה הנמצאה בשולי הכלים יוכבש במכבש
 ויחתכום למלכנות וייבשום בשמש, וזה גמר מלאכתם.
 צבע האסמוס יקר מאד ומסחרו נפרץ כי הוא ידרש

בבתי צביעה לצבע תכלת קרמין, ותכלת לכביסת בנדים.
אספרגל. (ראה חבושים).

11. אפסתוק. (פֶּסְתֶּק Pistacie, Pistacia vera, Pistache)
מוצאו מסוריא ופרס. וכעת יגדל בכל ארצות ים התכון,
גבהו מעשרים עד שלשים רגל, והוא נושא פרות דומים ללוזים,
ארוכים וחדים בראשיהם. קלפתו דקה וקשה ומתפצלת מהר לישני
חלקים, והגרעין אשר בתוכה דשן ומעמו נעים. מלפנים שמשו
בו גם לרפואה, כעת יאכל חי, וגם ישתמשו בו לעשית
ממתקים. בשוק המסחר יובא בקליפתו (in cortice) או
מפוצל (ex cortice) והיותר טובים שבהם הם הבאים מארם צובה,
והבאים מסיציליא נמכרים בשליש פחות.

12 אפרסק. (חוח Amygdalus Persica, Pêche, Pfirschen)
גדל בארץ, אך לא במדה מרובה, פרוי יאכל חי, מבושל, וגם
מטוגן בנופת, גרעיניו ימלא מקום השקד המר
בעשית משקאות כמו הליקור ועוד, עליו ופרחיו
Flores et Folia Persicorum יוקחו לרפואה.

13 אֶצְטְרוּבִילִי⁽⁴⁾ (צנובר, Pinus Brutia, Pin, Pinienbaunn.)
העץ הזה אשר יעלה בגבהו עד 15 מעמער יגדל ביחוד בארצות
פלשת וסוריא, והמובחר ממנו הוא בהרי הלבנון,
וגם בארצות איטליא, ספרד ודרום צרפת
יגדל זעיר שם.

⁽⁴⁾ מקור השם הזה הוא מלשון סודית. פרוי יקרא גם כן בשם אצטרובילי
(ע"ז י"ד ע"א) וכפרוש רש"ם בשם רש"י בתוספות (שם) ד"ה יסורי דארזא" וכן נמצא
גם בשח"ש רבה ע"פ שררך אנן השהר, והלא (ערמת) של אצטרובילין יפה משל חטים

העץ הזה נושא פטוטרות⁶ בעלי קשקשים באורך 18 ס"מ במראה צהוב כהה המתקצרים למעלה כמגדל, ובין כל קשקשת מקשקשותיו ימצאו שני לחים ארוכים אשר קלפתם קשה כאבן, וגרעינם מתוק, ומעמו כלשד השמן, והם ידרשו בבתי עשית ממתקים וגם בבתי הרפואה.

עץ האצטרובל חזק ומתקים, ולכן יוקח למכביר מאת ממשלתינו הרוממה למבנה אניותיה.

14 ארז (ארז, Cedre, Cedrus Libanotica)

Ceder), מקום גדולו הראשי ארץ פלשת וסוריא, והוא אחד מהעצים היותר זקנים ונחמדים למראה בקומתו ובהדרו. עץ הארז קשה מאד, החפצים אשר יעשו ממנו יארזו ימים רבים, ולכן ישתמשו בו באירופא וביחוד באנגליא לעמי עופרת (אבל איננו הארז האמתי רק מזויף הבא מאמעריקא ואינדיע). כאשר נחתך בו ינטוף ממנו מין שרף הנודע בשם שרף-הארה, ומלבו יוציאו מין שמן מריח מאד.

בימים מקדם היה העץ הזה נטוע למכביר בהרי הלבנון, וממנו בנו אניות והבנינים היותר גדולים ומפוארים, אך מעט מעט נגדע העץ הזה ויושבי הארץ לא שמו אל לבם להרבות נטיעותיו, עד כי בשנת 1574 לא מצאו תרי הארץ רק עשרים ושש ארזים זקנים, וכמאה שנים אח"כ לא מצאו הנוסע Rawolf רק 16 מהם, והנוסע Labileadière מצא בשנת 1798 רק 7, והקף הגדול שבהם

ולדעתינו גם ההוראה השניה של מלת אצטרובל הוא העץ הסובב את אבן הרחים, (ב"ב ס"ה ע"א) אחת היא עם הראשונה, כי כאמר בפנים עץ האצטרובל קשה במאד, ובל"ס עשו ממנו את העץ הסובב את אבן הרחים ולכן נקרא גם הוא בשם 'אצטרובל'. (העורך)
(5) השם הזה נזכר בע"ז שם ולדעת רש"י הוא עוקץ הפרי אך באמת אין להאצטרובל כל עוקץ, ולדעתנו כונו בו ח"ל על אגודת הקשקשים האוצרים את האצטרובל. (העורך)

הגיע לשלשים ושישה רגל, כעת לא נמצא בכל רוחב הר הלבנון אסיפת עצי ארוך רק לרגלי הכפר דיר-אל-קאדיב על הר שלג, הגבוה 1925 מעמער מעל פני הים. היער הזה מכלכל 350 ארזים. בהם נמצאים רק שבעה עצים זקנים אשר שיא גבהם יעלה יותר מארבעה ועשרים מעמער, — הארזים האלו הם עדים נאמנים על גודל ויופי הבניה של בית מקדשנו, ארמנות מלכינו, ורושם חזק יפעלו על לב כל גוסע אשר לב רגש לו .

15. * אשל⁶). (אשל. *Tamarix manifera*

Tamariske העץ הזה יגדל בארץ ישראל, סוריא

ומצרים למכביר, קומתו ממוצע וישר, עליו הארוכים וקצרים יושבים תכופים איש בצד אחיו ולא יפלו גם בימי החורף. הפרי הירוק אשר יגדל עליו אך במעט, כגודל האגוז גדלו, ובחלקי

חומרי דומה להעפצים. העץ הזה יעמוד ימים רבים ולכן ינטעוהו לפעמים לזכרון, עצו חזק, ובמצרים ישתמשו בו לעשית כלים

(6) רוב המתרגמים והמבארים ובכללם גם האונקלוס תרגמו את השם אשל אם

בשם אילן (סתם) או קבוץ אילנות (פרדס), אולם הכתובים בשמואל א' כ"ב ו', ל"א כ"ג, יתנו אותותם אותות כי השם "אשל" הוא שם עץ ידוע, כאשר נבאר.

בשמואל א', כ"ב ו' כתוב "ישאל יושב בנגבה תחת האשל ברמה", וכתב

הספר אשר אבה לציין לנו בפרט את המקום אשר שם יושב המלך שאול בעת ההוא בל"ם קרא בשם את העץ אשר תחתיו יושב. וגם ההוראה השניה של מלת אשל לאמר קבוץ אילנות לא יתכן כי אז היה לו לאמר באשל כמו ביער בערב. — שם ל"א י"ג "ויקברו תחת האשל בִּבְשֵׁה". וישובי יבש גלעד אשר באו לנמול את ההסד האחרון עם מלכם ואדונם אשר נפל כנבור מלחמה על שדי קטל, בלוי תפונה קברוהו תחת עץ נודע ומצוין למען ידע כל ישראל את מקום קברו. ולכן אין כל ספק כי אשל הוא העץ הנקרא ברומית *Tamarix manifera* ושמו הערבי גם הוא אשל, ודרך העץ הזה להכות שרשיו עמוק בארמה ולכן גם אברהם אבינו כאשר השלים את אבוטלך וכתת שם ברית עמו נטע את האשל למען יהיה לו לעדה כי הוא הפר את הבאר. (העורך)

שונים וגם להסקה. מהעץ הזה יוקח השרף הנודע בבתי הרפואות
בשם 'מן' (Manna).

16 אתרוג. (אתרנג' Citrus Medica, Cedra, Paradis Apfel)

עץ האתרוג ימנה על סוג עצי הלימונים, ויגדל בפלשת וגם
בארצות הדרום, ובארץ פלשת שני מקומות ראשים לגידולו,
האחד בסביבות יפו, והשני בהכפר אס-איל-פחס
וסביבותיו (אשר אצל טבריא). בגנות השלחין (ביירות) אשר
בסביבות יפו יטעו את עץ האתרוג בינות לעצי האראנגען,
ולימונים, וכו' להגן עליו מפני הרוח המזיק לפירותיו במאד.

עץ האתרוג ינטע באופן זה : ענף עץ זקן יחתכו לחלקים
אשר בכל אחד ימצא למצער ארבעה או חמשה קשרים, וישיבום
באדמה לא רחוק איש מאחיו, ואחרי עבור זמן מה יוציאו ענף
אחד או שנים, אחרי עבור שנתים יגיעו לגובה 1 מעמער,
ואז יוציאו אותם מהמקום הזה ויטעום במקום הקבוע להם בהגן.
מהעת הזאת על הגנן להשקותם במשך ימי הקיץ בכל
חמשה או ששה ימים (ככל העצים מהסוג הזה), בהשנה הרביעית
בחדש ניסן יראו על העץ זעיר שם זעיר שם פרחים ובסוף חדש
תמוז ואב יגמל הפרי.

עץ האתרוג נותן פירותיו כמעט בכל השנה כלה, האתרוגים
אשר יגמלו בחדש תמוז ואב יקטפו וישולחו לחו"ל לצורך החג,
ואלה אשר יגמלו בחדש אלול ותשרי ימכרו בארזה"ק, ואלה אשר
לא יגמלו להזמן הנז' לא יקטפו עד ירחי כסליו ומבת אשר אז
יגדלו למאד, ומהם יעלו במשקלם עד קילא וחצי, והמה יוקחו
למגנס בנופת.

בארצות אמליא, ספרד, גענוא ומאלאנא גדל המסחר
באתרוגים המטוגנים, קליפתם העכה תכוסה בנופת ותושם בחביות
והם נודעים בשם Citronaten או Succade והיותר טובים ממנו
יובא מגענוא.

ב'

17. במיה. (במִיָּא, Hibiscus esculentus, Corme, Spierling)

ישראל, בגנות השלחין (ביארות) כצמח הקיץ, גובה גבעול הצמח הדומה לעין, יעלה עד 2 מעט מעט, עליו גדולים, ופרחיו יפים וצהובים כבכל הצמחים אשר למשפחת Malvaceae, פריו ארוך וחד ומלא, גרעינים עגולים, ובעודנו ירוק יאכל מבושיל באופנים שונים ומעמו נעים.

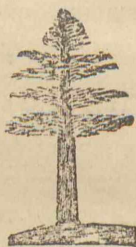

18 בצל. (בצל, Allium Sepa, Ognon, Zwibeln) נמצא

הרכה בארץ ויגדל בגנות בימות החורף, ועיקרו למאכל ליושבי הארץ, ומעט מזער ישולח למקומות הקרובים.

19. ברוש. (שורן, Cupressus semper-

virens, Cypresse, Cyprès comun,) זהו יפה במאוד, גדולו הוא כתבנית פיראמידה, עליו קטנים ודקים, וירוקים תמיד, בארץ ישראל לא ימצא כ"א זעיר שם זעיר שם, עצו אם כי יפה הוא במאוד, לא יסכון לכל מלאכת חרש, מפני ריחו הקשה אשר לא ינעם לאף כל איש, עצי ברוש אחדים נטועים ג"כ על מקום המקדש. בדרום אירופא נוהגים לנטעו לבשדי הקברות וגם בגנות.

ב'

20 * גדגדניות⁽⁷⁾ (חנדקוק Melilotus officinalis, Honigklee)

(7) ראה הערת החכם Prof. Fleischer בספר המלים להלמוד ופירושים של ד"ר

מוצאו היא אסיא המערבית, והוא מספוא טוב לבהמות, ושנתים יגדל במקום אחד, בארצנו יגדל כעת אך מעצמו, אך בידנו לזרעו בכל מקום בארצנו כי לגדולו די גם אדמת חול כחושה, שרשיו ילכו עמוק בארץ, חשש הגדגדניות כאשר יכרתוהו במרם יציץ ציץ הוא מספוא טוב לסוסים, וככל עת היותו באבו הוא טוב למאכל לכבשים. בשנה הראשונה לזריעתו יקצרוהו אך פעם אחת, אולם בהשנה השניה יקצרוהו מג' עד ד' פעמים, בימים האחרונים החלו האשכנזים בני ההיכל לזרעו במושבותיהם.

21 גפן. (דאליה, Weinstok, Vigne, Vitis Vinifera) הגפן

הוא אחד מהעצים היותר קדומים, ארץ מולדתו הוא לפי דעת אחדים מהוקרי הצמחים ארץ פרס וקאוקאז, ולדעת אחרים סוריא ופלשת, וכמספר השנים אשר עברו עליו, כן רבו וגדלו מספר מיני הענבים אשר יוציא העץ הזה, והוא נפרץ בכל חלקי התבל אשר אוירו ומזגו לא יגדו לגדולו, מצפון אשכנז עד המדאפיקען ומארץ מאמריק הקדומה עד הארץ היותר חדשה היא ארץ אוסטרליא יגדל הגפן ויפרוהו בהדרגה למיניו השונים לפי מבעו וטבע האדמה ומזג המקום.

במצב כלכלת המדינה הכי נכבד מאד גדול הגפן, ועינינו הרואות כי בכל מקום אשר האקלים לא יגדו לגדולו והעקמארען אדמה לאלפים נושאים עליהם את הגפן, ואנשים רבים ימצאו בו חית ידם, יושבי ארץ צרפת אמליא, ספרד, פורטוגאל, אונגריה, אשכנז, רוססיא, תוגרמה, אנדיה, צפון אפריקא, אמעריקא

לענין ערך 'הגדגדניות' הענין בעדן כי המתירנים אשר תרנמו את המלה הזאת בפרו
ה עץ הנקרא ברומית, Cerisa acida et negra, בצרפתית, Cerise, ובאשכנזית Kirschen
שנו בראה ושנאותם זאת מיוסדת על הטעות אשר נפל בתרגום הלועזי של רש"י
על המלה הזאת, ובאמת הוא אך עשב המשתמש למאכל בהמה כמובא בפנים.

העורך.

וגם אוסטרליא גדלו את הגפן, בכל מקום אשר תהיה לאל ידם, ובשלה הארצות הראשונות חלק גדול ממצבם תלוי בהגפן. הסבות אשר הסבו התפשטות גדול הגפן כמעט בכל חלקי התבל מוצאם מטבע העץ ופריו, והן תפרדנה לשלשה : א) את עץ הגפן נוכל לנטוע בכל מקום ואדמה שתהיה (מלבד בהמקומות אשר תחת איזור הקר) חול, אבן, הר, עמק, והוא ישגשג מהר, ובימים לא כבירים יהיה לגפן אדרת. ב) אם אך יקלט הגפן בהאדמה יתן עוד בשנים הראשונות פרי ישוב לו, וכרבות ימיו כן יעלה וירבה פריו בכל שנה ושנה. ג) פריו הוא מאכל תאוה לכל באי עולם, ויינו ישמח אלקים ואנשים. מי לא ידע את טעם הענבים בעודם לחים וערכם לחזק ובריאת הגו וביחוד לחלשים ? מי לא ידע פעולת יין ישן הבא מבארדא פארטא או מאקיא על מבנה גו האדם ? איזה המקום בכל רחבי התבל אשר לא יובאו שם ענבים יבשים הנודעים בשם צמוקים ? בשומינו אל לבנו את ערך פרי הגפן בן בהיותו לח, יבש, וכן בהתפכו לנחלי נוכל להבין את התועלת הרבה אשר תביא הגפן לבעליו, בהארצות אשר יגדלו שם במדה נפרזה.

בארץ ישראל אם כי כעת לא כוסו הרריה בענפי הגפנים בכ"ז נראה בעליל מכה"ק דהדול כי בימים מקדם היה חלק גדול מהארץ הזאת נטוע גפנים אשר נשאו פרי להפליא וכל דברי תוה"ק מלאים הדר הגפן ונועם פריו. המקומות המעטים בארץ הנטועים כעת גפנים כמו בסביבות ירושלם חברון סלכה (צלח) והגפן הנודע ביריחו יתנו עדיהם למדי כי מסוגלת היא הארץ הזאת לגדול הגפן ושגשוגו, אם אך בידים חרוצות תעבד, ומינים שונים מהמינים הטובים העושים פרי הלולים ישתלו על אדמתה אז עד מהרה ימלאו דברי החוזה : ובנו בתים וישבו ונטעו כרמים ואכלו פרים, וארץ ישראל תוכל ברבות הימים להתחרות בסחר היין גם עם ארצות אירופא.

כאשר אמרנו הסתעף הגפן במיניו לאלפים, בראשונה יבדלו במראיתם, מהם לבנים, אדומים, שחורים, ובשניה בארץ

מולדתם כמו : שמפאן, בארדא, מאלאגא, וכיו. המינים השונים האלו לא ימצאו בארץ ישראל, הערבי ידע להבדיל אך שני מינים ראשים והם : חלילי (חברוני) וכלדי (מדיני) והם יפרדו לשלשה מינים (1 מראוי (2 דבוקי (3 גנדלי, רוב מיני הגפנים האלו נושאים ענבים גדולים ולכנים המוכים לצמוקים, ומהענבים השחורים ימצא רק מין אחד טוב אשר פי הערבים יקבנו סימאניע, והוא טוב המראה.

כבר אמרנו כי בארץ ישראל, וכן בכל מקום יגדל הגפן באיזה אדמה שתהיה, אך האדמה הזוטר טוב לשגשוגו היא : אדמת חול-חמרה, או אדמת גיר-רכה, או גם אדמת חול יבשה, אם אך תחתיה נמצא שכבת חמר קשה, וזאת תורת נטיעת הגפן :

מיד אחרי הגשם הראשון על הכורם לחרוש ולשדד את רגבי האדמה, ועוד יותר טוב יעשה אם יחפרה באתו היטב למען שרש ממנה את כל העשבים הרעים אשר עלו עליה, וביחוד את עשב האנגיל (chiendent) המכה שרשיו עמוק בהאדמה, ולא יתן להגפן לגדל.

אחרי כן יחלק את האדמה בחבל לחלקים מרובעים סביב, ורחוקם תלוי במיני הגפן, (לגפני ארץ פלישת דרוש $2\frac{1}{2}$ —3 מעמער ולגפני אירופא $1\frac{1}{2}$ מעמער), ובנקודת הנגיעה של השורות יחפור חפירה, אשר ארכה מן שישים עד שבעים סענ" מימעמער, ורחבה שלשים, ועומקה תלוי בטבע האדמה ; באדמת חמר שישים סמ. ובאדמת חול טוב לחפור עד אשר ימצא קרקע בתולה, ובה יתן את הנמסע ועליה עפר מעט ודורס את העפר ברגליו עד כי יקשה למען לא יוכל האויר לחדור בו. ואחרי כן שופך עליו את יתר העפר אך לא ימלא את כל הבור בעפר למען יוכלו המים לרדת בו, וכר"ח אדר יכסו את כל הבור בעפר, ויניחו מהנמסע מגולה רק קשרים אחדים, ואח"כ יחרש או ישדד את כל הגן, ובה תם סדר עבודת הנטיעה. לפני הפסח כאשר יחלו הקשרים להתמלא, יזמר את הקשרים העליונים ויניח

רק אחד או שנים סמוך. להאריך, ובמשך הקיץ יצמה מהקשרים גופן חדש, ואז על הכורם לשות עין לכלי יבש ויתקשה אדמת הכרם ולנקהו ככל האפשר, וזאת היא עיקר עבודת הכרם; וכחורף הבא בעת השלכת העלים ישמור לומר את הענפים, וכחורף השני יכרות עוד הפעם את הנטע הרך עד הקשר או שני הקשרים התחתונים, ובקיץ הבא יעלו ממנו שתי נטיעות (ואם יעלה יותר על הכורם לקמפס). בחורף השלישי יזמרו את הגידולים החדשים ויניחו מהם רק שנים או שלשה קשרים, אשר ביחד יהיו ארכעה שריגים, ובקיץ הרביעי יתן הגפן את בכורי פרותיו.

הגסיון הנעשה בהמושבה "ראשון לציון" והחלטת הכורמים המובחקים מצרפת אשר חקרו את תכונת ארץ ישראל, הראו לדעת בעליל כי חסר בהארץ הזאת גפנים ממינים טובים, אולם ת"ל כי סקידי הנדיב הנודע משתדלים להביא את בחירי גפני ספרד וצרפת, ולשתלם על אדמת יהודה במקום הגפנים הישנים, ורק מינים אחדים מגפני פלשת אשר יינם טוב הניחו.

לתשלום דברינו על אדות נטיעת הגפן, עלינו להעיר על מחלות אחדות הרובצות בארץ הזאת עליו, וכידן לקפד חיינו אם הכורם לא ישים לבו לבער אחריהם מהר. המחלה הראשית היא: על עלי הגפן ימצא מין אבן שחור, האבן הזה מכלכל רבואות זרע הנראים רק באמצעות זכוכית מגדלת, ומיד כאשר יחס האוויר יחדרו אל בשר העלה, והמה יראו אז בתבנית כתם שחור, ואחרי ימים אחדים תכול העלה ותפול, ולפעמים תבוא המחלה הזאת גם על הענב ועל ידה יורקב כליל.

התרופה היותר טובה להמחלה הזאת הנודעת בשם oidium לגפר את הגפנים בנפרית, על פי אופנים שונים, שלש פעמים במשך ימי הקיץ, ראשונה כאשר יצאו הענפים, שניה עשרה ימים לפני הגן, שלישית שבועים אחרי הנצו, ואז במוח יהיה הכורם כי המחלה לא תשים שמות בגפניו, אך עליו לראות כי בסוף ימי הקיץ כאשר יפלו העלים לאספסם ולשרפם למען לא ישאר הזרע בתוך הגן ויעלה בקיץ הבא עוד על הגפן, בהגסור

יכלה מלאכת הכרם עד עת לקימת הענבים אשר בסביבות יפו
היא בירחי אב אלול, ובסביבות ירושלים בירח תשרי.
כאשר יכלה לקימת הענבים על הכורם לבררם לעשית יין
לכר ולצמוקים לכר.

כבר הזכרנו כי יקד לנו ערך הגפן, מאשר פריו מאכל
תאוה, בעודנו לה ייבשוהו לצמוקים אשר יוכלו עמוד ימים
רבים ומהעסים האצור בו נעשה את היין. ערך הצמוקים יקר
ונכבד בעולם המסחר כי מלבד אשר יבשלוהו ויערבוהו במעשה
אופה, עוד יוצאו ממנו בהארצות אשר שם לא ישגשג הגפן
יין, ולכן נחשוב כי לא למותר יהיה לבאר לסני הקוראים את
ערך הצמוקים למיניהם ואופני עשיתם.

צְמוּקִים.

בידינו ליבש את הענבים באופנים שונים : (א) בעודם על
הגפן אז יחתכו את שריגי הענבים עד חציסוכה יתלו על הגפן עד
אשר יתיבשו כליל, ובסדר זה יעשו הצמוקים בספרד. (ב) כאשר
יבשלו הענבים המיב ויקטפו יטבלו במים המעורבים באפר
עצי נפנים ואחרי כן ישמחו על פני השמש, ובסדר זה יעשו
ברוב הארצות. (ג) ישמחו את הענבים שמוח על פני שטח
אדמה אשר נפזר עליה רסיסי אבנים שהורים למען ימשכו עליהם
קוי השמש ושליש פעמים ביום הפכום, ויתלשו מהם במלקחים
קטנות את הענבים חנרקים, ובאופן זה יעשו במאלאגא. (ד) המין
הנודע בשם Passerillas ממחוז Alicante יעשה באופן זה : יטבלו
את הענבים במי אפר (מעצי גפנים) המעורב בשמן או חמאה ועי"ז
יבקעו הענבים והעסים היוצא מהם יתיבש ויהיה לנופת והם יובאו
בכדי אבן, ולכן גודעים בשם צמוקי כדים Potraisin מלבד המין
הזה נודע עוד מין צמוקי כד אשר יעשה מענבי מוסקאט, ובאופן
זה : האשכולות יחתכו כחצות היום בחום השמש ומיד יושמו
בכדי אבן אשר יושחו מלמעלה ויושמו בחול חם. באחרונה עלינו

להזכיר עוד מין צמוקים מצוין הנודע בשם Korinthen Passulae *minores* והוא יבוא אך ממחוז מארעא ואיי יאניען הנעשה ממין נסן מיוחד הנקוב בשם *Vitis vinifera apyrena* והם קטנים במאד, בלי גרעינים, ועינם אדום תכלת, וזה אופן עשיתו: כאשר יבשלו הענבים ויקטפו ישמחו על פני שמח אדמה יבשה ויתיבשו על פני השמש ואח"כ יוציאו מהם את ידותיהן ויושמו בממגורות. בארה"ק יעשו הצמוקים רק בסביבות חברון וסלכה (צלת) אשר מעבר לירדן, ואם אמנם כי ענבי ארה"ק מוכשרים לצמוקים, אך אופן התיבשותן וכיחוד מנהג האיכרים לטבול את הענבים בשמן אשר על ידי זה לא יהיו הצמוקים נקים ימנעום לבא בשערי השוק באירופא. — בשוק המסחר נודע לשם צמוקי סוריא או מזרח אשר יבוא על הרוב מאזמיר, והם יפרדו למינים שונים, הטובים שבהם הם המובא מכפר *Reis Dereh, Uvazik* הוא רטוב וקלפתו דקה ויוכל להתקים, הבא ממחוז *Cisme* הוא ג"כ טוב ועינו חום, מכל אלה המינים יובחרו הטובים שבהם ואחרי אשר יוציאו מהם ידותיהם יובאו אל השוק בתיבות של 25—30 פונט והם נודעים בשם *Eleme* והנשארים יובאו בחביות גדולות של 200 פונט. מלבד האמורים נמצאים בסוריא עוד שני מינים מצוינים האחד קטן מאד ומראהו דומה לזהב ג"כ בלי גרעינים וידות ונודעים בשם *Sultania* והשני גדול כשזף מבלי גרעינים וידות וינעם לחיך אכלו והוא נודע בשם *Damaszener* — צמוקי איטליא נודעים בשם *Kalabrichen* בשרו עב ומעמו ערב ועינו צהוב כהה. — צמוקי צרפת יובאו ממחוז *Languedoc, Provence* והטובים שבהם הם *Panses de Roquevaire* עינם צהוב, בשרם רטוב ומתוקים במאד. — צמוקי ספרד יובאו ממאלאגא, וואלענציא, אלעקאנט והם גדולים ומהירים ועינם חום נוטה מעט לתכלת. מלבד המינים אשר הזכרנו ימצאו עוד מינים למאות, ומליאנען קילא מהם ימכרו בכל שנה. — צמוקים טובים דרושים להיות גדולים דשנים ונקים.

יין

לכאור את כל מלאכת עשית היין לפרטיה דרוש ספר מיוחד, לכן נתן פה לפני קוראנו רק הכללים היסודים הנחוצים לעשיתו ולקיומו. — היין הוא העסים היוצא מהענבים ורק ישונה על פי פעולת האויר וחומר החומצי. — כאשר יקטפו הענבים יפרדו מהם הכאושים והנרקבים ואחרי כן יפרד הלבנים לכדם והשחורים לכדם ויתלשו מהם ידותיהם באמצעות כלי מיוחד לזה (Egrapoir) וישמו בגיגית (Cuve) גדולה וידרכו היטב עד אשר יהפך כולו למקפה המכיל בקרבו העסים (והוא אוצר צוקער מיס ועוד איזה חומרים) והחרצנים והזגים, מיד אחרי הדריכה תחל התסיסה (Fermentation) ואז יתנוהו בחביות ויכסו את פיה היטב לבלי יפעול האויר על היין לרעה, אולם לעשות יין לבן ישפכו רק את העסים לתוך החבית מבלי לערב בו את חרצנים והזגים. ביום השלישי תגיע התסיסה למדרגתה היותר גדולה, החרצנים והזגים יעלו למעלה ויכסו את פי החבית, העסים כבר אבדו את מתקו ותמורתו השיג מעם יין, אחרי ימים אחדים כאשר תכלה התסיסה ישאבו את היין מהזגים והחרצנים וישפכו בחבית אחרת והזגים יאצרו במכבש להוציא מהם שארית יינם, אך היין היוצא ממנו גרוע כמעט וריחו, ממיץ הענבים בעצמו, ולכן העושה יין טוב נזהר לבלי ערבב אותו בהיין העקרי.

החביות צריכות להיות נקיות לבלי יתנו כל ריח, ובטרם יושם בתוכם יעשונו בגפרית, החבית מוכרחת להיות מלאה משך 6 עד 8 שבועות הראשונים אשר בכל העת הזאת היין עודנו תוסס מעט ומזדכך משמריו ואחרי הזמן הזה ידרוהו מהשמרים העבים אשר בשולי החבית לתוך חבית אחרת.

לזכך היין נמצאים אמצעים שונים, אך היותר טוב שבהם הם חלבון ביצה ודבק הדג (פיישקלע).

היין יפרד על פי מראיתו וטעמו, לאמר: אדום, לבן, צהוב, מתוק, חזק וממוצע. המקומות הראשים למסחר היין הם

צרפת, ספרד, אטאליה, אונגאריה, יון, טורקיה, ובעת האחרונה גם אלגיר ואפריקא. — בסוריא המקום הראשי למסחר היין הוא אזמיר ובארות; בארה"ק היו עד היום עיקר הכנת היין ירושלם וחברון, אך מאשר כי חסר למו בתי דריכה חזקך נכונים יבוא יינם אך לעתים רחוקות לישוקי אירופא. אולם בשנים האחרונות החלו האשכנזים יושבי שרונה (נוצרים) ובית הספר לעבודת האדמה "מקוה ישראל" ויושבי המושבה ראל"צ, הנמטעה כלה כרמים, לעסוק בהכנת יין טוב, והנדיב הנודע אשר פדש כנפי חסדו על המושבה הזאת מתאמץ בכל כחו ומאודו כי יצליחו במפעלם למען תוכל ארה"ק גם היא להתחרות ברבות הימים את יין אירופא.

ד

22. דודאים⁽⁸⁾ (יאסמין Alraun, Atropa Mandragora)
 הצמח הזה גדל מאליו בין השדות, ובירה סיון ותמוז יבושלו פרותיו כדמות תפוחים קטנים; הערבים יקראו לו: "תפוחי השנעון" ולפי דבריהם ישתגע האוכלם.
 שורש הצמח הזה יתפצל בשתי פצלות עד כי דמות אדם לו, ולכן האמינו הקדמונים כי בכח הצמח הזה נפלאות לעשית כשפים וביחוד לתת לעקרות פרי בטן ולכן יקרא בשם "שורש הכישוף" ובשוק המסחר יקרא בשם: "אנשי אדמה".

(8) השם "דודאים" נזכר אך שתי פעמים בבב"ק והם בראשית ל' י"ד—ט"ו שה"ש ז' י"ד, והנה כבר העיר הרב החכם זקן בית הבקורת זכו' כמה"ו יעקב רייפמאן ז"ל במכתב "הצפירה" לשנת תרמ"ט גליון 143, כי עוד בימי האמוראים כבר נשכח הוראת מלת דודאים ולחיל בכבלי סנהד' ג"פ ע"ב ובבב"ר פע"ב חמשה הוראות שינוות למלת דודאים והם: יברוחין סבלי, סבסקין, שעורין מיישין, אולם אין כל ספק כי התרגום האמתי של השם דודאים הוא "יברוחין" אחרו אשר בו מתאים דעת רב בכבלי (שם) עם דעת ר' חייא בר אבא במד"ר (שם) והאויקלוס. בדבר הצמח הנקרא מעברית "דודאים" ובארמית

23 דורה. (Sorghum Vulgare, Mohrhirse דורה)

מין דגן דומה בתמונתו לתמונת העדשה, ומראהו לבן כהה, וגדל הרבה בארץ ישראל, וגדולו עיקר גדול בחיי האכרים כי יערכוהו בהחטה, וממנו לחמם נמצא, ולפעמים יאפו ממנו לברו לחם, וכיחוד הוא מאכל עופות. הרבה ממנו ישולח לאירופא ואמריקא ושם יוציאו ממנו יין שרף וגם פה בארץ ידעו האכרים לעשות ממנו עמילן של כובסים. בא"י יחשב הדורה בין זרעיני הקיץ. וזה סדר זריעתו :

מיד אחרי הגשם הראשון יפתח האכר את האדמה אשר יחד בשנה הזאת לזרעה דורה, ומעת הזאת עד עת הזרע (אדר) ישדדה פעמים אחדות, ובירח אדר יזרע את זרע הדורה בשורות שוות מסודרות אישה מאחותה כדרך זריעת החטה התוגרמית. באדמה דשנה יעלו גבעולי הדורה עד כדי גובה שלשה מעמער, ובראשם שבולת האוצרת את הזרע אשר משקל הגדולות שבהם תעלה עד כדי קילאגראם ויותר ונותנת לפעמים מאה שערים. בירח תמוז ואב יקצרו השבלים מעל הגבעולים ויובאו הגורנה לדישה, הגבעולים יעקרו מהאדמה, והאכרים ישתמשו בהן לעצי שריפה, ובירושלם יכסו אחינו בהם את סכותיהם.

"יברוחין" הכינוי כבר רוב חוקרי הלשון הראשונים וגם האחרונים כי הוא נקרא ברומית *Mandragora* כמובא בסנסו, והספור הנמצא אדותיו בכראשית ל' "וילך ראובן בימי קצור החטים יימצא דודאים בשדה" וכו' יראה בעליל כי הוא הוא המאנדראגא אשר איננו זרע בידי אדם ורק יגדל מעצמו ועור שם ועור שם בין השדות והכרמים, וכינוי קצור החטים יבושלו סדותיו ויתן דיה טוב באף כל עובר (שה"ש שם), ומפני האמונה השוררת כי בכח הצמח הזה לתת לעקרות פרי בטן, ולהביא אהבה בלב הבעל לאשתו והריון לרעינתו, לכן הפצורה רחל באחותה כי תתן לה מהודאי בנה (כאשר כבר העירו ע"ז הרבה מהראשונים). ולדעתנו גם מקור השם "דודאים" נובע מהאמונה הזו, ורק מאשר כי שהשו אתפצל לשתי סעלות נקרא בעברית וגם בארמית בלשון רבים.

העורך.

השקפה במצב ארה"ק.

(במשך העת החולפת).

כבר אמרנו בה"ירושלים" ש"ב כי אין לאל ידי כל סופר נאמן לתת לפני קוראיו מושג כללי והשקפה כוללת ממצב ע"ק ירושלים בפרט וארה"ק בכלל, ולכן נאלצים אנחנו גם הפעם לתת לפני קוראינו אך מקרי הזמן החולף והחדשות המעטות אשר נולדו בו, כן בעניני הישוב בכלל וכן במצב קהלות אחינו ומפעלותיהן בפרט.

מצב עירנו הגשמי לא הוטב אף במעט, ולהפך עוד ירד אחרונתי, מפאת שתי סבות עקריות: (א) פקודת הממשלה יר"ה האוסרת על אחינו העולים ציונה, להתעכב יותר משלשים יום, אשר יצא בכל תוקף עוזה לפעולה בשנת תרמ"ה, ועל ידה חדלו גם הרבה מאחינו לעלות ולראות את ארה"ק לבלי יסבלו התלאות והצער הכרוך בעקב הוצאת הפקודה הזאת לאור. — (ב) מעוט הגשמים בהשנה הזאת, אשר על ידי זה חדלו הרבה חברות לבנין בתים מלבנות ולכלות את בניניהם, וכנודע רק הבניה היא רוח החיים באופני מצב הפרנסה בע"ק; — רק שביב תקוה קלה זורח על שמי עירנו, אשר בידה אולי להטיב מצב ע"ק, הוא דבר מסלתי ברזל מיפו לירושלים, אשר סוף סוף עלה בידי ה' יוסף גבון איפענדי למצוא חברה לבנינו, ובאביב שנת תר"ן תחל המלאכה, ולפי הנשמע יש את לבב החברה לבנות מיד אחרי אשר יגמרו את המסלה הזאת מסלות ברזל בשאר חלקי ארץ פלשת, כי להם משפט הקדימה.

והיה אם חפץ החברה הזאת תצליח בידה, לכונן מסלות ברזל במרבית חלקי הארץ הזאת, יוכל היות כי מצב ע"ק ישונה כליל לטוב, ולמצער ברכה רבה עצורה בכנפיו במשך ימי בנינו.

פעולת הממשלה ובית מועצת העיר.

בחורף שנת תרמ"ט נגמר מלאכת המסלה מירושלם לחכרון אשר שנים רבות סללה, ועגלות צב תלכנה כעת הלוך ושוב מירושלם לחכרון בכל יום, ובמשך ארבעה שעות ובמחיר קל (בערך שני פראנק וחצי) יוכל כל ירושלמי לבוא חברונה.

בקיץ שנה הנז' פקדה הממשלה לסול מסלה מעירנו עד יריחו והירדן, וכן מחכרון לעזה, ומיפו לשכם, ולפי הנראה לא יארכו ימי סלולן, כי ידים רבות תעמולנה בתקונן, והממשלה תשים עין פקוחה כי המלאכה תעשה מהר.

גם על מצב הבריאות שמה ממשלתנו הרוממה את עינה לטוב. פקודה נמרצה באה לכל פחות הערים והמדינות כי כל הרופאים, הרוקחים והמילדות אשר אין להם תעודה מאת בתי מדרש החכמה כי כלו את חוק למודם לא יוכלו לכהן בכהונתם, וגם אלה אשר בידם תעודה מבתי מדרש החכמה בח"ל מחויבים לשלוח את תעודותיהם לבית מדרש הרפואה אשר בעיר הבירה, לבהנם ולאשרם. —

בית מועצת העיר גם הוא הגדיל לעשות, חלק גדול מעירנו כבר הורצף באבני מרצף טובים וחלקים, הרחובות אשר לא היה בהם תעלת שופכים כלל או לא היו עשויות כראוי נעשו ונתקנו באופן טוב, ומרכבות תוכלנה לעבור כעת דרך שער יפו עד לפני בית מקלט הצבא, ודרך שער שכם עד לפני בית פקודת העיר, גם על מצב החולים בע"ק שם בית המועצה את עינו לטוב, ויגמור אומר לכונן בית חולים גדול על הדרך יפו, אשר שערינו יהיו פתוחים לכל חולה בלי הבדל דת, ובעוד ירחי מספר תגמר מלאכתו. הדבר הזה הוא אחד מהמפעלים

היותר נעלים אשר בית המועצה עשה, ובגלל זאת לו נאוה תהלה.

במקום הישר ראוף פחה אשר הוסר ממשמרתו, הופקד הישר ר ש א ד פ ח ה, איש חכם ונאור, טהר לב ואוהב משפט ומשרים, אוהב את כל הנכרא בצלם, איש אשר נשא עליו משמרת ממשלתו שנים רבות בערי אירופא הגדולות, ויודע מה העת הזאת שואלת ממנו להטבת ושלום מצב ארץ מולדתו, ועוד בהימים הראשונים לבואו הראה לדעת כי יודע הוא להוקיר את מפעלי אחינו לטובת ארץ מולדתם, ובצדק נוכל לקות כי בימיו לא יאונה כל רע לאחינו יושבי ארצה"ק, ובכנפיו יסוכך עליהם מכל צר ומשמין, ומצב הארץ הגשמה ואחינו העובדים אותה בזעת אפס כפורחת תעלה.

בסוף שנת תרמ"ח נוסד בעירנו בית מועצת ההשכלה, והי עריף ביי איש משכיל ונבון דבר העומד בראשו, ממלא חובתו כאמונה, בעין פקוחה יביט על מצב בתי החנוך בעירנו, ובהשתדלותו יבנה כעת בית מ'אמרון מהויץ לעיר, אשר בו יוצגו מחזות בשפת ערבית, טורקית וצרפתית.

שר ההשכלה פקד על כל הפחות לכונן גם בהערים הקטנות ובהכפרים בתי ספר אשר ישם ילמדו כתב ולשון ערבי, ולהוצאותיו הוקצב חמשה למאה ממעשר התבואה, ובעקב הפקודה הזאת נשקף תועלת רבה להטבת מצב ארצנו.

בנינים חדשים.

מהבנינים החדשים אשר בני הנכר בנו בעי"ק, עלינו להזכיר (לכד בתי תפלה גדולים במקומות שונים) את אלה: בית האורחים החדש להרוסים, הבית הזה גדול ונהדר במאד, בנו כלו מאבני גזית, והוא כמעט הבנין היותר מפואר בעירנו, והוצאות בנינו עלה לסך חצי מליון פֶּרַנְק. — בית מלון אורחים גדול אשר כנסית היונים בנתה מעל שוק

אפסי מאס בפנים העיר (אצל שער יפו). בית מלון אורחים הזה יכיל כחמשים חדרים, והוא בית המלון היותר גדול ונהדר בעירונו. — ברחוב הבאזאר נפתח שוק חדש אשר תוצאותיו לאחוזת בני אשכנז, הנודע בשם "מוריסטאן" ומשני צדי השוק יכוננו חנויות מסחר גדולים ויפים. — הצרפתים בנו זה לא כביר בית אורחים גדול במאד מחוץ לעיר על הדרך העולה ל"מאה שערים", וסמוך לו פתחו, ברשיום ממשלתנו הרוממה, שער חדש בחומת העיר אשר נכחו יוכלו לבוא ישר אל העיר פנימה.

גם אחינו לא עמדו מנגד וירחיבו את גבולותיהם מחוץ לעיר בשלשת רוחותיה, והמש מושבות חדשות לאחינו נוסדו במשך העת הזאת. הראשונה והגדולה שבהן היא המושבה "מחנה יהודה", העומדת על דרך יפו, חמשים בתים (בעלי שני חדרים) נמצאו כבר בהאחזה הזאת. נוסדה מאת ה' י. פרוטיגער וה' יוסף נבוץ איפענדי (בשנת תרמ"ח) עפ"י אופנים נאותים לשלם מחיר הבית והנשך במשך ארבע עשרה שנה.

בית יוסף, עומדת בפאת דרומית העיר, נוסדה ג"כ מאת האדונים הנז'. בחפץ מיסדיה היה לבנות חמשים בתים קטנים בעד עניי אחינו (מחיר כל בית 1000 פראנק לשלם במשך עשרה שנים) אשר איך ידם משנת לקחת חלק בהבתים המרווחים הנכנים על דרך יפו, אשר מחיר הקרקע שם יקר מאד, אך עד היום לא בנו אך חצים, כי חברים רבים משכו ידם ממנה מפאת רחוק מקומה.

שער הפנה. עומדת בצפונית מערבית עירונו בין בתי "בית ישראל" ו"מאה שערים" ולה שלשים בתים, ומחיר כל בית — עם הנשך — עולה לסך 1400 פראנק לשלם במשך שמונה שנים. נוסדה מאת האדונים ליברעכט ולאפיץ.

שערי צדק. הר"ר יוסף ריבלין (סופר ועד כל הכוללים) אשר מרבית החכרות לבנין בתים על ידו נוסדה, ולו חלק גדול בהרחבת ישוב ע"ק מחוץ לחומתה, יסד בימים האחרונים את החברה הזאת, וכבר התחילו לבנות אחד עשר בתים (מול בתי

מחנה יהודה), ובמשך שנתים או שלש יגמרו כל ארבעים בתים אשר לה.

מזכרת צבי. בשם הזה יקראו שלשים בתים קטנים הנבנים בפאת צפונית מערבית העיר, בין "שער הפנה" ובית ישראל" בעד. עניי התימנים, כל בית יעלה אך. לסך 800 פראנק ואת הסכום הזה הואיל לתת הנדיב הנודע בפזרון צדקותיו באראץ מאריץ דע הירש (בהשתדלות ה'נסים בכר ראש בית הספר של חכ"ח פה). ועניי התימנים אשר יאחזו בהם ישלמו מחיר הבית בסכומים מעטים (סך I פראנק לשבוע), ובהכסף אשר יקובץ מאת יושבי הבתים, יבנו מיד בתים חדשים ליתר בני העדה הזאת.

עניי עירנו אשר נאחזו בכרם משה ויהודית (למרות רצון האפטרופסים שעל עזבון השר ז"ל וראשי עירנו), ויבנו למו שם צריפים וסוכות עץ, נאלצו באחרונה לעזוב את המקום הזה בפקודת הממשלה, והשר הישר באדם רשאד פאשא, סחת עירנו, הואל בשובו לבקש מאת ראשי עדת האשכנזים והספרדים כי יתמכו בידי העניים האלו לקנות למו אחוזת נחלה. האשכנזים קנו להם ככרת ארץ אצל בתי משה (וויטעמבערג), והספרדים והתימנים קנו להם חלקת שדה סמוך לבית יעקב ויכוננו שם סוכותיהם, ומעט מעט תהינה גם שם מושבות לאחינו.

אך לדאבוך לבבינו השכונה האחרונה, הנשקפת לכל עובר בדרך יפו, תעורר זועה וגואל נפש בטאד, כי מרבית יושביה הם עניים מרודים יתר הרבה מהראשונים, וסוכותיהם אשר בידיהם בנו להם לא תואר ולא הדר להם, עשויים משכרי לוחות ומכוסים בחתיכות פח ישנים; אין רצפה ואין גג וגם בארות למקוה מי המטר ובתי מחוראות אין למו, וישביהם נתונים כמעט בסכנה בימי הקור והגשם, עד כי כל המבקר את השכונה הזאת ישום וישרוק ויאמר אך שכונת יהודים צוענים היא השכונה הזאת, ולכן נעורר בזה את חו"ר עדת הספרדים הי"ו כי ישימו לבם להדבר הזה ויקראו על נדבות לכל חובבי ארה"ק לבנין בתים להעניים האלה למען

הסר חרפה מעל עם ה' ועירו*.) וכיחוד ישכילו חו"ר העדה הזאת אם ישימו המעמסה הזאת על שכם השדיר החכם המופלא וכי כמהיו שלמה סוין אשר נסע מפה לאסוף נדבות על בנין בתים לעניים על חלקת שמעון הצדיק, ואשר כבר הצליח בידו לאסוף בשליחותו הקודמת סך 12000 פראנק על המפעל הזה (כאשר נזכיר הלאה) וישיבו את העניים אשר אין ביכלתם לבנות להם גם סוכות עץ נאותים, בחלקת שמעון הצדיק.

ב ב ת י ה ת י מ נ י ם (על ראש הר הזיתים) הבנוים מאת חברת "עזרת נדחים" נוסף ג"כ בהעת האחרונה חמש עשרה בתים, נדבת נדיבים שונים בארה"ק ובחו"ל, ובשנה האחרונה באו לגור שמה גם עניי יתר העדות על משך שלש שנים חליפות.

ראשי ועד מזכרת משה בלונדון גמרו אמר לבנות מספר בתים, בכרם משה ויהודית בעד עניי כל המקהלות, והם ישלמו את מהירם מעט מעט, ולתכלית זאת פנו אל ראשי עדת האשכנזים והספרדים כי ימנו מקרבם ועדים אשר יפקחו על צרכי הבניה ואופני התשלומים, והם מהרו למלאות חפצם.

מצב החנוך.

מהחדשות אשר צמחו על שדה החנוך בעירנו עלינו להזכיר את אלה :

בית ספר לבנות, עוועלין דע ראמהשילד. בא בשנת תרט"ט תחת הנהגת העלמה הכבודה מרת פֶּארטונא בכר, ומהעת הזאת קבל הבית הזה צורה חדשה, צורת בית ספר לכל פרטיו.

(* האומנם אין להאנשים האלה כל קדימה ויפיו כח בנלל אשר נאחזו בכרם משה ויהודית, שלא ברשות ורצון חכמים, על יתר עניי העיר היושבים בבתיים רעועים ושכרם ישלמו מכיסם, אך הנעשה אין להשיבו האנשים האלה לא יעזבו עוד את מקומם וילכו לשכור להם בתי מעון, ולא למענם יעשו כ"א למען כבוד ישראל לבלי יחולל.

כי המנהלת הזאת היודעת דרכי החנוך הטב, תשים עינה ולבה
כי התלמידות תראינה ברכה בלמודן ותהינה בנות נאמנות לעמם
ודתם, לכבוד ולתפארות עי"ק. ביחוד נאווה לה תהלה על אשר
קבעה למוד שפת עבר בין הלמודים הקבועים אשר להבית, וגם
המורה שפת עבר הגבירה מרת דבורה בן יהודה, תתאמץ
בכל כחה לנטוע את אהבת שפת עבר בלבות הבנות ותדענה
לדבר כן בשפת אבותינו.

בית ספר לעמ"על אשר במשך חמש ושלושים שני
קיומו לא מלא את מטרת תעודתו, הורם גם הוא משפל מצבו.
ראשי העדה בווען המופקדים על העזבון הזה, אשר פעמים רבות
עמלו להקימו ולעודדו ולא עלה בידם, החליטו לאחדו את "בית
היתומים לבני ישראל" (הנוסד מגדיבי אשכנז) העומד תחת
השגחת ה'ד"ר הערצבערג, ומורים משכילים ואומנים, מופקדים על
כל ענפי הלמודים, ועתה יראו התלמידים ברכה בלמודם, ושם
בית ספר יהיה נאה לו, כחפץ המיסדת הנכבדה, וגם עדת
האשכנזים אשר למענם נוסד הבית הזה, יהנו עתה מפרי צדקתה*.)
בית ספר התורה והמלאכה אשר לחכ"ח, רכש לו
בשנה האחרונה שני בתים גדולים (נשען להבית הישן של
בה"ס) עם חלקת אדמה גדולה אשר מחירם עלה לסך 150000
פראנק — נדבת הבאראן מאריץ דע הירש, אך בסדריו פנימה

(* את ראשי המוסדה הזאת בווען ופראנקפורט נעדר בזה כי ישתדלו להגדיל
את בית הספר ולהעלותו למעלת בית ספר רעא לי בעל שבעה מחלקות (ביחד עם
המחלקות התחתונות), למען יהיו התלמידים אשר וגמרו בו חוק למודם, מעוטרים
בהודיעות והשפות הנחוצות כעת לכל איש בשלמותו, ויוכלו לכהן בכהונה ומשרה אשר
תגיע לידם או לנהל בעצמם איזה עסק ומסחר באר"ק וכן בחו"ל, וההוצאה הדרושה
להוצאת הדבר הזה לאור לא תגדל כעת רק כשכר שנים או שלשה מורים מיבהקים,
ואם לא ישתדלו אחרי דברינו וישאירוהו במצבו הנוכחי או לא יר"ו י"ו יושבי עירנו
מהשינוי הזה מאומה, כי גם לפני ההתאחדות הזאת החוק ועד בית היתומים בית ספר
ערך ומסדר לכל סרטיו.)

לא נעשה כל חדש.

עתה אחרי אשר עלה בידי החברה לרכוש מקום רחב ידים לבית ספרה, ראוי ונכון כי תשית אל לבה להגדיל גם את כבודו פנימה, ולהוסיף עליו עוד שתי מחלקות ולהעלהו למעלת בית ספר רושדיעה בארצנו, ואין כל ספק כי ממשלתנו הרוממה החפצה בהשכלת כל החוסים בצלה, תאציל מהודה עליו ותזכהו בכל הזכויות אשר לבתי הספר רושדיעה אשר לה, ואז יהיה בידי התלמידים אשר יגמרו בו חוק למודם לבוא לבתי מדרש העליונים אשר בבירת ארצנו, או יוכלו למצוא לחמם ע"י איזה עסק, פקודה ומשרה, בארץ הזאת, ויוכלו למצוא לחמם בכבוד ולא יאלצו לנע אל ארצות רחוקות.

בית ספר לערב ירושלים. בו יקשיבו לקח אנשים באים בימים, ועולי ימים עובדי מלאכה אשר זמנם לא יתנם לבקר את בתי הספר ביום. — בית הספר הוא בפנים העיר ובו ילמדו התלמידים ערבית וצרפתית שתי שעות ביום.

בית ספרים לבני ישראל. גם הוא הלך הלוך וגדול, ספרים רבים יקרי הערך נתוספו בו, וגם מספר מבקריו ירכה מיום ליום, וביחוד מהעת אשר ראשי הועד קבעו לחוק כי תלמידי כל בתה"ס הת"ת והישיבות אשר פעי"ק, וכן כל איש אשר תורתו אומנתו יוכל לבוא אל הבית, וגם לקחת ספרים לביתם מכלי שבר. גם המניעה הגדולה אשר רבצה על מבקריו היא רחוק מקומו מהעיר, (כי מנהליו נאלצו מפאת מעוט ההכנסה לשכור לו בית בבתי מחנה יהודה רחוק כחצי שעה מהעיר) הוסכה בנדבת לב הנדיב הנודע אשר כל עניני ארה"ק, השכלתה והמבט מצבה, נוגעים עד לבו, ובהשתדלות האלוף הנכבד המפקח על כל עניני המושבות כמה"ו אליהו שייך אשר התכונן כי הבית הזה יוכל להיות באמת מקור להשכלת בני הנעורים בעי"ק, ומראשית שנת תר"ן נעתק בית הספרים אל אחד הבתים העומדים על דרך יפו באחוות נחלת שבעה (סמוך להעיר), ונוסד על עמודים חזקים בל ימוט, אולם לא נוכל לכהד מכם, קוראים

נכבדים, כי מרבית הספרים הנמצאים כהבית הזה הם נדבת יושבי ארה"ק. אחינו בחו"ל עמדו עוד מנגד להמפעל הנעלה והנכבד הזה, אשר מלבד תועלתו ליושבי עיה"ק יוכל להיות עוד ברכות הימים לכבוד ולתפארת לארץ אבותינו. מכל המכתבים והקריאות אשר קרא הועד לא נמצאו אך אחדים אשר מלאו את בקשתו. ומה הועד מבקש ? כי כל מחברי ומו"ל ספרים ישנים וגם חדשים בשפת עברית ובשאר השפות, ישלחו את ספריהם להבית, ומי ממחברי ומו"ל ספרים בעמינו לא יאבה כי למצער ימצא ספר אחד מספרו אשר חבר או הו"ל בבית הספרים לבני ישראל אל אשר בעיה"ק ירושלים. דבר אחד נמצא בידנו אשר נוכל לדון אותם לכף זכות, והוא כי לא האמינו בקיום הבית. אולם כעת כראותם כי הבית עומד על עמודים חזקים וכל הרוחות שבעולם לא יוכלו לשרש מארץ גזעו, ימהרו לתקן את אשר עותו ואיש איש מחכמי עמינו משכיליו וסופריו ימהרו לשלוח את הספרים אשר חבר ואשר הו"ל, ולעורר את מיודעיהם ומכיריהם אשר להם בתי ספרים, כי למצער ישלחו את הספרים הכפולים אשר להם, לבית הספרים לבני ישראל בירושלים, למען שכלל את כבוד הבית*).

חברת שפה ברורה. בסוף שנת תרמ"ט נוסדה החברה הזאת, אשר תכליתה להרחיב ולהגדיל את ידיעת שפת קדשנו ודבורה בין בני ובנות עמנו. החברה הזאת תשלם שכר למלמדי הת"ת לעדת הספרדים, כי ירגילו שעה ביום את תלמידיהם בדבור שפת עבר, ולהמלמדות כי תלמדנה את תלמידותיהן לדבר בשפת עבר, ואשה אחת היודעת השפה הזאת על בוריה, הופקדה ללמד הדבור לנערות ונשים. החברה הזאת בחרה מקרבה ועד מיוחד בשם "ועד הספרות" אשר תעודתו להגדיל את השפה

* האדרעססע להבית :

BETH SEFARIM L'BNE ISRAEL (Bibliothèque
Israélite) Jerusalem. (Palestine)

הזאת, ולברוא בה גיבים ומלים חדשים להמושגים אשר לא נמצאו בכתבי הקדש, למען יוכל כל איש ואשה להגות בה את כל העולה על רוחו.

בית ת"ת לחסידי וואלין. לעדת חסידי וואלין אשר פעי"ק, לא היה עד היום גם בית ת"ת, וכמובן לא שלחו את בניהם לבתי הספר, ולכן גדלו בני העדה הזאת, אשר אבותיהם לא יכלו לשלם בעדם שכר למודם למלמדים פרטים, ללא תורה וללא דרך ארץ, ובעזרת הרב המופלג, הגביר המרום וכו' כמו"ה פנחס נומינסקי נמנה גם החסרון הזה כי בהשתדלותו נוסד בית ת"ת להעדה הזאת, וסך 86 פראנק יתן הוא מכיסו בכל חדש להחזקת הבית, ובהשגחה הזאת הואיל עוד לקנות חצר גדול בפנים העיר בעד סך 20000 פראנק לאחזת עולם לבית הת"ת הזה, זכרה לו אלוה למונה.

בית ת"ת לחסידי אוסטריא ופולין, גם את בית הת"ת הזה יסד הגביר המרום וכו' כמר פנחס נומינסקי וגם להחזקתו יתן את הסך אשר הוא נותן לבית הת"ת הקודם, וגם בעדו קנה חצר גדול בפנים העיר אשר מחירו עלה לסך 14000 פראנק, הגביר הנז' מלבד הכסף הרב אשר הוא מויל מכיסו על הוצאות שני בתי הת"ת האלו, עוד לא יחשוך מעמל נפשו לעת שכתו ובעצמו ילך כפעם בפעם לבתי הת"ת לנסות את פעולת הילדים בלמודם, ופעם בשנה יעשו לכל הנערים העניים בגדים ומנעלים על הוצאותיו, וכאשר נודע לנו ממקור נאמן צוה הגביר הנז' בצואתו לתת מהונו סך 100000 רובעל לקרן קים ואם אמת כפי השמועה אז ישמחו כל חו"צ בידעם כי גם בתי הת"ת האלו יעמדו לדור דורים ויאמרו הגדיל ה' גומינסקי לעשות.

ת"ת במזכרת משה. להת"ת הזה אשר הזכרנו כבר בה"ירושלים" ש"ב לא היה עד היום כל בית אחוזה והמלמדים נאלצו ללמד את תלמידיהם בחדרים קטנים שכורים, ובהשגחה האחרונה הואיל הגביר המרום וכו' כמה"ו יהודה הורוויץ לבנות בית גדול אשר בו נמצאים חמשה חדרים

בעד בית הת"ת הנז' והוצאותיו יוקחו מקופת הת"ת הכללי אשר בפנים העיר.

חברת דגל תורה, אשר תעודתה ואופני הכנסותיה הזכרנו בה"ירושלים" ש"ב הגדילה את חוג פעולתה, את סך הגורל הרחיבה והגדילה למעלה ראש וחלק גדול משמרותיו ימכר בחו"ל, וכרבות הכנסותיה כן תרבינה גם פעולותיה להרמת דגל התורה, ומלבד התמיכה אשר תתמוך בידי מספר נערים השוקדים בלמוד גפ"ת בכהמ"ד אשר לה פעיק, ושכר מלמדי הת"ת ביפו (כאשר נזכיר הלאה) יסדה כעת ישיבה לתורה ולתעודה בהמושב יהודה, וצעירים מיושבי עי"ק אשר חוננו בכשרון נעלה בלמוד גפ"ת שולחו שמה למען יוכלו להנות בלמוד תורה"ק בשקידה נמרצה, וארוחתם ארוחת תמיד תנתן למו על חשבון החברה, ולכני ביתם בירושלם תתן החברה סך 20 פיאסטר לשבוע, אולם על דבר אחד נעיר בזה את אוזן מנהלי החברה הזאת, אם באמת ובתמים חפצים הם בקיום החברה ובהרמת קרנה (כאשר לא יפון בזה כל אי"ש) אז יואילו לתת בכל שנה חשבון ברור וגלוי לכל, אם בחוברת מיוחדת או במכ"ע אשר לבנ"י, מכל הכנסות החברה והוצאותיה באר הישב, ואז — אך אז — יקנו אחינו בכל מקום שהם בחפיץ לב את שמרותיהם, בידעם כי כספם בא ליסוד הנרצה, אולם אם לא ימלאו אחרי עצתינו ויסמכו על חזקתם, יעשו הם בעצמם את הצעד הראשון לאכדן החברה וכליונה, כי לא כהימים הראשונים הימים האלה, ולא ביתר החברות באה"ק החברה הזאת אשר רוח הגורלות לבד יעלה (אחרי נכוי כל ההוצאות) למצער לסך 20,000 פראנק.

בית היתומים העומד תחת השגחת הרב הגאון ר"ל דיסקין רכש לו בשנה העברה בית גדול ורחב ידים לאחווה (בפנים העיר אצל הביהכ"ג החדש של ערת המערבים), לע"ע עלה בידי המנהלים לשלם אך חצי מחיר הבית והחצי השני נתון בערבון ביד המלוה, מחיר שני חדרים גדולים מהבית הזה שלם הגביר וכו' כמה"ו משה וויטענבערג ג"י, אולם סדריו פנימה לא הוטבו אף

במעט, והמשגיחים לא ישימו לב על מצב המוסר, הנמוס וידיעת
דרך הארץ של החניכים, והם מגודלים כפרעים במדבר.
בשאר בתי הת"ת והישיבות לא נעשה כל חדיש ועל
עמדם יעמדו.

המלאכה, המסחר, וחרושת המעשה.

הדברים אשר אמרנו על מצב המלאכה, המסחר וחרושת
המעשה בהשקפתנו על מצב ארה"ק בה"ירושלים" ש"ב, נאמנים
וקימים עד היום; בתי חרושת המעשה לא נוסדו גם עד היום
מלבד בית חרושת לכלי ברזל ביפו (אשר אודותה נדבר הלאה).
סחר הארץ גם הוא לא נתרחב ונתפשט על ידי עזר סחר חצוני,
גם בהמלאכות הפשוטות לא נוספו ענפי מלאכה חדשים אך
שנים (אשר נזכירם הלאה), ומצב שלש אלה לא לבד אשר לא
עלה כי אם עוד ירד עשר מעלות אחורנית, אומנים וסוחרים
חדשים ירבו מיום ליום כן מילידי עי"ק וכן חדשים מקרוב באו
להסתפח בארה"ק, והמצב הרע השורר בעיר ימעיט עוד את מספר
דורשי מלאכה וחפצים, ובעקבותם רבתה וגדלה גם ההתחרות
במאד והיא תמץ את לשד חיות האומנים, הפועלים והעוסקים
במסחר, עד כי גם המשתכר משתכר אל צרור נקוב, ואך להם
צר ימצא בעמלו. — המצב הרע הזה יאלץ אומנים וסוחרים רבים
מיושבי עירנו לעזוב את ארה"ק, ולבקש מוצא למחיתם באשר
ימצאו, וכבר עזבו בהעשר שנים האחרונות יותר ממאה
משפחות, מרביתם ילידי ארה"ק, (בהם אומנים סוחרים, שו"ב
ואנשים אשר אין להם כל מלאכה), ויאחזו באמריקא
ואוסטרליאה וביתר הארצות, ועוד מספר יתר רב מיושבי ארה"ק
נכונים הם ללכת לארץ החדשה אם אך ימצא בידם ההוצאה
הנחוצה. — הגה כי כן מצב שלש אלה בכלל.
מהמלאכות החדשות אשר נתוספו בעי"ק נוכל למנות
שתי אלה: עושה מאבקות אחד, ואם כי שנים שלשה

נסו לעסוק בהמלאכה הזאת לפניו ולא הצליחו, וכ"ז ימצא הוא חית ידו בעמל כפיו מפאת גודל מתינותו ושקידתו במלאכתו, ועל טוב יזכר שם הרה"ג חובב ציון בכל לבו כש"ת מה"ו אר"י ד"ר סאלפענדי הי"ו אב"ד דק"ק דירקהיים אשר הואיל לשלוח להאי"ש הנז' המכונה הדרושה למלאכתו. — עושה חותמות שרף (קאומשוק), האי"ש הזה יליד ירושלם הוא ושנים רבות אחרי עזבו את שולחן אביו חי חי צער מבלי כל מעמד לפרנסתו וילך אח"כ לחו"ל לבקש תמיכת אחינו, ובראותו כי חי הנדבות חיים של צער הוא מאין כמוהו, וכי כל עבודה קשה לא תכבד ממנו, השליך את מלאכתו הישנה אחרי גוו, ובעזרת נדיבי אחינו אשר בארץ אישכנו ובראשם הרב הגאון וכ"ו אשר בצרת אחיו לו צר כש"ת מה"ו עזריאל הילדעסהיימער, עלה בידו ללמוד את המלאכה הזאת, ולרכוש לו את המכונה וכל המכשירים הדרושים למלאכתו ועתה הגהו חי מיגיע כפו. —

שלשה דברים נמצאים אשר בכחם להרים מעמ את קרן המלאכה והמסחר בארה"ק ואשר בהוצאתם לאור אינם כרוכות כבודות וספקות רבות והוצאה רבה כביסוד בתי חרושת המעשה ויתר ההצעות אשר הוצענו בה"ירושלים" ש"א, והם : א) להרחיב את גבול מושב אחינו בארה"ק, לאמור : את מספר אחינו, וביחוד אומנים אשר אומנתם דרושה לכל, בהערים אשר שם לא נאחזו עוד אחינו, והם : בית לחם, רמלה (גת), לוד, אישדוד, מג'דל, ג'נין (עין גנים), סלם (סלכה) וכראק מעבר לירדן מזרחה. בשמונת הערים האלה ישבו משפחות רבות ישמעאלים ונוצרים והן היותר גדולות בכל ערי ארה"ק אחרי הערים אשר בהם נאחזו אחינו, לכל אחת מהנה תכונות וסגולות מיוחדות אשר מספר קטן מאחינו יושבי הערים הגדולות, וביחוד ספרדים ומערבים, יוכלו להאחז בהן ולמצוא חיתם ברוח, באחדות מהנה נמצאות בתי מקלם לנזירים וכנסיות גדולות להנוצרים, והרבה מהתרים הבאים לתור את הארץ יבקרום, וגם ביום ידוע בשבוע יהיה שמה שוק לבהמות ולתבואות האדמה, וכנדוע הישמעאלים תושבי הארץ לא ישלחו במלאכה ידם

ונאלצים המה לקנות את החפצים והכלים דמעטים הנחוצים לכל איש, בהערים הגדולות אשר סביבותם, ולכן ישמחו במאד על האומנים האחדים אשר יבואו להאחו בגבולם, ואם יעלה בידנו להושיב אך עשרה משפחות מאחינו בכל אחת מהנה אז אין ספק כי המה ימשכו עליהם עוד מספר משפחות ממיודעיהם ומכיריהם. ובזה מלבד אשר נטיב להמשפחות אשר יאחזו בהערים הגזו נועיל הרבה להאומנים אשר בירושלם כי ע"י עזיבת אחדים מהם את העיר תמעט ההתחרות ויוכלו לראות ברכה בעמלם. —

הדבר הזה אמנם לא דבר נקל הוא וכסף רב דרוש להוציאו לפעולה, כי מלבד צרכי כל עדה בישראל אשר עלינו לכונן בעד הנאחזים עוד עלינו לתמוך בידם למצער במשך השנה הראשונה בשכר דירה כלי מלאכה ותמיכה על עת ידועה, כי גם האיש אשר ירויח פעה"ק או באחת מיתר ערי ארה"ק אך לחם צר ומים לחץ, לא יאבה לעזוב את מקומו וללכת לגור בעיר אשר מספר אחיו בה אך מצער הוא, אם לא יבטיחו לו משלחיו לתמוך בידו ולהטיב גורלו עד העת אשר יוכל לחיות בעצמו חיי כבוד. אולם כדאי הוא הדבר הזה להוציא עליו אף פי שלש מהנחוץ להוצאותיו כי אך בידו להטיב גורל האומנים ובעלי מסחר קטנים אשר בארה"ק, והנה לשמחת לבבנו כבר הונחה אבן היסוד לבנין הישוב החדש הזה, כאשר כבר הזכרנו בהירושלים ש"ב נוסד עוד לפני חמש שנים ישוב קמץ מאחינו בעזה, וכעת האחרונה נוספו עליהם גם אומנים אחדים מעדת האשכנזים, וגם המכשול הגדול אשר רבץ על התפתחות הישוב החדש הזה הוא חסרון צרכי העדה גם הוא הוגה מהמסלה, כי הנדיב הנודע אשר פרש כנפי חסדו על המושבות הואיל לתמוך את העדה הצעירה הזאת בסך קצוב לתשלום שכר השו"ב, ה' נסים בכר ראש ביה"ס אשר לחברת כ"ח אשר הנסיון הראשון אשר עשה בישוב הטלה בעולי ימים אשר למדו את מלאכתם בבית ספרו לא הצליח, לא נסג אחור בכ"ז ממחשבתו הטובה ויאמר לנסות עוד הפעם דבר ליישיבה, והנדיב הנודע שקל על ידו מכסת

הכסף הדרוש לקניית כר נרחב לאחווה להעדה אשר תוסד שם, ובעזרת נדבת לב נדיבי אחינו וביחוד הרב הגדול וכו' כמה"ו אר"י (ד"ר) סאלפענדי עלה בידו לכנות שם בנין גדול אשר בו יהיה בית הכנסת ובית מבילה וגם בית מלון אורחים. ועוד יש את נפשו לבנות עליו מכפלה שניה למען לאלה מאחינו אשר יאחזו בהעיר הזאת. את בית המלון הזה השכיר בשכירות קלה מאד על משך שתיים עשרה שנה לשנים מאחינו אולם בטרם עלה בידו לכלות את הבנין נאחזו שם אחד מאחינו מבלי כל עזר וסעד והוא כונן לו עגלת דעליזאנס ההולכת רצוא ושוב מרמלה ליפו וגם בית מלון אורחים, ורואה ברכה בעמלה וה' כבר לא יכל עוד לבטל את החווה אשר עשה כחוק את שני האדונים הנזכרים, ולכן נמצאים כעת שני בתי מלון לאחינו ברמלה, ואם למצער לא יסבבו בזדון נזק לרעהו אז יוכלו שניהם לראות ברכה בעמל ידם. חברת למען ציון, אשר מטרתה ופעולותיה נזכיר הלאה, גם היא הוסיפה חומר ולבנים על האבן היסוד הזה. בהשתדלותה ותמיכתה נאחזו כבר שם ארבעה אומנים, וסוכן החברה הזאת משתדל למצוא עוד אומנים אחדים אשר יאבו להאחזו שם ואז יש את נפשו לשלם שכר שו"ב להעדה, ראויה היא החברה לתהלה בעד מפעלה, אמנם בזה לא יצאה עוד ידי חובתה, לדעתנו ענין התרחבות הישוב בהערים הנזכרים מוטל רק עליה, ועליה להוציאו במוקדם ובשלמות האפשרי.

(ב) שוק לסחורות ארה"ק בהערים הגדולות בחו"ל. הוצאת הדבר הזה לפעולה איננה כבדה כל כך ואיננה דורשת כסף תועפות כהקודמת לה, רק אנשים נשואי פנים בעלי רגש עז אשר ישתדלו ויתעסקו בהוצאתה לאור, כמוכן יכוננו השוקים האלו לעת מצוא כמו לפני המועדים חנוכה ופורים, ובהם ימכרו כלי עצי זית, כלי אבן, מלאכת סת"ם, שופרות, יין וי"ש וגם מלאכת קליפת המרגליות. כנודע יעשו מהחומרים האלה כלים שונים ויפיים במאד וכל הנוסעים הבאים לבקר את ארה"ק יקנו מהם לזכרון אם רב או מעט. לה' פעם שער יליד ארץ אשכנז, אשר לו

בית חרושת עצי זית פה, חנויות למכירת כליו באחדות מערי אירופא, ומסחרו זה הביא לו עושר רב, וגם הנוצרים אזרחי הארץ יסעו את מלאכתם זאת לכל קצווי ארץ ויראו ברכה רבה בה, הדבר הזה יהיה לנו לאות נאמן כי מחיר הסחורות האלו לא יעמדו לשמן להתיסדות השוק, ובחפץ לב יקנה כל איש ואשה מאחינו וגם שלא מאחינו את הכלים והחפצים הנזכרים במחירם. המקום הראשי לכונן שוק כזה היא לדעתנו העיר פראנקפורט אם מיין, אשר בה עדה גדולה ונכבדה מאד מאחינו, ובהם נדיבים ושועים האוהבים את ארה"ק אהבה נצחת. בה גם מושב וועד החברה למען ציון ובה היכולת לעשות את הנסיון הזה ראשונה, ואין כל תפונה בלבבינו כ"א יצליח החפץ הזה בידי מיסדיו בפעם הראשונה ברב או במעט, אז יהיה לאל ידי ועד החברה הנז' אשר חבריה יושבים בכל ערי אירופא הגדולות, לקבל את הדבר הזה על עצמה, ולקבוע את הדבר הזה לחוק ולא יעבור, פעמים או שלש בשנה בכל ערי אירופא הגדולות חליפות, ואחרי אשר יהיה הדבר כבר למנהג והרגל, אז יהיה נקל במאד להוציאו לאור גם בערי ארץ החדשה, וביחוד בהערים היושבות על חוף הים ומעיני הרפואה, אשר בכל עתותי הקיץ ינהרו שם אחינו המונים המונים, ובחפץ לב יקנו מהסחורות האלו למזכרת אהבה, וברבות הימים יוכל להיות ממנו יסוד נאמן וראש פנה להרחבת ישוב ארה"ק.

ג) והיא הקלה שבכולן, אשר להוצאתה לא ידרש לא כסף ולא מורח רב רק התעוררות חזקה מצד כל אוהבי ארה"ק, רבני הקהלות ומטיפיהם וכל מו"ל מכה"ע, המה יעירו ויעוררו את האהבה בלב עשירי עמנו לעלות ולראות את ארץ אבותינו, ובמקום אשר הם נוסעים כמעט בכל שנה במקומות הרחצה, לארץ איטליאה, ושוויץ וכדומה, יסעו למצער פעם בימי חייהם לארה"ק אשר גם היא תסבב להם עונג ושעשועים כהארצות הנז', והעליה קלה כעת במאד, בחמשה ימים יוכל כל איש לבוא באנית הקטור מברנדזוי עד יפו. ממנה לירושלם, וכן ליריחו ולהירדן

לא יצטרכו הנוסעים לרכוב על סוסים וחמורים, רק במרכבות כבודות יוכלו לבקר את כל המקומות האלה, ובתי מלון לאחינו ערוכים ומסודרים בטוב טעם ובתכלית היופי ימצאו בכל הערים הנז', ובהם אין דבר נגרע מיתר בתי המלון אשר להאינם יהודים פה, והוצאת הנסיעה כלה לא תעלה על הוצאת נסיעה כזאת באירופא. גם הדבר אשר יוכל להפחיד את החפצים לעלות, כי אחיהם העניים פה יהיו עליהם למשא, ועל כל מדוך כף רגל יבקשו מהם נדבות כסף, אך פחד שוא הוא, כי עניי עירנו וגם גבאי ומפקחי בתי החסד השונים, אך מאת הנדיבים אשר יודיעו להם ראשונה כי ידם פשוטה לתמוך בידם יבקשו תמיכה, לא מאת כל איש העולה לראות את ע"ק, והתועלת אשר יביא הדבר הזה בכנסיו רב הוא במאד, כי מלבד התועלת הכללי אשר תביא שפעת נוסעים בכל עיר ועיר, עוד בלי ספק ימצאו בין העולים סוחרים שונים אשר בתכונת לבם ובחריצותם יוכלו להיות לעזר לאומני וסוחרי ע"ק, לתת מהלכים למלאכתם וסחורתם בארצות מושבותם, וכן יקנה כל איש מהבאים אם רב או מעט ממלאכת ארה"ק למזכרת נצח, ולמנחת אזכרה לקרוביו ומיודעיו, והדבר הזה יועיל מאד להטבת מצב אומנים שונים פה. מספר הנוצרים המבקרים את ארה"ק ירבה משנה לשנה, מכל קצוי ארץ אירופא ואמעריקא יבואו אנשים נשים וטף לראות את הארץ הזאת ולבקר את המקומות הקדושים, ולהתבונן על עתיקותיה ושרידי זכרונותיה, בכל הארצות נוסדו חברות להתכלית הזאת, אשר על ידן יוכל גם האיש אשר אין ידו משנת, לעלות פעם בימי חייו ירושלימה. בתי המלון מלאים שלשת ירחי המסע מפה לפה, וגם בית המלון האחד אשר לאחינו מלא אך מנוסעים אינם יהודים, רק אחינו יעמדו מנגד מלראות בעיניהם את הארץ אשר אבותיהם שפכו דמם כמים עליה.

יתעוררו נא חובבי ציון בכל ארצות פזוריהם להוציא את שלשת ההצעות האלה לפעולה ככל אשר תהיה לאל ידם, כי בזה יורם קרן ארה"ק ומצב יושביה ישונה הרבה לטוב.

מפעלי צדקה וחסד.

מפעל חסד חדש אחד נוסד בהעת האחרונה, ובידו אמנם לפעול גדולות ונצורות לטובת ארה"ק ולשנות את מצבה לטוב, הרבה יתר מהמפעלים אשר היו לפניו, אם אך יעלה בידי מיסדיו להרחיבו ולכוננו על עמודים חזקים בל ימוט.

מפעל חסד הזה הוא חברת למען ציון אשר נתיסדה בארץ אישכנו ומושבה בִּפְרֵאנְקְפֹרְט א.מ. ונמישותיה תשלח לכל קצוי ארצות אירופא. — שם החברה הזאת ושם העומד בראשה, הוא הרב הגאון חובב עמו וארצו וכו' כש"ת מהור"ר עזריאל הילדעסהיימער נ"י אשר זה יותר משלשים שנה לא יעף ולא יגע מלעבוד להטבת מצב אחיו חובקי אדמת הקודש, ונהירין לו שבילי דא"ה"ק כשבילי עיר מגורו, יתנו לנו ערובה נאמנה כי למען (כבוד) ציון, והטבת מצב בניה לא יחשה ולא ישקט עדי יגיע באמת אל המטרה הרצויה בעיני כל אוהבי עמם וארצם. החברה הזאת שמה לה לחוק לבלי תהרום בשרם תבנה, לאמר: לבלי תגע בכסף רמב"ז המקודש משנות דור לכלכלת או תמיכת יושבי ארה"ק, במרם תעלה בידה להטיב את מצב אלה מיושבי ציון אשר העוז בידם לעבוד כל עבודה להביא לחמם בעמל כפם, ולעומת זה גמרה אמר לבלי תמוך בידי אלה מאחינו אשר תורתם אומנתם רק בידי אומנים וסוחרים, וגם להם לא תתן מתנת חנם רק תמציא להם הלואת כסף, מכונות, כלי מלאכה וגולמים שונים הנחוצים למלאכתם, והמה ישיבו את מחירם מעט מעט, כאשר תשיג ידם, ולתמוך בידי אומנים החפצים להאחו כאלה מערי ארה"ק אשר עוד לא נאחזו במ אחינו, ומלכד מטרתה הראשית הזאת עוד תתמוך בידי מפעלי החסד העומדים וקיימים כבר, אשר מטרתם ותעודתם לא תנגד לרעיון וחפץ החברה, ובידי נערים יתומים ועניים הלומדים בבתי הספר והחנוך פה. אולם לדאבון לבב כל אוהב ארצנו לא מהרו אחינו לתת ידם להחברה הנכבדה הזאת (מסכות שונות אשר אין פה המקום להזכירן) ולכן לא יכלה

החברה להרבות מספר פעולותיה כחפצה. והנה בחודש אדר תרמ"ט נתן ועד הפועל אשר להחברה את משרת הסכנות על שכם החכם הנכבד וכו' כמהו' מרדכי אדעלמאן, והוא ימלא תעודתו באמונה, ובמשך השנה עלה בידה למלאות את כל האופנים והסדרים להטבת מצב ארה"ק כאשר הזכרנו, וכבר הוציאה על תמיכת האומנים והסותרים פעי"ק, והישוב החדש ברמלה ובית החרושת לכלי ברזל ביפו ובית זיכוך י"ש בחיפה כעשרת אלפים פראנק, הסך הזה אמנם כמר מדלי הוא לעומת הסכומים הגדולים הדרושים כאמת להטבת מצב ארה"ק באופן האמור, אך קוה נקוה כי סוף סוף יבינו אחינו בכל ארצות פזוריהם את גדל ערך החברה הנכבדה הזאת ואת העתידות הנכבדות הצפונות בחיקה בימים יבואו וימהרו להרים תרומת ידם טנחה לה; למען תהיה לאל ידי החברה לראות את יושבי אה"ק נהנים מיגיע כפם, ואת ראשי החברה הזאת נעורר כי אל יתנו דמי להם, ואל ישימו לב להמעצורים והמכשולים אשר הונחו על דרכם רק ישתדלו לקרוא לכל אחינו בקול אדיר כי יקומו לעזרת החברה למען תוכל למלאות את אשר נטל עליה, וכיחוד מוטלת החובה הזאת על הגבירים הרמים, חובבי עם וארץ אבותם כמר שמואל טונטגו בלאנדון וכהר"ר מיכאל ערלאנגער בסארין אשר בארצות מושבותם לא ימצאו קופת רמכה"ג להחזקת יושבי ארה"ק, כי יעוררו את האהבה לארה"ק בלבנות אחיהם ולמען ציון לא יחשו ולא ישקמו עדי יאמר לאיש ואיש יולד בה זה נהנה מיגיע כפו ויהיה לכבוד ולתפארת בכל הארצות. עוד מפעל חדש אחר, עומד לצאת לפעולה, והוא: בתים לעניי התמנים על אחוזת קבר שמעון הצדיק, להוצאת בנינם נמצא כבר סך 10000 פראנק אשר אסף החכם המופלא וכו' כמהו' שלמה סוין בלכתו בשליחות בערי פארטוגאל ומארוקא, וגם החלק המגיע לו בעד מרחתו הקדיש למפעל החסד הזה, והנדיבים אשר נרכו הכסף על ידו, עוד הבטיחוהו כי אם אך יונח אבן הפנה לבנינם ישתדלו לאסוף עוד סכום רב להרבות מספרם אך בתנאי כי הגביר המרומם וכו' כמהו' חיים אהרן וואלירי

יפקח על המפעל הזה, כי יעשה בסדרים נכונים. כששה ירחים נתעכב הדבר הזה לצאת לפעולה מפני הסכסוכים אשר היו בין ראשי העדה והגביר הנז' אך עתה כבר הוישמו כל המעקשים למישור וכבר נתחלקה החלקה הזאת אשר היתה לאחוזה לאשכנזים ולהספרדים יחד, על פי הגורל, ובקיץ שנת תר"ן יתחילו לבנות הבתים והחר"ש סוין יצא עוד הפעם בשליחות לתכלית זאת, נקוה כי גם הפעם יצלח במלאכותו זאת. ממפעלי החסד הישנים אשר נגדלו ונתרחבו בהעת האחרונה עלינו למנות:

בית החולים לשרי בית ראמהשילד. כבר הזכרנו ב"הירושלים" ש"ב כי שרי בית ראמהשילד בפאריז קנו כד נרחב מחוץ לעיר לבנות עליו בנין חדש בעד בית החולים אשר להם, ובקיץ שנת תרמ"ח נגמר בנינו, והנהו אחד הבנינים המפוארים אשר בעירנו וכולו אומר כבוד למיסדיו, בית החולים הוא בעל שלש מכפלות, עומד באמצע הככר, וסביב לו גן נחמד אשר בו יוכלו החולים לנוח ולהשיב נפשם. שרי בית ראמהשילד הואילו להגדיל גם את כבוד הבית פנימה ולהוסיף בו עוד ישיב ממות על מספר הי"ח ממות אשר הי' בו עד היום, ועל מקום הרופא דר' שווארץ אשר כהן בכהונת ראש הבית בא הרופא ד"ר ד'ארבאלה, (מלפנים רופא שולטן זאנוזיבאר) והוא ממלא משרתו באמונה ועיניו פקוחות תמיד להגדיל כבוד הבית פנימה וחוצה, ושרי בית ראמהשילד יודעים להוקיר חפצו ופעולתו, ולכן לא ימנעו מלמלאות שאלותיו להגדלת כבוד בית החולים.

בבקר חולים האספיטאל לעדת האשכנזים פרושים נבנה בית גדול ורחב ידיים מעל חדר האנשים, (אשר בו שתיים עשרה ממות), נדבת הגביר וכו' כמה"ו משה וויטענבערג והוצאת בנינו עלה לערך 6000 פראנק, ועתה נמצא בבית החולים הזה כשלישים וישב ממות.

חברת בקור חולים משגב לדרך, צעדה בצעדי ענק קדימה בהשנים האחרונות, ובמקום אשר היתה עד העת הזאת אך

חברה לבקו"ח ותמיכתם, נהיתה עתה לחברה מחזקת בית חולים
 לכל פרטיו, החברה הזאת היא אחת ממפעלי החסד היותר נעלים
 ונחוצים בעירנו, וביחוד נאוה תהלה לגבאיה ומנהליה המקדישים
 את עתותיהם וכחות נפשם קדש לטובת החברה, ועינם פקוחה
 תמיד למלאות את מטרותיה בשלמות היותר אפשרי. כאשר העתק
 ביה"ח לשרי בית ראטהשילד מחוץ לעיר החליטו ראשיה לקנות להם
 את הבית העתיק של בית החולים הנז' לאחזה, ואם כי באוצר
 החברה לא נמצא רק השליש ממחיר הבית לזו את הנשאר מבעלי
 הכסף בעירנו, ובחודש תשרי שנת תרמ"ט חנכו את הבית לבית
 חולים להחברה, ובו יקובל כל חולה מאחינו מבלי הברדל בין עדה
 לעדה ובלי כל שכר, בעת התיסדותו העמידו בו אך חמש ממות,
 אולם כאשר ראו כי רבו מאוד מספר הדופקים על דלתותיו הוסיפו
 מעט מעט את מספר הממות עד י"א ממות, ורופא הבית ישיב
 שלש פעמים בשבוע לכל השואלים בעצתו בלי קבלת שכר,
 ולעניים ינתן גם סמי המרפא חנם. כאשר אמרנו יראו ראשי
 החברה למנות תמיד את חסרוני עירנו בכל עת הרכה יתר מכפי
 כחם, ואת הדבר הזה הראו לדעת בסוף שנת תרמ"ט וראשית
 שנת תר"ן, כאשר החלה מחלת הדינגה לתת את חתיתה על
 עירנו, החליטו מיד להוסיף לפי שעה עוד אחד עשר ממות ולצות
 על הרופא לשבת בכל יום בבית החולים לענות להשואלים בעצתו
 וגם הרפואות נתנו חנם לכל איש אשר לא השיגה ידו לשלם,
 ועתה גמרו גבאיה אמר להוסיף עד י"ח ממות קבועות, ובגלל
 פעולותיה אלו ראויה היא לתמיכה מאת כל אוהב עמו וארצו.

בית מושב זקנים אשר עד היום היה מצבו רופף מחסרון
 בית אחוזה, רכש לו בשנה הזאת בית חומה גדול בפנים העיר,
 בעל שתי מכפלות ובו ארבעה עשרה בתים, אשר מחירו עלה
 לסך 24000 פראנק בהשתדלות ונדבת הגביר המרומם חובב ציון
 ככל לבו וכו' כמהו ארי' ליב פרידלאנד בס"ט פעטערסבורג
 ובו ימצאו כעת מקלט ישיבה ושלשים זקנים אשר רובם כבר עברו
 את יגנת השבעים.

ערך מפעל החסד הזה ונחיצתו בעי"ק תחובבינו לדבר דברים
 אחדים על אדות הנהגתו, ומצבו. — מחישכון השנתי של הבית
 אשר היה לנגד עינינו נוכחנו לדעת כי מפעל החסד הזה מצא
 מסלות בלבב נדיבי עמינו בחו"ל ובטוח הוא בקיומו אם אך
 מנהליו ידעו לנהלו באורח ישר ובסדר נכון, לרוח העת החיה. אולם
 לדאבון לבבינו נאלצים אנחנו להגיד: כי לע"ע אך בית מקלם
 לזקנים הוא, ולא בית מושב זקנים לפי המושג אשר יבין בו כל
 איש אשר ראה בית חסד כזה ויודע סדריו בארצות הנאורות.
 ה' יש"ב סאנדערס מ"סד הבית ומנהלו הוא איש ישר ותם דרך
 וחפצו אמנם לנהלו כראוי אך כבר זקן האיש ובא בימים ואין לו
 לא הדעת ולא היכלת להפיק את חפצו ומ"ל החבצלת אשר
 גם הוא נמנה לגבאי שני על הבית לא ישים לבו אל הנהגתו
 מרובי טרדותיו ומעמים אחרים הידועים לו, ולכן תגדל המבוכה
 כעת בהנהגתו, אין סדר ואין משטר ואין ראה חשבון לקצוב את
 הוצאת הבית לעומת הכנסותיו, ואי נקיות גדולה שוררת בו, להטבת
 מצבו נחוץ להפקיד עליו שני ועדים, הועד האחד והוא הועד הכללי
 יהיה באחת מערי רוסיא הגדולות (כמובן בהעיר אשר ישם נמצאים
 רוב הנדיבים אשר הווילו כסף לקנית הבית), ובידיעת ורשות הועד
 הזה יפקד פה ועד מקומי של שבעה אנשים, אנשים מעולם המעשה
 אשר ראו והתבוננו סדרי בתי חסד כאלו, והמה יתאספו פעם
 בשבוע לפקח על סדריו והנהגתו, והמנהל לא יוכל לעשות
 דבר מבלי הסכמת רוב אנשי הועד באסיפתם. ומיד כאשר יעזוב
 אחד מאנשי הועד המקומי את משטרתו יבוא אחר תחתיו בהסכם
 רוב הנשוארים וברשיום הועד הכללי. — הוצאת הדבר הזה לפעולה
 מוטלת על הגביר המרומם וכו' כמר ארי' פרידלאנד, אשר מלבד
 הכסף הרב אשר הקדיש בעצמו ועמלו לטובת הבית, נוכחנו
 לדעת ממכתביו להמ"סד כי מצב הבית נוגע באמת עד לבבו,
 וחפץ הוא לראותו עומד על בסיס נכון וקיים ומסודר בסדרים נכונים
 כראוי לבית חסד כזה בעיר אשר עיני כל אחינו נשואות אליה,
 והדבר הזה לא כבד הוא להוציאו לאור, כי יודעים אנחנו את

המיסד ה' סאנדערס כי חפץ הנהו גם הוא לספח אליו מספר אנשים מביני דבר אשר ישאו אתו יחד במשא הבית, — והיה אם החפץ הזה יצא לפעולה נוכל לקות כי בית החסד הזה יעמוד על מכוננו ולא ירא מפני שוד שוטף כי יבוא, כי בלי תפונה ימצאו בעמינו נדיבים אשר יקצבו סכומים הגונים לקרן קים להבית ולא יאלץ למצוא את הספקתו מנדבות זמניות, ויהיה באמת לתפארת עיה"ק ויושביה.

חברת עזרת נדחים. כבר הערוננו בה"ירושלים" ש"ב כי החברה הזאת סרה מעט ממטרתה העקרית, ותבחר לה מטרת שונות אשר הנה תמצנה את לשד עלומיה ולא תוכל למלאות אחרי מטרתה הראשית כנאות, ונעיר את לב ראשיה על הדבר הזה, אך לדאבון לבב כל אוהב ארה"ק לא שמו גבאיה לכם להעצה הטובה הזאת, ובמשך העת האחרונה התרחקה עוד הרבה יתר מהמטרה הראשית אשר שמה לה, היא לעזור לנדחים (אם שהודחו כבר, או אשר מצכם הנורא יוכל להדיחם), אשר אך למענה נוסדה ואשר אך בגללה מצאה מסלות בלכות כל חובבי ארה"ק, ואת מבחר כחותיה הוציאה על דברים וענינים שונים קלי הערך אשר גם מבלעדה נמצא להם בעי"ק גואלים בשכבר הימים, אשר הם יעשו להם שם טוב בעיני ההמון אשר לא ידע להבדיל בין עיקר למפל, אחדים מגבאיה המבינים דבר לאשורו התפטרו ממשמרתם, ועל מקומם באו גבאים אחרים, זקנים באים בימים, אשר בכבוד הגבאות יתימרו, ולא יבינו או לא ישימו לב לבקר את עבודתה ופעולותיה אם מתאימות הנה את מטרתה ונאותות לחפץ תומכיה בארץ ובח"ל, ולכן ירדה אחורנית, כחותיה יעזבוה מיום ליום וכל רוח חיים אין עוד בה.

מאפס מקום לא נוכל לחזק את משפטנו זה בטופתים חותכים ומספרים נאמנים, אך כל איש אשר יתבונן בחשבונות החברה בעין פקוחה יראה לדעת, כי לא הפרונו בדברנו אלה על המדה אף במעט, ורק מפני כבוד החברה היקרה לנו, ובמאד מאד נחפוץ בקיומה נאלצנו לדבר דברינו אלה.

בתי מחסה והכנסת אורחים. בהמוסדה הזאת המצוינת
בנקיונה וסדריה הטובים, ונותנת כבוד למיסדה, נתוספו
בהעת האחרונה אך שני כתים, אשר ימנו בין בתי הכלל
אשר להמוסדה, ובאדמת המוסדה הזאת הנשענת לחומת
העיר נמצא בור גדול במאד אשר כפתו נשענת על עמודי אבן
גדולים, הבור הזה מלא כעת עפר ולנקיונו ותקונו דרוש הוצאה
רבה, ואם אך ימהרו חובבי ארה"ק לשלוח נדבותיהם להועד הכללי
להתכלית הזאת אז יוכל הבור הזה לתת מים בעת כלות מי גשם
מהבורות, לכל אחינו היושבים בפנים העיר.

גמילות חסדים הכללית. החברה הזאת אשר מטרתה להלות
כסף על שמרות הכוללים בלי נשך, ואשר בשנים הקודמות גדלה
פעולתה וחסדה עם עניי עירנו עמדה כמעט כליל.

סבת הדבר היא, כוללים אחדים לא עצרו כח לשלם את
שמרותיהם, ועל ידי זה נמצא באוצר החברה שמרות על סך רב
אשר אינם שוים כעת רק לצור על פי הצלוחית, וכוללים אחרים
חדלו מלתת שמרות כלל. ולכן מוכרחת החברה לצמצם את
פעולתה רק על שלשה כוללים אשר שמרותיהם עוברים לסוחר,
עתה שאל שאל כל איש בצדק את גבאי החברה הזאת מה
תעודת החברה ומה מטרתה כעת? האם בזה תמלא את תעודתה
בהלותה פעם אחת בשנה בהגיע תור הדירות ערך 40 פראנק
לבני כוללים אחדים אשר שמרותיהם ימכרו כעת בהפסד מועט.
(כי לעומת אשר נתמעטו השמרות ירד גם מחיר ההכשר כמוכר)
והנה אחרי התכוננות רבה ועיון נמרץ נוכחנו לדעת כי אם באמת
ובתמים יחפצו גבאיה לעודדה ולהשיבה לתחיה אין להם כל עצה
אחרת, מבלי אשר ישנו את פניה ר"ל את הצנוניות, ובמקום אשר
עד היום השיגו הנהנים מפריה אך חסד זמני, ישיגו מעתה
חסד תמידי וקים, וזה אופן השנוי: החברה תכנה מהכסף המזומן
והשמרות החריפים אשר באוצרה בתים למושב לבני החברה, והם
ישלמו את מחיר כל בית במשך עשר שנים (אשר אז יעלה כמעט
ערך התשלומים בד כבוד עם שכר הדירה אשר ישלם כל איש

מבני החברה ואשר אין להם בית באחת החברות הקודמות, ובה
תגדל הסדה האחרון את עניי עירנו הרבה יתך מהראשון*). כי אחר
עבור עשר שנים יהיו יושביהם בעלי בתים ולא יאלצו בכל שנה
בהגיע תר הדירות להטלטל מלמלה גבר ולסבול תלאות רבות
עד אשר ישלמו לבעל הבית את שכר ביתו**)

אופני הבניה, התשלומים והכמוחות אשר יתנו היושבים
אין עלינו לכאר פה, כי כבר נוסדו ונתכוננו בהשנים האחרונות
חברות רבות כאלו, ואחדים מגבאי החברה הזאת אשר נמנו בין
גבאי החברות לבנין בתים, יודעים המה כי הצעתנו זאת קלה במאד
להוציאה לאור, וגם פחד מאון התשלומים אשר יוכל לעלות
על לב, פחד שוא הוא, אם אך גבאי יראו מראש לחוק תקנות
נכונות ולהוציאם לפעולה בכל תוקף (כאשר כבר הראנו למדי
בחברת מזכרת משה ודומיה), אולם אם גבאי החברה ימאנו למלאות

*) לשנת את הנמ"ח הזה שני פשוט כי תלוה רק על משכנתא בטוחים לא יועיל מאומה
כי מלבד החברה הזאת נמצאים בעת חברות נמ"ח שונות לאומנים ולת"ח המלוים סכומים
קצנים מבלי נשך על ערבנות, וסכומים גדולים לא תעצור כח גם החברה הזאת להלוות,
והחפץ ללוות סך הנון וערבון כטיח בידו יוכל להשיג אצל כל מלוה בנשך מצער, ומלבד
זאת הנה גם הרב"ח הזה נגד הקי החברה ותקנותיה, אשר בהם כתיב מפורש לאמר: כי לא
תלוה את כסף רק על שמורת הכולל (כי בעת ההוא היו הכוללים בטוחים), ולא על
כל ערבין אחר בעולם, והתקנה הזאת צודקת במאד כאשר הראנו למדי בהנמ"ח
הנוסד עוד לפני שלשים שנה מאת השרים לבית רוטשילד במארוז ע"י בן משק
ביתם החכם וכו' במה"י ד"ר אלבערט כהן ולה"ה אשר איש מהלויים לא סדה את
ערבונו והנבאים לא עצרו כח למכרם, וכל הכסף הרב תאם הלך ולא נדע מקומו.

**) נחשוב למשפט כי אם יחליטו גבאי החברה הזאת למלאות אחרי עצמית או לא
ימנע ועד כל הכוללים לתת להם הנם את חלק האשכנזים אשר בחלקת שמעון הצדיק
ומה גם בעת אחרי אשר גם עדת הספרדים הקדישה את החלקה הזאת לבנין בתים
לעניים, ואז יוכלו להקדיש את כל הכסף אשר באוצרם לבנין הבתים, ואין כל תפונה
בלבבנו כי גם הכוללים אשר משה ידע ולא שלמו להם מחיר שטרותיהם ישתדלו או
לשלם להם למצער מעט מעט את מחירם, וגם מספר חברי החברה ידעה אז במאד.

אחרי עצתנו זאת ולא יאבו לשנות מהמטבע שטבעו מיסדיה ידעו כי מקרבים הם את קצהו, וכידיהם יצעידוה לכליון חרוץ כי מי יודע הצפון בחיק העתיד? מי יוכל לתת לנו ערובה נאמנה כי הכוללים אשר מצבם איתן כעת לא ימוטו בעוד שנים מספר? וביחוד בהעת הזאת, אישר החלוקה תלך הלוך ודלה בכל מחווי ארץ ר"פ, ומי יודע אם לא השטרות אשר היו בטוחים בהתחלת השנה יאבדו ערכם בסוף השנה, וכגורל השטרות הרעים הנמצאים כבר באוצר החברה יהיה גורלם, וכל הכסף הרב האצור באוצר החברה, ואשר נקבין מיושבי עי"ק, ילך לטמיון.

הנה כי כן מצב וסדר עי"ק ובתי הספר והחסד אשר בה ;
עתה נשימה מבט עינינו על מצב יתר ערי ארה"ק והמושבות
אשר בסביבותיהן.

יפו.

מצב העיר הזאת הוטב בהשנים האחרונות, אומניה וסוחריה ירבו ויראו ברכה בעמלם, ביחוד עזר להטבת מצבה ארבעת המושבות אשר בסביבה. — זה כשנתיים יסדו אחינו האשכנזים חברה לכנין בתים מחוץ לעיר בשם נוה צדק ובה כארבעים בתים, וחבריה ישלמו את מחירה מעט מעט (ככל החברות הרבות אשר נתכוננו באופן זה בעי"ק ירושלים), והדבר הזה הביא טובה רבה להעיר הזאת אשר מספר בתיה בפנים העיר מעט, ועומדים צפופים ורחוקים איש בצד אחיו, ולכן עלה גם שכרם למעלה ראשי, ועל ידי החברה הזאת נוספו גם בתי יחידים רבים בסביבותיה.

בשנה האחרונה החל ה' שטיין, אמן במלאכת החרושת, לכוון לו בית חרושת לכלי ברזל שונים הדרושים בהעיר הזאת וסביבותיה, וכבר החל לעשות מלאכתו, והתקוה תשעשענו כי בית חרושת הראשונה הזאת בארצינו, תביא ברכה רבה לבעליה

וגם שנוי קטן לטוב בכלכלת העיר הזאת בכלל. בעלות מצבה החומרי עליה גם מצבה הרוחני. כי עד העת הזאת לא היה לה לא ב"ם ולא ת"ת לילדיהם, לא רב ולא מ"ץ אשר ידאג לאחד את הנפרדים ולהפיה רוח חיים ברוחניותה. אולם בשנה האחרונה נמנוגם החסרונות האלו, חברת דגל תורה אשר בעירנו יסדה בה ת"ת לנערי העדה ובו שלשה מלמדים. ועד כל הכוללים הואל לשלם שכר הרב אשר יכהן בה בכהונת הרבנות, והכהונה הזאת נתנה על שכם איש אשר המשרה הזאת הולמתו, הוא הרב הגדול וכו' כמהור"ר נפתלי הערץ מביאליסטאק איש אשר מלבד ידיעתו בתורה"ק, גם דרכי העולם לא מהזים לו, ובכל לבו יתאמץ לאחד את אברי העדה הנפרדים לאחד, ולחברם לגוף שלם היודע ומרגיש את מחסוריו. עתה יש את לבב נכבדי העדה ליסד בה גם בית ספר ובית חולים ערוכים ומסודרים ככל, וכפי הנשמע יצאו בקרוב לפעולה.

צפת.

מצב העיר הזאת, השנה במספר אחינו היושבים בה לעי"ק ירושלם, הוטב גם הוא כמעט על ידי המושבות ראש פנה ויסוד המעלה, אשר בקרבתה. אברי שתי המושבות האלו אשר לחמם נתן ומימיהם נאמנים בחסדי הנדיב הנודע, יקנו רובי צרכיהם בצפת, ומלבד זאת יעבדו כמאה עולי ימים מאחינו ילידי צפת, בהכרמים והגנות אשר בראש פנה, ובעבודתם לחמם נמצא, מלבד השנוי הכללי הזה, נוסדו בה בחסדי הנדיב הנודע הדואג גם לחטבת מצב ערי ארה"ק שני מפעלי חסד נחוצים, והם :

(א) בית חולים. להעיר הזאת לא היה עד היום כל בית חולים, והחולים העניים התגוללו בבתיהם הצרים והנאלחים או בבתי היחקדש" (הנוסד מנדבת הגביר טולצינסקי) ואיש לא שם כמעט לבו לדאוג לכלכלתם, אך בשנה האחרונה הונח כבר אבן היסוד לבנין בית חולים גדול ורחב ידיים מחוץ לעיר במקום

גבוה, וכו' יקובלו כל חולי אחינו מבלי הבדל בין עדה לעדה חנם, וכבר בא מאמר המלך המרשה לבנותו, ובקיץ שנת תר"ן תחל המלאכה.

(ב) בית ספר לנערים. גם בית ספר לא היה לבני העדות השונות אשר בהעיר הזאת, וילדיהם מלכד אשר לא ידעו כתב ולשון המדינה וראשית הידיעות היסודיות, גודלו עוד ללא תורה וללא דרך ארץ, וכפראים במדבר, כי בתי הת"ת הנמצאים בה עמדו בשפל המצב במאד, ולכן יגדל ערך המפעל הזה בהעיר הזאת. בבית הספר הזה יוכלו להקשיב לקח בני כל המקהלות השונות בלמוד תורתנו הכתובה והמסורה, ערכית, צרפתית והמדעים הראשים, וה' לעווי המפקח עליו יודע לנהלו באורח ישר עד כי בחפץ לב ישלחו בני העיר הזאת את ילדיהם אליו. גם יושבי צפת בעצמם משתדלים להיטיב מצבם מעט מעט, וזה כשנתים יסדו למו האומנים ובעלי המלאכה אשר בה חברה בשם "חסד ואמת" אשר מטרתה לתמוך בידי אומנים בכלי מלאכה ושאר הדברים הדרושים למלאכתם, וללמוד לנערים עזובים מלאכה ועבודה, ולעזור לחבריה בעת חלים.

מבריה.

מהחדשות אשר נתחדשו בהעיר הזאת נוכל להזכיר רק את דבר הרופא העומד לצאת לפעולה. בהעיר הזאת לא היה רופא יהודי אשר ישיב לחולי העיר הזאת העניים חנם או אף בשכר מצער, ויושביה נאלצו לשאול בעצת רופא המיססיון, והי כאשר נודע הדבר להרב הגאון וכו' כמח"ו עזריאל הילדעסהיימער מהר לאסוף נדבות לתכלית החזקת רופא בהעיר הזאת, וכבר בא בדברים את ראשי העדה אדות זה, ויש תקוה כי בקרוב יאחז שם רופא יהודי אשר ישיב לכל אחינו השואלים בעצתו חנם, ויבקר את החולים בנתיים בשכר מצער.

חברון.

גם בהעיר הזאת לא נתחדשו נכבדות הראויות להודיע, ורק דבר אחד נוכל להודיע, והוא : כי החברה "למען ציון" הואילה לשלם שכר לאחינו ה' מלכיאל מאנני היודע שפת ערבית, כי ילמד ישתי שעות ביום את ילדי אחינו השפה הזאת, וחמישה עשר מנערי עדת הספרדים יקשיבו לקח אצל המורה הנז' ויעשו חיל בלמודם, אך נערי עדת האשכנזים אשר נפשם הישקה להנות מפרי עין הדעת, לא יוכלו לנגוע בו מפאת האסור הנשלח להם מטעם הרבנים בע"ק ירושלים.

המושבות.

עניני המושבות וכל החדשות אשר יתחדשו בהן מעת לעת כתובים ומבוארים באר היטב בכל מכה"ע העברים, ולמען לא נהיה למשא על קוראינו נזכיר פה רק את מצב הכולל של כל מושבה ומושבה והמקרים היותר נכבדים אשר נקרו בהנה. למרות המון המכשולים והדבות הרעות אשר הביאו שונאי הישוב על המושבות, הלך מצבם הלוך וטוב ; גם הסכסוך בדבר היתר השמיטה, אשר שונאי הישוב השתמשו בו לסכסך מושבה במושבה ומשפחה במשפחה למען הפיק זממם, אך פרעות לפי שעה עשה במושבות אחרות, וסוף סוף הושמו כל המעקשים למישור, כי הנדיב הנודע הסוכך באברתו עליהן, ברוחו הבכיר לעג להם ולהמונם, ומחפצו העז לראות את אחיו יושבים על אדמתם, ומוציאים לחמם מן הארץ לא יסור, וכאשר הזכרנו כבר שמה גם הממשלה המקומית עינה לטוב על המושבות, ועתה אין כל מעצור לבני המושבות לכנות להם בתים כחפצם, ועוד שני מקרים נכבדים נקרו ויאתיו בהעת האחרונה לחזוק הישוב, והם : א) הכנסת המושבות "פתה תקוה" ו"יסוד המעלה" תחת חסות הנדיב, ב) קיום חברת חובבי ציון מאת ממשלת רוסיא האדירה ; שני הדברים האלה יחזקו את תקות כל חובבי הישוב.

כי מעתה תעלינה ותפרחנה כל המושבות כגפן אדרת, ומיד כאשר תעמודנה ברשות עצמן ולא ידרש עוד להשקותם גשמי נדבות ימהרו הנדיב והחברה הנז' ליסד מושבות חדשות ולהושיב בהנה עניי עמינו הנרדפים.

ראשון לציון. המושבה הזאת אשר היא הראשונה להישב החדש תהיה ברכות הימים באמת ראשון לציון, לאמר : מרכז המושבות כולן, כי בה יבנה כעת מרתף גדול ערוך ומסודר בכל לפי סדרי מרתפי היין אשר בארץ צרפת, ועמו יתאחד יקב לדריכת הענבים, עם כל המכונות והמכשירים הדרושים, ומכונה לעשות קרח, למען יוכל היין לעמוד ימים רבים ולעלות על שולחן עשירי ורוזני ארץ, ויין ארץ ישראל יוכל להתחרות את יין צרפת וספרד. הוצאת המרתף וכל הנלוו לו יעלה לסך חצי מיליאן פראנק, וכבר בא להמושבה איש מלומד ובקיא בעשית היין. דבר המרתף והיקב יחזק את לבות אכרי כל המושבות במאד בידעם כי יש שכר לפעולתם, בהיות לאל ידם להוציא מענביהם יין טוב, ולא יצטרכו למכרם בשוקי יפו וחיפה כזול מאד מפאת רבויים. מלבד הגפנים הרבים הנמועים בהמושבה הזאת החלו בהעת האחרונה לנטוע בה עצי תותים רבים, לגדול תולעת המשי, ואיש מיוחד הבקיא בגדולם בא להמושבה ללמוד את האכרים ובנותיהם אופני וסדר גדולן.

פתח תקוה. מהעת אשר המושבה הזאת נכנסה תחת חסות הנדיב לבשה צורה חדשה, ורוח חיים נראה על פני כל יושביה כי מלבד בני המושבה יעבדו גם אנשים רבים יהודים ואינם יהודים בהגנות וחכרמים אשר להנדיב, אשר בהם יטעו עצי פרי, ועצי בשמים וסמי מרפא שונים, תחת פקודת הגנן הראשי ה' ערמענס אשר שב עוד הפעם מפאריז לפקח על סדרי הנטיעה בכל המושבות.

עקרן. בני המושבה הזאת הראו לדעת באחרונה כי יועצוהם ללכת בקרי עם פקידם הוליסם בתוהו לא דרך, ובראשית שנת תר"ן שבו ויכנעו תחת הפקידות ויקבלו את חוקיה, וישבו

לחסות תחת הסות הנדיב אשר גם הוא מחל להם על זדונם
בידעו כי לא הם אשמים בדבר ולא מלבם עשו מה שעשו
ובחפצו להטיב את מצבם פקד עליהם למעת חלק מאדמתם עצי
פרי שונים, וכיחוד עצי תותים רבים לגדול המשי.

זכרון יעקב. בהמושבה הזאת שוררת כעת שלום אמת
ושלות השקט, הנדיב ברוב רחמיו וחסדיו הואיל לסלוח לכל בני
המושבה (מלבד ארבעה אשר נאלצו לעזוב אותה) אשר המרו את
פי פקידו ומטלא מקומו וימדדו נגדם, וכאב את בניו ירחמם
וישתדל לדאוג עבורם להטיב אחריתם, ואחרי אשר אין להם
אדמה די לתבואות שדה, וחלק מאדמתם לא תצלח למזרע
תבואה, גמר אמר להפך גם אותה למטעי כרמים, אם כי ע"י זה
יאלץ לכלכלם עוד משך זמן ידוע עד אשר גפניהם יתנו פרין
לברכה, וכבר החלו למעת בה גפנים כמספר רב מהמינים היותר
טובים אשר בארץ אירופא ואמעריקא, ולהאומנים ובעלי המלאכה
מבני המושבה ינתן הכלים והמכונות הדרושים למלאכתם למען
יוכלו לעשות את כל כלי הבית ויתר הדברים הנחוצים לבני
המושבה ולא יצטרכו עוד להאשכנזים היושבים בחיפה.

ראש פנה. המושבה הזאת עלתה בהעת האחרונה
למעלה ראש בהשתדלות ה' אסאוועצקי אשר הופקד לפקיד
עליה כי בחריצותו ובעמלו עלה בידו לקנות ככרת ארץ גדולה
בסכיבה לאחזה להמושבה, וגם בה החלו להרבות כנטיעת עצי
פרי, ופועלים רבים עובדים מכלי הרף לסקל את אדמת הגנות,
לעדרם ולחפרם למען יתנו פרי הלולים.

יסוד המעלה. בני המושבה הזאת, אשר זה כשבע
שנים מעת אשר נאחזו בה סבלו עני ותלאה מרבה להכיל מאפס
בתים למשכנם ורפתים לבהמתם, והחכרות השונות לתמיכת
המושבות תמכו בידם אך בלחם צרו, וכמעט נואשו מתקוה, יצאו
עתה לאור עולם, ומיד כאשר נאות הנדיב לקבלם תחת חסותו
בנו להם בתים ותמיכות כסף תנתן להם מדי חדש בחדשו
למען יוכלו לעבוד אדמתם בזריזות מכלי כל מפריע.

גדרה. גם המושבה הזאת אשר לא זכתה להכנס תחת חסות הנדיב השיגה ככ"ז מידו טובה גדולה אשר בעבורה יחישו לו יושביה תודה וכבוד במאד וזכרו לא יסוף גם מפי זרעם לעולמים, וזה הדבר: לבני המושבה לא היה באר בשכנותם ויאלצו להביא את מימיהם מהבאר אשר בשכונת הערבים שכניהם, הרחק מהלך חצי שעה, ומלבד אשר מי הבאר הזה לא היה טובים לשתיה עוד התעשקו הערבים תמיד עמהם, ובחרף נפש ועמל רב הביאו את מימיהם, ויהי כאשר נודע הדבר להנדיב ויצו לכרות באר אשר יוכל לתת די מים בעד המושבה, כשמחת בקציר שמחו בני המושבה בעת אשר שאבו בפעם הראשונה מים נוזלים מהבאר אשר כרה להם הנדיב בראותם כי עתה ינוח להם מעצבם ומרגזם ומימיהם יהיו נאמנים, ולאות על רגשי תודתם חילו פניו במכתב התודה אשר שלחו לו פי ירשה להם לקרוא את הבאר "באר בנימין" על שמו, והוא נעתר לבקשתם*.)

מצב המושבה בכלל הוטב הרבה, וביחוד מעת אשר הרב החכם וכו' מהרי"מ פינס הופקד לפקיד על כל עניני חברת חו"צ, כי בכל כחו ישתדל להיטיב מצבם, ובשנה האחרונה כבר נבנו רפתים לבהמתם, וגם תמיכתם ישיגו מדי חדש בחדשו מבלי אחור, אך דבר אחד יעמוד לשמן על דרכם, הוא חסרון אדמה הדרושה לכלכלת ביתם בלי קבלת תמיכה, אולם אין כל ספק בלב כל חובבי הישוב כי עתה, אחרי אשר חברת חובבי ציון תוכל לפעול פעולתה בגלוי, והמושבה הזאת היא כמעט האחת המוטלת עליה, תתאמץ למנות מהר את החסרון הזה, למען לא יאלצו בני המושבה לקבל כל תמיכה אשר הדבר הזה ימרר ועצב את רוחם במאד, ומעמל ידם ישכעו להם.

* פקיד חברת חובבי ציון הרה"ש כמנה רימ"ס הואל לתת על ידינו את

נוסח מכתב התודה (עברית צרפתית) הנזכר, לפסחהו בסיף החלק העברי מספרנו.

לכבוד

שר גדול ונדיב, בן חורים, בארון

אדמונד (בנימן) די רומשילד נ"י.

ברוך ה' שהתקינו וקיימנו והגיענו ליום הזה שבו זכינו
והחילנו לחפור באר בשדה גדרה, שלש שנים מימינו בכסף
שתינו, מים מרים, מים מאררים וגם מי מריבה מבאר עישק;
ועתה עוד מעט את מימינו נשתה, מים חיים נוזלים מבאר
רחובות, ולמי הבאר הזאת? מיד מי לנו ברכת תהום עולה
ממעמקים? הלא מידך אדון רב חסד אשר ארצנו כחותם על
לבך וידיך לא תרפינה מהריק חסדיך על מישיבי ארצנו בכל
מקום שהם, מידך לנו עתה הרשיון לבנות "גדרתנו" ומידך לנו
האפשרות לחפור בארנו; על כן בגשתנו אל המלאכה וזכרנו
את חסדך וירחש לבנו לך תודה בלי מְצָרִים, אשר הננו מביעים
לך אותה בזה, ואחת שאלנו ממך אותה נבקש, הרשנו נא ונקרא
את הבאר על שמך באר בנימן למען יהיה השם הזה
לנו לזכרון חסדך לנו ולבנינו עד עולם.

והננו מכבדי זכרך ומוקירי שמך

בני גדרה.

נכתב ונחתם פה גדרה ר"ח ניסן שנת :

באר בנימן בן יעקב ידיד אל לפ"ק.

Jerusalem

Jahrbuch

zur Beförderung einer wissenschaftlich genauen Kenntniss

des jetzigen und des alten Palästinas.

Herausgegeben

unter Mitwirkung von Fachmännern

im heiligen Lande und ausserhalb desselben

von

A. M. LUNCZ.

III. Jahrgang, 5649—1889.

JERUSALEM, 1889.

Druck und Verlag des Herausgebers.

Seiner Ehrwürden, Herrn Rabbiner

Dr. ISRAEL HILDESHEIMER

Dem Fahnenträger des gesetzestreuen Judenthums,

Dem Pfleger u. Beförderer jüdischer Wissenschaft,

Dem unermüdlichen Wohlthäter des heil. Landes,

Zum 27ten Ijar (17 Mai) 5650,

der Feier Seines 70ten Geburtstages,

In tiefer Verehrung

dargebracht

vom Herausgeber.

Inhaltsverzeichnis.

Deutscher Theil.

Cultur Historische Studien über das heil. Land — von Baurath C. Schick . . .	Seite	1— 35
Jüd. Schriften zur Geogr. Palästinas — v. Dr. M. Steinschneider	„	36— 64
Der Oelbaum — v. Ph. Baldensperger . .	„	65— 75
Zur Fauna Palästinas — v. Dr. S. Lewysohn	„	76— 81
Neue archäologische Entdeckungen in Jerusalem in den letzten zwei Jahren— v. Baurath C. Schick	„	92— 95
Einiges über die sanitären Verhältnisse Saffeds — v. Dr. Blüten	„	96— 99

Bücher Recensionen :

Beth-el-Makdas, oder der alte Tempelplatz	„	100
---	---	-----

Hebräischer Theil.

Geschichte der Juden in Palästina.

Abschnitt II: Von der Verbannung aus Span- ien 5252 (1492) bis zur Absetzung des Statthalters Iben Paruch 5388 (1628), nebst Verordnungen u. Documenten des damaligen Rabbinats — v. Herausgeber	„	1— 52
Södom u. Gemorah, deren Lage nach bibl. u. talmudischen Quellen — v. Lector M. Friedmann	„	53— 71

Beiträge zur Geschichte der Aschkenasim Synagoge in Jerusalem, aus dem Arabi- schen übersetzt u. mit Bemerkungen versehen — v. J. Ezekiel	„	72— 86
Eine Halachische Abhandlung über das bibl. Gebot: V. Mose, 16, 16 : „Dreimal im Jahre soll alles Männliche bei dir vor dem Ewigen deinem Gotte erscheinen“ — v. J. Reifmann	„	87— 89
Die sanitären Verhältnisse der Jüd. Colonien in der Umgebung von Jaffa — v. Dr. d'Arbella	„	90— 92
Handschriften : a) Brief des Rabbi Israel aus dem Jahr 5346 mit Bemerkungen — v. David Castelli.		
b) Briefe aus Saffed aus dem 17 Jahrh. nebst Bemerkungen — v. Dr. D. Kauffmann	„	93—124
Perath — v. Herausgeber	„	125—127
Bemerkungen zu „Jerusalem“ II. — v. J. Reiffmann u. Dr. A. Harkavy	„	127—128
Ethymologisches — v. J. Halevy	„	129—168
Erläuterung folgender bibl. u. rabbinischer Schriftstellen : IV. Mose 18, 19. — Richter 16, 13. — Micha 7, 16. — Psal. 130, 3 Hohenlied 2, 12. — V. Mose 25, 9 — Jesaia 29 — Talmud Bab. Tract. Pessachim 112, 2 — v. Herausgeber	„	169—176
Die Flora Palästinas — v. Agronom M. Meyerovitz	„	177—201
Rückblick auf die Ereignisse in Palästina während der letzten 2 Jahre — v. Herausgeber	„	201

Abonnenten-Verzeichniss *)

<p style="text-align: center;">A.</p> <p>Adler H. Dr. Rev. London</p> <p>Adler M. „</p> <p>Aismann M. Wosnissensk</p> <p>Alliance Israélite Paris</p> <p>Ang. Jew. Association London</p> <p>Auerbach S. Rabb. Dr. Halberstadt</p>	<p>Bibliot. d. Isr. Gem. Frankfurt</p> <p>Bibliot. National Paris</p> <p>Bibliot. K. K. Berlin</p> <p>Birer Dr. Belgrad</p> <p>Bleiberg S. Cardiff</p> <p>Bloch Ph. Constantinopel</p> <p>Bodenstein M. Berlin</p> <p>Bodenheimer H. Darmstadt</p> <p>Bodliano, Biblot. Oxford</p> <p>British Museum London</p>
<p style="text-align: center;">B.</p> <p>Bacher W. Dr. Budapest</p> <p>Baerwald Dr. Frankfurt a/M.</p> <p>Baer A. „</p> <p>Bamberger N. Rabb. Würzburg</p> <p>Bamberger M. L. Kissingen</p> <p>Barnet A. London</p> <p>Baumgarten E. Wien</p> <p>Benas B. Lr. Liverpool</p> <p>Berliner A. Dr. Berlin</p> <p>Berlin I. Hamburg</p> <p>Berlin M. Petersburg</p> <p>Berger H. Wien</p> <p>Berthold S. Berlin</p>	<p style="text-align: center;">C.</p> <p>Cassel D. Dr. Berlin</p> <p>Castello D. London</p> <p>Castello M. „</p> <p>Calman E. Hamburg</p> <p>Caspar Ph. London</p> <p>Chasanowitz Dr. Bialystok</p> <p>Cohen J. Amsterdam</p> <p>Cohen S. Dr. Rabb. Berlin</p> <p>Cohen Mayer Geheim. commerzienrath, Berlin</p> <p>Cohen S. Dr. Rabb. Budapest</p> <p>Cohen D. Edinburgh</p>

---

*) Das Namen-Verzeichniss aller Derjenigen die bei uns direct oder bei Sr. Ehrwürden Herrn Bezirks Rabbiner Dr. A. Salvendi [Dürkheim a | H.] bestellen werden, wird im nächsten Jahrgang veröffentlicht werden.

Cohen J. Hamburg
 Cohen S. „
 Cohen B. L. London
 Cohen I. E. „
 Cohen David Odessa
 Cohen S. I. Rechtsanvalt
 Leenwarden
 Cohen Rabb. Dr. Potsdam
 Cultus Gemeinde Budapest
 Cultus Gemeinde Prag
 Cultus Gemeinde Wien
 Cukier J. Kiew

D.

Deutsch J. Dr. Wien
 Drey Dr. Odessa
 Dünner I. H. Dr. Rabb. Amst.
 Dernbourg I. Paris
 Duschinsky I. Fünfhaus

E.

Emanuel L. London
 Eprilo R. Edinburgh
 Epstein A. Wien
 Ephraim G. Neudamm
 Erlanger M. Paris
 Estersohn S. Edinburg
 Ettinghausen Paris
 Ezekiel I. London

F.

Fischer A. I. Director Wien
 Frank Dr. Rabb. Cöln
 Franklin Elias London
 Feinberg S. Königsberg

Friedländer A. Dr. London
 Friedland M. Petersburg
 Friedman M. cantor Budapest

G.

Gedalia Baron Kopenhagen
 Geiger A. Frankfurt a/M.
 Gildemeister Prof. Bonn
 Goldberger L. M. Berlin
 Goldzieher Dr. Budapest
 Goldschmidt B. & S. Frankfurt
 Goldschmit Julian Sir London
 Goldschmit Mayor „
 Goldschmit N. S. Wien
 Goldstein J. Odessa
 Goodman M. Leeds
 Gomperz Ph. Budapest
 Gomperz Prof. Wien
 Gordon B. Chicago
 Güdemann M. Dr. Rabb. Wien
 Guedalla H. London
 Gumperts H. Hamburg
 Gurland J. Odessa
 Gutmann W. Ritter v. Wien
 Gutmann D. Ritter v. „

H.

Hackenbruch Frankfurt a/M.
 Hartenstein B. Odessa
 Halberstam S. Bielitz
 Hamburger Berlin
 Hamburger Leop. Frankfurt
 Harris Henry London
 Heller S. Dr. Wien
 Herz H. Hamburg
 Heyman I. Amsterdam

Heynemann A.	Hamburg	Kontent J.	Rabbinats-Assesor
Heynemann Dr.	"		Amsterdam
Heynemann Dr.	Frankfurt		
Hildesheimer I. Dr.	Rabb.	L.	
	Berlin	Lachman	Commerzienrath
Hildesheimer H. Dr.	"		Berlin
Hildesheimer L.	Odessa	Landsberger Dr.	Darmstadt
Hirsch Oberrabb.	Hamburg	Landau M.	London
Hirsch B.	Halbersadt	Landau S.	Wien
Hirsch Fischel	"	Landauer Bankier	"
Horowitz Rabb. Dr.	Frankfurt	Lazarus	"
Horowitz D.	Wien	Lazarus M. Dr. Prof.	Berlin
Hindis Th. Dr.	Kreminitz	Latz Emil	"
		Lauterbach S.	Drohobicz
J.		Lehmann M. Dr. Rabb.	Mainz
Jaffe M.	London	Lewin N.	Paris
Jellineck A. Dr. Rabb.	Wien	Lewi I. Dr.	Breslau
Jonas Paul	Berlin	Lewi M.	London
Joel Dr. Rabb.	Breslau	Lewy M. G.	Berlin
Israelitische Alianz	Wien	Lewy B.	Liverpool
Juster Max	Berlad	Lehman I. Rabb.	Paris
Jungerman M.	Manchester	Lifschitz Leon	Odessa
		Lippe K. Dr.	Jassy
K.		Lippman J.	Breslau
Kahn Z. Gr. Rabbin	Paris	Lissauer S. S.	Amsterdam
Kaiserling Dr. Rabb.	Budapest	Löb I. Dr. Rabb.	Altona
Kalker & Pollak	Amsterdam	Loewe A. Dr. Rev.	London
Kalmus Julius	Berlin	London H.	Berlin
Kauffmann D. Prof. Dr.	Pest	Louis Dr.	Liverpool
Kauffmann A.	Petersburg	Lüben Th. Dr.	Wien
Kessler I. I.	Berlin		
Kittower Isaak	Odessa	M.	
Klein Dr.	Paris	Marx S.	Berlin
Klein M.	Tapio-Szele	Marx Dr. Rabb.	Darmstadt
Königswärter Baron	von	Marx Prof.	London
	Wien	Margolies	Odessa

Marcus A. A. Boston
 Maybaum Dr. Rabb. Berlin
 Mayer I. M. Hamburg
 Melli S. Rabb. Triest
 Metropolitansky Paris
 Michael J. Edinburgh
 Mocatto F. D. London
 Montague Samuel M. P. „
 Montefiore Cloude „
 Montosinius D. Amsterdam
 Moses M. Frankfurt a/M.
 Moses Moses Katowitz
 Müller D. H. Dr. Prof. Wien

N.

Neuman Dr. Prof. Wien
 Neugas B. London

O.

Oppenheimer N. M. Frankfurt

P.

Paloto C. W. Prof. Wien
 Pereaü Abbé Parma
 Pinsker Dr. Odessa
 Pineles Saul Wien
 Prins Lipman Frankfurt a/M.
 Pories Dr. Odessa
 Porges Dr. Rabb. Leipzig
 Pollack J. Rev. Liverpool
 Parienté S. Smyrna

R.

Reinherz I. Boston
 Reinhold H. Berlin
 Rosenbacher A. Dr. Prag

Rosenstein Wien
 Rothschild frères Baron de Paris
 Rothschild Albert Baron v. Wien
 Rubens Gebr. M. B. Amsterdam
 Rülff Dr. Rabb. Memel

S.

Salomon Henry London
 Salomon B. Rev. Manchester
 Samuel St. Esq. London
 Schwab M. Frankfurt
 Schwarzschild E. „
 Scheid E. Paris
 Schalit Joseph Riga
 Scharf A. Wien
 Scheffer I. L. Brailov
 Schloss Salamon London
 Schloss Leop. „
 Schloss Louis Manchester
 Schmidl A. Dr. Rabb.

Fünfhaus
 Snowman A. London
 Schwarz Adolf Dr. Rabb. Carlsruhe
 Schwarz Dr. Cospoli
 Sebag Joseph Ramsgate
 Seligman London
 Simons Rev. Manchester
 Simmel S. Berlin
 Sinagogen Gemeinde Berlin
 Speyer B. Rev. London
 Stein L. Berlin
 Stiasni W. Architect Wien
 Styer Paris

Sasson Albert London
Sasson R. D. "

T.

Tal I. Rabbinatsassessor
Amsterdam

Tauber Prag

Thirtle J. W.

Treinell Rabbin Paris

U.

Ungerleider Rabb. Berlin

Ungar Martin

V.

Van Menz London

Van Leon Amsterdam

W.

Waarburg S. Hamburg

Weinberg I. L. Wien

Weiss H. Rabbin Leipzig

Weiss Ad. Wien

Weisskopf M. Paris

Wertheimer Berlin

Wisozki K. W. Moscau

Wolf Oberrabb. Prof.

Kopenhagen

Wolf G. Wien

Wormser S. Paris

Wolf Loui Hamburg

Z.

Zeitlin S. Dresden

Zuckerman Breslau

Zuckerman del Rabb. Trier

Durch Herrn Bezirks-
Rabbiner Dr. A. Salvendi
in Dürkheim a/H.

Appel M. Dr. Rabb. Homburg

Burchard L. Croppenstedt

Bähr Dr. Rabb. Prenzlau

Bamberger Dr. Rabb.

Königsberg

Cohn I. Dr. Distr. Rabb.

Ichhausen

Cohn A. Dr. Rabb. München

Cramer Gebr. Fürth

Eschenbacher I. Bez. Rabb.

Bruchsal

Fessler S. Dr. Rabb.

Mannheim

Feiwasscheck Tiflis

Frank N. Düsseldorf

Gronemann S. Dr. Landrabb.

Hannover

Hayman H. Amberg

Kauffman H. Ellwangen

Lehman H. Stettin

Levy Don Belgard

Lindo Sig. Weissendorf

Marx Gebr. Fellingen

Meyer M. Treuchtlingen

Perles Dr. Rabb. München

Pessel Leop. Ermsleben

P. S. Frankfurt a/M.

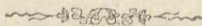
Picard I. I. Wangen

Ritter Dr. Oberrab.

Rotterdam

Salvendi A. Dr. Bez. Rabb.	Simonsohn Dr. Rabb.
Dürkheim	Kopenhagen
Salzer M. Land-Rabb.	Spitzer S. Oberrab. Dr. Esseg
Stadtlengsfeld	Steinhardt J. Sulzbach
Salomon S. Commerzienrath	Straus S. Carlsruhe
Schwerin	Ziemlich Dr. Rabbiner
Simon A. Kolmar i/P.	Nürnberg

Cultur-Historische Studien

über das heilige Land,

von Baurath

C. SCHICK.

I.

Das Land in vorgeschichtlicher Zeit.

Es ist nicht meine Absicht, genauer und ausführlicher in die urkosmischen Verhältnisse des hl. Landes einzugehen. Es sollen hier nur einige allgemeine Andeutungen in dieser Hinsicht gegeben werden, wie sich die Dinge dem natürlichen Laienverstande nach Lesung der einschlägigen gelehrten Werke darstellen. Dass diese kosmischen Vorgänge und Verhältnisse auch auf die spätere Geschichte und Culturentwicklung des Landes von grossem Einfluss waren, und noch sind, liegt auf der Hand, dieselben sind darum auch kurz zu betrachten. Die natürliche Beschaffenheit eines Landes in Bodengestaltung, Clima, und der darauf befind-

lichen Dinge als Wasser, Berge, Ebenen u. s. w. ist ja von dem grössten Einfluss auf seine Cultur-historische Entwicklung.

Ausgebreitete Sandwüsten gestatten kaum eine Entwicklung, während Ebenen, Berge und fruchtbare Länder eine solche unbedingt mit sich bringen, aber gerade je nach der Beschaffenheit des Landes nimmt dieselbe eine verschiedene Richtung; so ist die Culturentwicklung auf dem Gebirge eine andere als die in den Ebenen oder gar an den Meeresgestaden. Von solch wichtigem Einfluss ist natürlich auch das Clima oder die geographische Lage eines Landes und Ortes. In den Polargegenden, wo ewiger Schnee und Kälte herrscht, ist die Culturentwicklung, wenn überhaupt da von einer solchen geredet werden kann, eine ganz andere als im gemässigten Clima oder gar in der heissen Zone, in Binnenländern wieder anders als am Meer, in Gebirgen anders als in den Ebenen.

In allen diesen Beziehungen ist nun das hl. Land gar günstig gestellt und ausgestattet. In gemässigtem, doch schon dem warmen Clima sich nähernd, und am Meer gelegen, birgt es in sich auf kleinem Raum Gebirge und Ebenen, Flüsse und Seen, Eisgletscher und ewigen Schnee am Libanon und ein tropisches Clima in dem weit unter das Niveau des Meeres hinabgehenden Tiefthale des Ghor, was alles natürlich eine gar grosse Verschiedenheit in der Fauna und

Flora mit sich bringt. Wenn so das Land schon von Natur aus ein gar merkwürdiges ist, indem es auf so kleinem Raume so gar viel in sich schliesst, so ist kein Wunder, wenn auch seine Geschichte und Culturentwicklung, eine höchst auffallende und wunderbare ist.

Der Darstellung der Fachgelehrten und den neuesten Forschungen gemäss gab es eine Zeit, wo der Spiegel des Meeres mehrere hundert Fuss höher stand als heut zu Tage, was man deutlich an den nun höher oben liegenden alten Seeufern, den Conchylien und noch andern Dingen erkennen kann. Damals erstreckte sich das todte Meer viel weiter nach Norden und Süden und war auch breiter. Das Mittelmeer erstreckte sich in vielen und grossen Buchten bis an den Fuss der Berge von Juda und Samaria. Ja noch früher war das Jordanthal ganz mit Meerwasser ausgefüllt und hing mit dem Meerbusen von Akaba zusammen. Damals war auch die Ebene Esdraelon unter Wasser, und Samaria mit Judäa bildete eine Insel, während Galiläa mit den nördlichen und östlichen Hochländern zusammen hängend, zum Continent gehörte. Im heutigen Dscholan und Hauran rauchten Vulkane. Damals waren auch die so ausgedehnten Ländergebiete von Iran und Turan unter Wasser und mit Meer bedeckt, wovon das heutige Kaspische-Meer noch ein Rest ist, dessen Wasserspiegel auch niedriger als das allgemeine Meer liegt, ähnlich wie es beim todten

Meer der Fall ist.

Bei welcher Gelegenheit und wann ? diese so bedeutende Veränderungen vorgekommen, ist schwer zu sagen, und man kann allerlei Ansichten darüber geltend machen. Dass diese grossen Terrainveränderungen bei einer Catastrophe vorgekommen sein müssen, und nicht nur so nach und nach im Laufe von nnabsehbaren Jahren wie es heute noch in manchen Gegenden vorkommt, ist als sicher anzunehmen. Eine solche Catastrophe war nun die in der Bibel erwähnte, und auch durch assyrische und andere Zeugnisse bestätigte Sindflut. Durch dieselbe wurde die Erde so verderbt, dass die Menschen das, vorderselben statt-habende Alter bei weitem nicht nur nicht mehr erreichten, sondern um das Zehnfache verkürzt worden ist. Die physische Veränderung der Erde muss daher eine sehr bedeutende und allgemeine gewesen sein. Nach 1 Perti 3, 6 ist die Gegend des einstigen Paradieses nun mit Meer bedeckt. Diese Gegend muss sich darum gesenkt haben während der Boden der Länder des vordern Asiens und damit auch der des hl. Landes sich hob. Die Wasser liefen darum von hier weg, und in die früher trockenere aber nun eingesunkene Gegend. So erklärt sich auch das 1 Mose 8, 3. 5 erwähnte Abfließen des Wassers, von der Gegend, wo die Arche war, die sich nach 1 Mose 8, 4 in Armenien auf dem Ararat niederliess. Nun wurde Iran und Turan trocken u. auch das hl. Land grösser

und das Mittelmeer zu seinem jetzigem Ufer zurückgedrängt und damit Sephela und Esdraelon so wie eine grosser Teil des Jordanthales und die ganze Araba trocken gelegt. Das noch gebliebene Binnenmeer verdunstete im Laufe der Zeiten immer mehr bis auf die Wasserfläche welche gerade soviel Wasser jährlich verdunstet als der Jordan und die anderen Flüsse zuführen. Dabei ist jedoch nicht ausgeschlossen, dass bei starken Erdbeben, denen die Jordanspalte und Umgebung öfters selbst noch bis heute, ausgesetzt ist, stückweise weitere Senkungen des todten Meerbeckens und damit stufenweise Verkleinerungen des Binnenmeeres vorgekommen sein können, ja wahrscheinlich wirklich vorgekommen sind. Durch das stete Vermindertwerden des Wasserquantums dieses Binnenmeeres, wobei aber das frühere Quantum des Salzgehaltes blieb, wurde dieses Wasser in gleichem Verhältniss an Salzgehalt reicher u. so wie wir es heute haben. Dass der alte Meeresboden desselben bei irgend einer Veranlassung eingebrochen ist, behaupten die Fachgelehrten, und ebenso dass der Salzberg Djebel Usdum noch ein Rest dieses alten Bodens sei. (Prof. Hall, Mount Seir, London 1885 S. 131.)

In 1 Mose 7, 11. ist gesagt, dass beim Einbruch der Sündflut die Brunnen der Tiefe aufgebrochen seien, d. h. dass die im Innern der Erde befindlichen Gewässer (durch Dampf getrieben)—so giebt es der Talmud und der Koran

an und bemerken dabei, das Wasser sei warm gewesen — auf die Oberfläche der Erde herausquoll und schuf zusammen mit dem reichen anhaltenden Regen die überschwemmende Wassermasse. Da indessen dort die Dünste erkaltet und aufgehört hatten, kamen Veränderungen im Niveau der Erdoberfläche vor und so erhielten auch die Meere u. teilweise die Continente eine andere Gestalt u. Verteilung. Es ist nun ganz natürlich, dass nachdem die Gewässer genugsam gestanden u. der Regen aufgehört hatte, es zu verdunsten anfing und auch wieder in das Innere der Erde zurück floss, denn es ist nicht unwahrscheinlich, dass wenn das Innere der Erde so stark von Wasser entleert, und so leere Höhlungen entstanden waren nicht nur Senkungen, sondern da u. dort auch Löcher an der Oberfläche einbrachen, oder sich starke Versenkungen bildeten, und so kann es auch ganz füglich beim todten Meere geschehen sein. Brüche oder sogenannte Verwerfungen der Gesteinsschichten, sind ja gerade an den Gebirgen östlich u. westlich von demselben wahrzunehmen und von Sachverständigen constatirt worden

Das Eintrocknen des todten Meeres und damit das Zurückweichen seiner Ufer ist wie schon angedeutet worden, nicht so allmählig u. langsam, sondern wie sich nachweisen lässt, auch stückweise etwa bei vorgekommenem Erdbeben geschehen. Professor Hall gibt in obenerwähntem Buch, 4 derselben an: das oberste, wohl gleich nach der

Sindflut gebildete Ufer liege 630 Fuss über dem jetzigen Spiegel des todten Meeres, das zweite 520 Fuss, das dritte 200 und das letzte, (das an Stellen auch in das heutige übergehe) 90 Fuss. Die Mergelhügel auf beiden Seiten des Jordans ungefähr 200 Schritte davon entfernt, u. die jedem Reisenden auffallen, bildeten das alte Ufer des Jordans. Diese Hügel sind schon Josua 22, 10 erwähnt, man darf daher schliessen, dass damals das todte Meer nahezu in sein heutiges Ufer zurückgedrängt war; die erwähnten Veränderungen also vorher schon geschehen sein müssen. Dass der Jordan in jener Zeit oder noch etwas vorher und auch nachher zu gewissen Zeiten des Jahres, bis an die alten—von den Mergelhügeln gebildeten—Ufern sich erstreckte und verbreitete, ersehen wir aus Josua 3, 15 und 1 Chronike 13, 15.

In jenen Zeiten war aber der atmosphärische Niederschlag noch viel grösser als jetzt, wo es noch überall Waldungen gab, Bäche rauschten und die Flüsse wasserreicher und die Sümpfe noch nicht so ausgetrocknet waren. Noch früher und bald nach der Sindflut war dies noch viel mehr der Fall, wie man an den tiefausgewaschenen Thälern merken kann. Inzwischen waren auch die Vulkane und wohl noch kurz vor der Sindflut erloschen. Dass vor dieser Katastrophe das Land ein ganz anderes Aussehen hatte als nach derselben, ist ganz natürlich. So war es wohl auch mit den Tieren und der Pflanzenwelt. Wie

alles das war, wissen wir nicht, wohl aber, dass nach der Sündflut das Land seine allgemeine Gestalt u. Eigenschaften erhalten hat, wie wir es in den Hauptsachen noch vor uns haben. Mit der Gestaltung des Landes wie es jetzt ist, beginnt auch seine eigentliche Geschichte, denn was ich bisher sagte, rechnen die Gelehrten in die vorgeschichtliche Zeit. Aber von einer Culturentwicklung des Landes kann man wirklich erst nach der Sündflut reden, denn erst da begann sie. Was vorher war und ob auch schon Einwohner da waren, wissen wir nicht. Ein Bild von der Culturentwicklung kann man sich einestheils aus den biblischen und anderen Berichten machen, andertheils aber auch aus den gebliebenen Monumenten abstrahieren. Ich verbinde beides und rede zuerst von den Monumenten.

II.

Monumente, die sich im heiligen Lande vorfinden.

a) Seltenheit derselben.

Die Geschichte aller Culturländer ist vielfach aus den in denselben zurückgelassenen Monumenten zu erkennen, und so ist es auch mit dem heiligen Lande. Es sind allerdings nicht so viele und bedeutende, wie sich solche z. B. in Egypten und

Griechenland vorfinden, aber immerhin noch an Art und Zahl genug, um die alte Geschichte daraus erkennen zu können, und führen uns dieselben auch viele tausend Jahre zurück. Aus dem Umstand, dass man so wenig Reste von Bau denkmälern aus der alten Zeit findet, hat man schon schliessen wollen, dass die Erzählungen der Bibel nicht buchstäblich zu verstehen, sondern eben Mythen seien. Zu solchem Schluss kann aber un r d e r gelangen, der die Sache oberflächlich und nicht gründlicher betrachtet.

Ein genaues eingehenderes Studium aller Dinge und Verhältnisse führt gerade zu einem entgegengesetzten Resultat.

Die Erzväter, mit denen eigentlich die Geschichte anfängt und von denen die Bibel erzählt, Abraham, Isak u. Jakob waren Fremdlinge im Land und führten ein nomadisierendes Hirtenleben. Sie errichteten keine monumentale Bauten; was sie thaten war das pflanzen eines Haines, das aufrichten eines Altars aus mehreren zusammengelesenen bloss trocken zusammengelegten Steinen errichtet ohne alle Werkzeuge oder Kunst, die leicht wieder zerstört und umgeworfen werden konnten. Das Salben mit Oel und die sonst dabei vorkommenden rituellen Gebräuche waren die Hauptsache. Es waren alles vorübergehende Dinge die nichts hinterliessen. Was dann die andern Bewohner des Landes betrifft, so ist da wohl von „Riesen“ erzählt, von denen bloss ihre

Körperstärke, aber keine ihrer Werke hervorgehoben sind. Sie wohnten meist in „Höhlen“, sind darum auch Troglotiten genannt, u. haben keine Bauwerke errichtet noch eine Schriftsprache gehabt, die sie etwa in Stein gehauen niedergelegt hätten. Ganz so war es auch mit den übrigen und späteren kanaanitischen Völkern, die im heiligen Lande ansässig waren. Sie bauten sich später allerdings Häuser und Städte, aber von solcher Beschaffenheit, dass sie stets durch Feuer zerstört werden konnten, wie es ja gerade die Bibel genugsam erzählt, und so war es auch bis in die spätere jüdische Zeit. Was mit Feuer zerstört werden kann, hinterlässt keine wichtigen nach Jahrtausenden noch erkennbare Reste. Den herumliegenden Steinen kann man es allenfalls noch ansehen und deshalb vermuthen, dass sie einmal zu irgend einem Bauwerk gehört haben mögen. Allein zu welchem? u. zu welcher Zeit? deuten sie nicht an, ausgenommen sie sind künstlich bearbeitet, was aber in jenen alten Zeiten noch nicht geschah, hiezu kommt, dass die Steinart des Landes Kalkstein ist. Wenn also ein Ort mit Feuer zerstört wurde, so zersprangen die Steine nicht nur von der Hitze, sondern wurden teilweise zu Kalk gebrannt; kam dann ein Regen, so lösten sie sich auf oder fielen zu Stücken auseinander. Hiezu kommt, dass in der Regel, blos Cultusstätten mehr monumental auf irgend eine Weise sind als die Wohnungen. Das was nun die Kanaaniter in dieser Weise

gebaut und errichtet haben, wurde durch die Israeliten bei der Besitznahme des Landes, alles mit bewusster Absicht zerstört, wie es ihnen das Gesetz vorschrieb. In 5 Mose 7, 5 heist es: „Wenn „ihr in das verheissene Land kommt, so sollt ihr „ihre (der Heiden) Altäre zerreißen, (d. h. die „Steine auseinander streuen) die Säulen (oder „Minhers) umwerfen und zerbrechen, die Haine „(Bäume unter denen sie opferten) umhauen u. die „gegossenen (oder geformten) Bilder vernichten“, u 5 Mose 12, 2 sagt: „Zerstöret alle Oerter, da die „Heiden ihren Götter gedient haben, es sei auf hohen „Bergen oder unter grünen Bäumen, reisset um ihre „Altäre, zerbrechet die Säulen, verbrennet die Haine „u. schaffet deren (bisherigen) Namen ab“. Es ist darum mit Gewissheit anzunehmen, dass nach Eroberung des Landes die Israeliten alles was nur irgend Monumentales da war zerstörten, und wo ein Rest geblieben, übersehen oder als zu geringfügig, angesehen wurde. Dem zu Folge kann heute nichts Wichtiges in dieser Beziehung gefunden werden. Der mosaische Befehl lautete aber nicht nur: Sie sollen alles derartige schon Bestehende und sich Vorfindende zerstören, sondern, sie selbst sollten auch nichts derartiges machen oder aufrichten, u. so ist natürlich aus der jüdischen Zeit wenig zu finden. Wenn in Zeiten des Abfalles auch von dem Gesetz abgewichen und der Gözendienst nach kanaanitische Weise eingeführt wurde, so kamen in der Folge

immer Reformatoren, welche diese Dinge wieder mit mehr oder weniger Gründlichkeit wegthaten. In Ausnahmefällen wurde zwar ein „Stein aufgerichtet“, wie es Samuel that und ihn „Eben-Ezer“ nannte. Aber es wurde nichts darauf geschrieben, wie man es vermuthen könnte, denn die damals schon bekannten althebräischen Schriftzeichen wurden als eine „heilige“ Sache betrachtet, die man nicht überall anbringen durfte. Darum findet man auch so wenig alte Inschriften. Es wurden sehr wenige und nur in Ausnahmefällen solche gemacht; von denselben sind dann in der langen Zeit noch manche verloren gegangen u. so ist es erklärlich, dass man heute so wenig vorfindet aus jener alten Zeit, u. dass das, was man findet in eine viel spätere Zeit fällt, wo ganz andere Verhältnisse Platz genommen hatten. Absalom, der sich eine Denksäule errichtete, handelte nicht nach dem Sinne des Gesetzes und dies ist ihm auch zum Vorwurf gemacht; die „Bamas“ oder „Höhen“ waren ganz verboten.

Aus allem diesem ergibt sich zur Genüge, dass man aus der älteren Zeit in diesem Lande keine oder nur spärliche Reste von solchen Monumenten antreffen und auffinden kann, und dass meist alles was von Bauwerken in Resten noch vorhanden ist, in eine spätere Zeit fällt. Gerade durch das Fehlen solch alter Monumente werden die Erzählungen in der Bibel bestätigt. Trotz allem dem findet sich doch noch Monumen-

tales genug, um die Darstellung der hl. Schrift zu bestätigen und die alte Geschichte und die damalige Culturentwicklung des Landes daraus kennen zu lernen.

b) Die sich noch vorfindenden alten Monumente.

Es giebt deren verschiedene Arten, und möchte ich sie in folgende Klassen einteilen : Felshöhlen, Gräber, Cisternen, künstliche Hügel, Steinbauten, Inschriften, Bäume u. Haine, Nämen u. s. w. Betrachten wir dieselben der Reihe nach.

1. Felshöhlen.

Solche findet man überall im ganzen Lande, am häufigsten auf dem Berg und Hügelland, in den Ebenen weniger; zumal da viele derselben jetzt verschüttet sind. Die Höhlen teilen sich in mehrere Gattungen, hauptsächlich in zwei, nämlich in Wohnungen und Magazine, und sind darum diesen Zwecken gemäss angelegt und eingerichtet. Doch können Magazine zweitweise auch als Wohnplätze, resp. als Zufluchtsstätten benutzt worden sein, und frühere Wohnungen später als Magazine, besonders in den Zeiten wo die Bewohner gemauerte oder sonst auf eine Weise gebaute Häuser über dem Erdboden ste-

hend hatten. Die Form und Grösse der Höhlen ist auch gar verschieden.

Durch die Natur gebildeten Höhlen giebt es im Lande viele, besonders im Gebirge und in den Vorbergen, mitunter auch an ebenen Stellen, welche dann, durch Menschenhand nachgeholfen, zum Gebrauche bequemer gemacht wurden. Es gibt deren in allen Grössen. Dann wurden aber auch viele durch Kunst, in die feste Erde eingegraben oder in Felsen eingehauen, meist in bescheidenen Dimensionen. Die Form ist einigermaßen verschieden. Mit Vorliebe wählten die Ureinwohner die rundliche, die Israeliten liebten das Viereck, wobei jedoch die Ecken meist auch abgerundet sind. Die viereckige Form war bei den Israeliten, überhaupt andern Formen vorgezogene wie sich dieses in vielen Dingen zeigt: ihre Altäre waren viereckig, ebenso die Bundeslade, die Stifsthütte, der Tempel u. s. w. und auch ihre Häuser.

Wie natürlich wählte man zum Ausgraben dieser künstlichen Höhlen das weichere Gestein; doch wo solches fehlte, finden sie sich auch in hartem. Man findet darum die meisten Höhlen in der Kreide u. mit der Kreide nahe verwandten Schichten. Die häufigsten, grössten und schönsten künstlichen Höhlen finden sich bei Bet-Dschibrin und dessen Umgegend.

Dass die Kanaaniter wirklich schon solche Höhlen hatten und häufig benutzten, ersieht man

daraus, dass Moses im Gesetz schon in der Wüste, noch ehe die Israeliten das Land betreten hatten, von „Horitern“ d. h. Höhlenbewohnern redet, und schon Lot wohnte in einer Höhle nachdem die 5 Städte und damit seine vorherige Heimat zerstört war. Auch Hiob redet in Cap. 30, 6 von Felsen- d. h. Höhlenbewohnern. Bei Eroberung des Landes durch Josua versteckten sich 5 Könige der Kanaaniter in die Höhle Makeda (Jos. 10, 16.)

Dass dann die Israeliten die Zahl der Höhlen vermehrten und selbst welche in den Felsen eingruben, ist in Richter 6, 2 gesagt, wo es heisst: „Die Kinder Israel machten für sich Klüfte und Höhlen in den Gebirgen um sich gegen die Midianiter zu sichern“. Daraus, so wie auch noch aus anderen Stellen, ersieht man, dass die Höhlen allgemeine Zufluchtsstätten waren wohin in Zeiten der Gefahr auch das bewegliche Eigenthum in Sicherheit gebracht wurde. Zur Richter Zeit wohnte auch Simson in einer Höhle u. zur Zeit Sauls sagen I Sam. 14, 11 die Philister: „Die Ebräer sind aus den Löchern gegangen, darin sie sich verkrochen hatten“. Auch David benutzte öfters Höhlen zu seinem Aufenthalt. In der späteren Geschichte kommt die Benutzung von Höhlen wiederholt vor. So in den Kämpfen der Makkabäer und der späteren Zeloten u. s. w. In der christlichen Zeit schlugen da Einsiedler ihre Wohnungen auf, und bis heute sind viele

der Höhlen noch im Gebrauch, wenn auch meist als Magazine und zur Unterbringung von Heerden, besonders zur Winterszeit.

Bei allen Ortschaften, bewohnten oder in Ruinen liegenden, finden sich viele kleinere Höhlen, die als Vieh und Getreidebehälter dienen, welche so zugedeckt werden können, dass ein Fremder nichts von ihrem Dasein weiss, und darum Vorräthe vor dem Feinde leicht verborgen werden können bis sie verrathen oder zufällig gefunden werden. So war es sicher schon von den ältesten Zeiten her. Viele der grösseren Höhlen im Gebirge, welche hauptsächlich in Zeiten der Gefahr als Zufluchtsstätten benutzt wurden u. mitunter noch werden, haben in der Regel so schmale und gefahrvolle Zugänge, dass wenige Männer genügen einen Feind abzuhalten und wo sein Herannahen für ihn ein sehr gefährlicher ist. Herodes konnte den aufständischen in Galiläa, die sich in die Höhlen geflüchtet hatten, nicht anders beikommen, als dass er seine Soldaten in Kisten vermittleis eiserner Ketten von oben an den Felswänden hinunter liess bis zu den Oeffnungen der Höhlen, wie uns Josephus in Antiq. 14, 15, ausführlich erzählt.

2. Die Grabmonumente.

Seitden es heisst : „Du bist Erde u. sollst zur Erde werden“ (1 Mose 3, 19) hatte der

Mensch auch seine Todten zu bestatten. Das geschah nun von jeher u. bis heute auf verschiedene Weise theils nach Zeit u. Umständen, theils nach der nun bei jedem Volk aufgekommenen Sitte. Die nächstliegende und so auch natürlichste Weise ist von jeher gewesen und bis heute geblieben, die Leichname in eine, in die Erde gegrabene Grube zu legen und mit Erde zuzudecken. So war es schon bei den Kanaanitern und später bei den Israeliten. Auch Moses verscharrt den erschlagenen Egypter in den Sand. Das Bestatten der Deborah (1 Mose, 35, 8) unter einem Eichbaume u. Rachels am Wege nach Bethlehem oder Miriams in der Wüste (4 Mose, 20, 1) kann man sich kaum anders denken. Bei den Vornehmern wurde das freilich bald anders; in Egypten wurden für die Könige grossartige Grabmäler aller Art, sogar die Riesenbauten der Pyramiden gebaut. Im hl. Lande begräbt Abraham seine verstorbene Sarah in eine Höhle, wo er dann auch später selbst, u. die anderen Erzväter, beigesetzt wurden. Von Grabmälern ist in der Bibel gar oft die Rede. Denn den Grabesstätten wurde grosse Aufmerksamkeit zugewendet als dem Orte, wo eine gar lange Ruhe des Körpers stattfinden soll. Darum heissen dieselben mitunter „Haus“ des Betreffenden. So heist es von Joab : (1 Könige, 2, 34) „Er wurde begraben, in seinem Hause (d. h. im Felsengrab), in der Wüste.“ Am dauerhaftesten sind natürlich die in den Felsen gehauenen Gräber

und Grabkammern, daher auch solche, wo es anging, in grosser Menge überall im Lande gemacht wurden und bis heute erhalten sind; allerdings nun meist leer, da die Leichname längst schon Staub und Asche geworden sind. Jeder sorgte schon bei Lebzeiten für eine geeignete Grabstätte (Jesaja 22, 16) und konnte er es nicht selbst thun, so thaten es seine Freunde nach seinem Tode auf irgend eine Weise. (Richter 16, 31. Tobia 4, 3). „Nicht in sein Grab kommen“ galt als ein Unglück und besonderer Fluch. Für die Armen waren besondere Begräbnisplätze eingerichtet. Über ein gewöhnliches Grab wurde in der Regel wie noch heute, ein kleiner Hügel von Erde oder Steinen aufgerichtet, um so dasselbe zu bezeichnen, und findet man solche in abgelegenen Gegenden, besonders in der Nähe der sogenannten Dolmen, hauptsächlich jenseits des Jordans noch viele. Einzelne, auch dieseits besonders die grösseren, aus älterer und neuerer Zeit. (vergl. Josua 7, 26.) Am deutlichsten erkennbar u. am besten erhalten sind natürlich die in Felsen gehauenen Gräber, deren es verschiedene Arten giebt.

a) Die einfachsten sind ganz so wie die in die Erde gegrabenen, jedoch statt in Erde in den Felsen gehauene länglichte Gruben von der Länge und Breite des Leichnams u. 5 bis 6 Fuss tief. Häufig waren sie so gemacht, dass 2 Leichname einer über den andern hinein gelegt werden konnte, indem in einiger Höhe vom Boden an den

Wänden ringsum, ein 1 Zoll breiter Absatz gelassen oder auch das untere Grab um so viel enger als das obere gemacht wurde. War der Leichnam in das Untere gelegt so wurde dasselbe mit einer Steinplatte, die auf den Absatz gelegt wurde, zugedeckt und so konnte auf dieselbe noch ein zweiter Leichnam gelegt werden, der dann manchmal wieder mit einer Platte bedeckt, meist aber bloss mit Erde bis oben an den Rand zugedeckt wurde. Solche Gräber findet man überall, besonders aber bei Jerusalem.

b) Grössere Anlagen sind stets an Bergabhängen angebracht, zumeist wurde eine mehr oder weniger hohe, senkrechte Felswand zugehauen, dann in derselben, nahe am Boden u. gegen den Berg, eine ungefähr 0, 60 m. hohe und breite Öffnung als Thür eingehauen, u. innerhalb derselben der Felsen zu einem regelmässigen Zimmer ausgearbeitet. Die Grösse derselben ist gar verschieden, aber immer in viereckiger Form und so hoch, dass man gut darin aufrecht stehen kann. An den Wänden dieser Kammern sind entweder Steinbänke gelassen, auf welche die Leichname gelegt wurden (die sogenannten Leggräber) oder aber was viel häufiger ist, horizontal in den Felsen hinein gehauene viereckige Löcher, weit und lang genug dass der Leichnam (wohl auf einem Brett) hineingeschoben werden konnte (daher der Name „Schiebgräber“) und dann die Öffnung vornen (wo rings um die Höhlung

ein Falz gehauen ist) mit einer Steinplatte verschlossen werden konnte. Die Anzahl solcher Höhlungen, die man „Kochin“ heisst, ist gar verschieden, eine grössere Kammer hat immer mehrere derselben und zwar auf den 3 Seiten. Noch grössere Anlagen haben 2 oder noch mehr Kammern, wovon die erste nie als ein Begräbnissplatz sondern als eine Art Kapelle diente, und die Kochin oder die Steinbänke sind erst in den anderen Kammern, zu welchen man durch eine niedrige Thür gelangt. Man hat schon sagen wollen, dass die Kochin älter als die Steinbänke oder Leggräber seien; dies scheint mir aber unwahrscheinlich, man findet ja beide Arten häufig in ein und demselben Grabmal. Mich dünkt, auf die Bänke wurden einbalsamirte Leichen gelegt, die man von Zeit zu Zeit besuchen konnte, während das mit den Kochin nicht der Fall war. Aus diesem schliesse ich, dass vornehmere Personen auf die Bänke gelegt wurden.

Die meisten dieser Gräberanlagen sind wie schon gesagt, an Abhängen oder Felsklippen angebracht, nun findet man auch einige Beispiele, wo solche auf ebenem Boden angelegt sind. Da ist zuerst eine teichartige Vertiefung in den Boden hinein gearbeitet, wo dann an einer (oder auch mehreren) der senkrechten Wände, Eingangsthüren wie bei den an Abhängen sich befindlichen, angebracht sind, welche zu eben solchen Kam-

mern und Gräbern führen. Bei Jerusalem finden sich nur wenige Beispiele dieser Art: im Westen der Stadt beim Mammilla-Teich, die man für die Gräber der Herodianischen Familie hält u. dann im Norden der Stadt, die sogenannten Königsgräber, welche jünger als die erstgenannten zu sein scheinen. In beiden Fällen führt auf der Seite des eingesenkten Hofes, eine mit Stufen versehene Rampe hinab und durch eine Thür der Zwischenwand in den Hof hinein. Es ist möglich, dass Gräber mit eingesenktem Hofe ein Vorrecht der Königlichen Familien war, aber gewiss ist das nicht, es können auch andere Ursachen massgebend gewesen sein. Die sogenannten Königsgräber, die man aus guten Gründen für die des Königs Izates und seiner Mutter Helene von Adiabene hält (Josephus 20, 2, 5) und ins erste Jahr der christlichen Zeitrechnung fallen, sind nicht nur die neuesten dieser Art, sondern auch die grössten und schönsten und am besten erhaltenen.

Dann findet sich noch eine dritte Art, und diese scheint erst später in Gebrauch gekommen zu sein, wo nämlich die Bänke zu einem förmlichen Trog (oder Sarg) ausgehauen sind in welche die Leichname gelegt und mit Steinplatten zugedeckt wurden, und diese nennt man Senkgräber. Sie kommen vereinzelt bei den zwei vorhin genannten Arten, in ein und denselben Grabanlagen vor; öfter aber und dann ausschliesslich, in besonderen

Grabhöhlen. Letzere sind dann oft nicht einmal zu ordentlichen Kammern ausgehauen, sondern einfache Höhlen, wo die Trogräber an den Wandungen, oder auch über den ganzen Boden hin angebracht sind, eines neben dem andern mit nur wenige Zolle dicken Zwischenwandungen. Da man in solchen Kammern öfters Kreuze an der Wand wahrnimmt, so sind dieselben offenbar aus der ersten christlichen Zeit, wo die jüdische Sitte einigermaßen noch beibehalten worden ist. Nur bei christlichen Gräbern kommen Inschriften, u. meist im griechischen Alphabet vor, dagegen bei jüdischen mit althebraeischer Schrift nur ganz ausnahmsweise und höchst selten. Man hat wie es scheint, die hl. Sprache als etwas betrachtet das mit Todten in keine Verbindung zu bringen sei.

c) Vereinzelt giebt es da und dort sogenannte „Columbarien“, das sind zisternenartig in den Felsboden gehauene Räume von mässiger Grösse, meist viereckig (doch giebt es auch runde), wo an den senkrechten Wänden eine grosse Anzahl ungefähr 0,20 M. breite und 0,25 M. hohe und 0,20 M. tiefe Nischen eingehauen sind, meist in geraden Reihen eine über der andern. Da die Römer häufig die Leichname verbrannten und dann die gesammelte Asche in Urnen in hiezu eingerichteten Gebäuden beisetzen, so nimmt man an, alle die hier zu Lande sich vorfindenden Anlagen dieser Art seien von den Römern erstellt worden, was aber nur zum Theil richtig sein kann.

Man hat in der Bibel sichere Spuren, dass nicht nur bei den hier lebenden heidnischen Völkern, sondern auch bei den Israeliten in Zeiten des Abfalls oder sonst besonderer Umstände wegen, wie z. B. bei Epidemien, ein Verbrennen von Menschenleibern im Gebrauch war. Die Strafe des „Verbrennens“ ist selbst im Gesetze angeordnet. Sauls Leichnam wurde verbrannt (1 Sam. 31, 12) und Jesaja (30, 33) giebt eine poetische Beschreibung eines solchen Vorganges, u. in Tophet verzehrten die Flammen öfters Menschengelbeine. So ist anzunehmen, dass auch die Asche, besonders von vornehmeren Personen, wie bei den Römern in solchen hiezu geeigneten Denkmälern beigesezt wurde. Später sollen nach Angabe Captain Conders (Syrian Stone Lore Seite 309) auch die Schädel anderswo Verstorbener in diese Nischen gesetzt worden sein, was wohl möglich ist. Der Eingang zu diesen Nischenräumen ist meistens von oben her und offen gelassen, darum es im Innern hell ist. Bei Jerusalem sind mir 3 solcher Höhlen bekannt.

Dann findet man, besonders in der Nähe von Jerusalem in gewöhnlichen Höhlen, kleine Kisten von Stein mit Gebeinen angefüllt, man kann sie nicht „Särge“ nennen, dazu sind sie viel zu kurz, Ich sah in einer ein Bein, das die ganze Länge des Kistchens einnahm, auch grosse Schädel. Es ist klar dass es Gebeine von Erwachsenen sind, die irgendwo anders gesammelt und hier in den Kistchen

beigesetzt sind, und mit den Höhlen in denen sie sich befinden, in keiner anderen Beziehung stehen, als dass sie hier niedergestellt sind*). Mitunter sind an den Kistchen Namen mit griechischen Buchstaben eingeritzt z. B. Joseph, oder ein ähnlicher. Aber es scheint dies blos der Name vom Verfertiger des Kistchens zu sein und bleiben dieselben vor der Hand noch räthselhaft, fallen aber jedenfalls in die christliche Zeit, nach der Zerstörung Jerusalems. Was die Grabhölen selbst betrifft kann man wohl sagen, dass meist alle die in den Felsen gehauenen Gräber in der langen Zeit, von der Besitznahme des Landes durch die Israeliten bis zum Untergang des Staates von denselben hergestellt worden sind.

3. Die Zisternen, Brunnen, und Teiche.

Von dieser Gattung finden sich viele alte Denkmäler die in den Felsen gehauen, sich bis heute erhalten haben, wenn nicht besondere Umstände ihre Zerstörung bewirkten. Man trifft dieselben überall im ganzen Lande an. Sicherlich sind manche schon von den Kanaanitern gemacht worden, denn 5 Mose, 6, 11 heisst es : „Wenn du ins

---

*) Die Sitte : die Gebeine entfernt von ihrer Heimath Verstorbener zu sammeln und in deren Familiengräbern beizusetzen wird auch in der Mischnah erwähnt. (Moed Katon 1, 5).

Land kommst, so giebt dir Gott Brunnen (Cisternen) die du nicht gegraben (d. h. eingehauen) hast“. Gewiss haben dann die Israeliten im Laufe der Zeiten noch viele, wie es das Bedürfnis mit sich brachte, gemacht, besonders die erstaunlich grossen Teiche. In Niederungen und Ebenen fand man auch wie es 1 Mose 26, 19 ausgedrückt ist „lebendiges“ Wasser : wenn tief genug gegraben wurde so dass sich im Boden selbst das Grundwasser ansammelte, nicht das vom Regen hineinlaufende. Es musste aber meist tief gegraben werden : so ist der Jakobsbrunnen bei Sichem gegen 100 Fuss tief. So thaten die Erzväter und sind deren Brunnen bis heute erhalten. Im Laufe der Zeiten wurde den Erzvätern Abraham, Isak und Jakob vielmal nachgeahmt und so, dass, soweit es eben anging, bei jedem Dorf nun auch ein „Brunnen“ ist, ausgenommen Orte, wo Quellen sind. Wenn aber die Orte höher lagen, so mussten Cisternen gemacht werden, um darin das Regenwasser zu sammeln und aufzubewahren, wie es vornehmlich im Gebirge der Fall ist.

Ausser den allereinfachsten, den offenen unbedeckten Teichen (in denen aber das Wasser nicht sehr lange gut bleibt) giebt es verschiedene Arten von bedeckten Cisternen, nicht nur verschieden in Hinsicht der Grösse, sondern auch in der Art der Herstellung, der Form, ihrer Bedeckung u. s. w. Was die Art der Herstellung betrifft, so sind die alten ohne Ausnahme alle in den Felsen

gehauen, erst später zur Zeit der jüdischen Könige fing man auch an, dieselben mitunter zu mauren und heutzutage ist dies letztere die einzige Art der Herstellung.

Was nun die Form betrifft, so sind da runde, viereckige und formlose zu unterscheiden. Die runden sind meist von den Kanaanitern, besonders die flaschenartigen; die meisten der viereckigen die älteren von den Juden die spätern von den Christen und Moslems hergestellt. Formlose entstanden wenn schon vorhandene Höhlungen auf dem kürzesten Wege zu Cisternen gemacht wurden.

Ich möchte bei den Cisternen noch folgende Eintheilung machen :

1) Die flaschenartigen. Auf dem Felsboden wurde ein ungefähr 3 Fuss im Durchmesser haltendes rundes Loch 6 bis 8 Fuss tief eingehauen, dann bei weiterem Vorgehen nach und nach immer mehr erweitert, in der Regel bis zu 12 oder 15 Fuss und dann so senkrecht hinunter gearbeitet, dass die Aushöhlung ganz die Form einer Flasche annahm, unten weit, nach oben zu immer enger, zu einem Halse werdend mit einer runden Oeffnung oben, die mit einem grossen Stein zugedeckt werden konnte, und so die Cisterne verschlossen war. Ein einzelner Mensch konnte den Stein (der mit der Zeit immer rundlicher und kugelartiger wurde, sich aber dann um so mehr in der Mundöffnung festsetzte) nicht wegwälzen, darum der

eine warten musste, bis mehrere Männer zusammen kamen (Vergleiche 1 Mose 29, 2–3).

Mitunter sind diese Cisternen sehr gross, in Jerusalem mass ich eine, die 30 Fuss im Durchmesser hat und ebenso tief ist. Oefters gehen diese runden nach unten zu in eine Form über, die sich dem Viereck nähert.

2) Die Zugänglichen. Diese sind meist an einem Abhang angebracht. Vom ebenen Boden geht ein Gang abwärts als Rampe in den Berg hinein, in welchem sich eine grosse Aushöhlung befindet und die Cisterne ausmacht. Die Rampe ist öfters mit Stufen versehen und geht bis auf den Boden der Aushöhlung hinab. Menschen und Thiere können somit unmittelbar bis zum Spiegel des Wassers kommen, sei derselbe hoch oder niedrig. Diese Cisternen haben darum kein Schöpfloch, halten aber in der Regel kein so reines Wasser wie die mit Schöpföchern versehenen. Es scheint, dass schon die Kanaaniter diese beiden Arten hatten und die Israeliten bei Herstellung von Neuen ihnen folgten. Von solchen findet man in allen Grössen, sind aber im Ganzen viel seltener, als die mit Schöpföchern versehenen.

3) Eine dritte Art ist ganz ähnlich diesen beiden Gattungen, aber so, dass die Decke d. h. die Gesteinschichte oben, plafonartig ist. Hatte die Aushöhlung eine grosse Ausdehnung, so wurden

Felsstützen stehen gelassen, damit die Decke auch bei starker Belastung nicht einbrechen konnte. Was die Treppe betrifft, so war dieselbe an einer Seite angebracht, bloss schmal u. bestimmt nur für Nothfälle benutzt zu werden, blieb aber sonst verschlossen u. das Wasser wurde durch ein Schöpfloch heraufgezogen. Solche sind meist von unregelmässigen Formen und giebt es deren mitunter ungeheuer grosse.

4) Die Senkrechten. Dieselben sind von oben herunter entweder in den Felsen eingehauene od. ins Erdreich hineingesetzte gemauerte Behälter meist viereckiger, selten runder Form. Bedeckt mit Bögen aus sehr genau zugehauenen Steinen, welche in Distanzen von ungefähr 1 Meter (oder auch mehr) aufgestellt sind auf welche grosse Steinplatten gelegt, und so die Decke hergestellt ist; sie sind gewöhnlich von kleineren Dimensionen. Es ist schwer zu sagen, in welche Zeit dieselben fallen, sie werden zudem auch selten angetroffen.

5) Die mit gemauerten Gewölben bedeckten. Es sind grössere oder kleinere viereckige, in den Felsen gehauene, oder durch Mauerwerk erstellte Teiche, mit regelmässigen Gewölben zugedeckt aus früheren od. späteren Zeiten. Es sind dies gewöhnlich Tonnengewölbe. War der Raum sehr weit, so wurden Pfeiler angebracht und auf dieselben Bögen gesetzt und auf Letztere die

Tonnengewölbe. Später, schon in die neuere Zeit fallend, benutzte man auch Kreuzgewölbe, doch selten und man zieht noch heute die Tonnengewölbe allen anderen Gewölbarten vor, hauptsächlich wegen der Cementirung, um Ecken so wenige als möglich zu haben. Ich habe noch zu bemerken: dass die kanaanitischen Cisternen stets von mässiger Grösse, die Jüdischen aber durchgehends grösser sind, die aus dem Mittelalter aber (Ausnahmen abgerechnet) meist winzig klein, wie für einzelne Personen oder Familien berechnet und stets im Erdreich angebracht sind.

Alle Cisternen haben Zufluss-Canäle, welche das Regenwasser in dieselben bringen. Ebenso ist es bei den Teichen. Wo aber Quellen sind, so führen von denselben nicht nur Canäle zu den Teichen u. s. w. sondern oft zu entfernten Ortschaften, mitunter sind es regelmässige durch viel Kunst erstellte *Aquaeducte* aus älterer u. späterer Zeit, jetzt vielfach in Ruinen liegend und selten mehr in brauchbarem Zustande.

4. Erd-und-Steinhügel.

Ausser den schon erwähnten kleinen Grabhügeln finden sich da und dort im Lande künstlich aufgeworfene grosse Erdhaufen oder Hügel, und wo sie vorkommen, stets in Gruppen von einer grössern oder kleinern Anzahl bei einander, nur ausnahmsweise trifft man Einzelne an. Ausser denen im Süden von Jerusalem trifft man im

Gebirge selten welche an, mehr aber am Fusse der Berge, in den Ebenen u. stets in der Nähe v. Wasser-Quellen oder Flüssen gelegen. Am reichsten finden sie sich im Jordanthal, und zwar diesseit und jenseits des Flusses. Ihre Bestimmung ist räthselhaft u. sind schon allerlei Erklärungen versucht worden. Am Wahrscheinlichsten ist, dass sie als Wohn- und Schlafstellen der alten Bewohner des Landes dienten, zugleich als Wachtstellen für die in der Nähe gelegenen Felder. Ummittelbar in der, durch Berieselung feuchten Ebene und zwischen den Gewächsen selbst zu leben u. zu schlafen ist ungesund. Auf der Spitze eines solchen über die Ebene sich erhebenden Hügels ist es besser und auch sicherer, denn am Abhang konnte leicht ein Kranz von Dornhecken herum gelegt werden, um so unberufene herzukommende Menschen oder Thiere abzuhalten. Es war wohl in einer Zeit, wo man noch nicht in Häusern, sondern in Höhlen, Zelten oder Hütten wohnte. Diese Hügel betrachte ich darum als die damaligen kleinen Ortschaften, wo die zu einem Stamme gehörigen, obwohl aus verschiedenen Häusern bestehenden Familien in der Nähe bei einander wohnen konnten. Hütten und Häuser, die sie sich da oben erbauten, bestanden aus Erde oder aus an der Sonne getrockneten Erdziegeln, daher sich auch keine Ruinen mehr vorfinden, da in der langen Zeit alles sich wieder zu Erde aufgelöst hat. Wo man aber doch Reste von Steinbauten findet, sind dieselben aus späterer Zeit.

Uelrigens gibt es im Gebirge viele Haufen, naturgemäss aus Stein, sie sind viel kleiner u. hatten meist eine ganz andere Bestimmung. Hier gibt es Höhlen genug, in denen sicher und gesund zu wohnen ist, darum sind hier die Steinhaufen „Zeichen“ oder Denkmäler irgend einer besondern Begebenheit wie z. B. da, wo Achan mit den Seinen gesteinigt ward (Josua 7, 26) oder Absalom fiel (2 Sam. 18, 17).

5. Bauwerke.

Dahin gehören vor allen Dingen die im Lande, besonders jenseits des Jordans, sich vorfindenden, räthselhaften, sogenannten Celtischen Monumente : Minhers, Dolmen und Cromlechs. Alle drei Arten hiengen mit dem Cultus der alten Völker zusammen. Minhers sind sehr grosse, rohe, senkrecht aufgerichtete Steine, viel breiter als dick, und nach oben zu in der Regel einigermaßen sich zuspitzend. Es waren wohl „Denksteine,“ die aber zugleich als die Wohnung irgend einer Gottheit gedacht wurden, darum der Befehl im Gesetz : Auch die Säulen, (Steine) bei Besitznahme des Landes durch die Israeliten umzuwerfen und zu zerstören, wie schon oben angegeben worden ist ; darum im Lande diesseits des Jordans sich so wenige, aber mehr im jenseitigen erhalten haben.

Dolmen sind zwei oder drei aufgerichtete Steine, auf welche eine Deckplatte gelegt ist.

Dies waren die alten heidnischen Altäre wie auch Balak solche erbaute (4 Mose 23, 1). Diese Erzählung erklärt die grosse Anzahl der Dolmen, die man gruppenweise jenseits des Jordans heute noch antrifft, dagegen aus der schon genannten Ursache gar wenige diesseits, und so ist es auch mit den Cromelchs. Das sind hl. Bezirke, die durch grössere oder kleinere im Kreise aufgerichtete Steine bezeichnet sind und in der Bibel „Gilgal“ genannt werden.

Solche Dinge sollten die Israeliten, wenn sie solche antreffen zerstören u. selbst keine neuen errichten, was aber doch ausnahmsweise geschehen. So richtet Josua nach dem Jordanübergang des Volkes in der Herberge d. h. im Lager bei Jericho die aus dem Jordan mitgebrachten 12 Steine im Kreise auf und schuf so ein „Gilgal“ und den Mittelpunkt ihres angehenden Reiches. Samuel richtet nach Besiegung der Philister einen Stein auf, u. nennt ihn Eben-Eser. Saul errichtete ein Siegeszeichen, was etwas ähnliches gewesen sein muss u. Absalom eine Säule. Elias errichtet auf Carmel einen Altar *) keinen Dolmen, denn er braucht 12 Steine dazu. Das schliesst aber nicht aus, dass zu Zeiten des Abfalls u. wenn der Götzendienst im Schwunge war auch Dolmen d. h. heidnische Altäre gebaut wurden, die aber dann immer wieder von nachfolgenden Reformatoren zerstört

---

*) Seit dem Einzug der Israeliten in's Land bis zur

wurden (2 Kön. 23). Dann findet man auch altes Mauerwerk, von Gehegen, Gebäuden, Brücken u. s. w. Unter den alten Resten, die in eine sehr frühe Zeit hinaufreichen, trifft man trockene Cyklopenmauerreste, alte Feldthürme u. s. w. an, und aus späterer Zeit mit gehauenen Steinen da u. dort Überbleibsel, die wichtigsten sind bei Hebron und Jerusalem am alten Tempelplatz, wovon manches aus der Zeit der ersten jüdischen Könige stammt, anderes von den spätern, die meisten Ruinen jedoch, die man im Lande findet stammen aus der römischen und christlichen Zeit, besonders aus der Kreuzfahrer Periode.

6. Allerlei.

Hierher rechne ich die überall im Lande anzutreffenden hl. Bäume und Haine und die Inschriften.

Von Letzteren ist die Anzahl sehr gering, meist sind es einzelne Steine, die nach ihrer Inschrift irgend ein Grab deckten und selten von

---

Errichtung des Tempels in Jerusalem, der Zeitraum, während welchem die Bundeslade in Schilo stand ausgenommen, waren Altäre (Bamoth) gestattet (Talmud Babli, Sebachim 112 b.) Elias durfte ausnahmsweise einen Altar am Carmel erbauen, weil es galt die Baal-Priester zu bekämpfen (Midrasch Tanchumah)

Red.

grösserem Interesse, selten hebräisch, meist lateinisch und hauptsächlich griechisch sind. Dann giebt es solche, welche an feststehenden Dingen z. B. an Felsen angebracht. Die interessantesten u. ältesten, die wir bis jetzt kennen ist die erst neuerer Zeit zufällig von uns aufgefundenen Siloahkanal-Inschrift in alt hebräischen, den sogenannten phönizischen Buchstaben. Dieselbe die Geschichte des Canalbaues erzählt kurz, und reicht demnach in die Zeit der jüd. Könige hinauf. Die andere interessante Inschrift der sogen. Mesastein wurde einige Jahre früher jenseits des Jordans im Lande Moab gefunden. Nebetäische Kufische und arabische Inschriften giebt es viele.

Was nun die Bäume und Haine betrifft, so sind solche in der hl. Schrift oft erwähnt und wer heute dieses Land bereiset, dem fallen die einzelnen grossen, grünen Bäume auf, die da und dort bei alten zerfallenen oder mitunter auch neuen oder neurestaurirten kleinen Kuppelgebäuden stehen, und dieselben überschatten während im Übrigen das Land ausser Oel und sonstigen Fruchtbäumen so baumlos ist. Es sind dieselben stets *W e l i s* d. h. geheiligte Orte, wo sich die Seele oder die Wohnung irgend einer Gottheit oder eines Geistes oder Dämons gedacht wird. Öfters sind aus den Wurzeln der alten Bäume neue erwachsen und bilden so manchmal einen kleinen Hain, und werden für unantastbar gehalten. Von den Einwohnern getraut sich

niemand das Holz, Laub oder die ausgefallenen Samenkörner zu nehmen, fürchtend der Geist würde Rache nehmen. Sie erzählen darüber merkwürdige Geschichten. Bewegliche Gegenstände, die man dahin legt und so unter den Schutz des Geistes, der da wohnt stellt, sind vor Dieben sicher. An manchen dieser Bäume haften noch besondere Vorstellungen. Es werden bei Versprechen, Gelübden und dergleichen, in Krankheiten u. s. w. Tücher, Schnüre und allerlei Fetzen an dieselben aufgehängt. Wenn man einen so kurios dekorirten Baum sieht, empfindet man ein eigenthümliches unheimliches Gefühl. Ein solcher mit allerlei Behängen versehener und mit Sagen und Legenden umgebener Baum ist sicherlich der in Richter 9, 37 erwähnte „Meonenim“, das Luther mit Zaubereiche übersetzt.

Jüdische Schriften

zur

Geographie Palästinas

(X—XIX. Jahrh.)

von

Dr. MORITZ STEINSCHNEIDER.

Das gegenwärtige Verzeichniss ist in folgender Weise entstanden. Im J. 1880 gaben die Herren R. R ö h r i c h t und H. M e i s s n e r (hier) einen Band „Deutsche Pilgerreisen“ heraus, und dazu als Anhang, (S. 549—648) eine „Bibliographie“, welche zu T o b l e r's bekannter „Bibliographia geographica Palästinae“, 1866 u. dem Nachtrag (1875) eine Ergänzung von 1000 Numern liefert, theils Zusätze (der Buchst. T. weist auf Tobler die Ziffer auf die Seitenzahl), theils neue Artikel; gegen 90 Artikel darunter habe ich geliefert, und damit auch eine Ergänzung zu Zunz's „Geographische Literatur der Juden“ (englisch übersetzt in Benjamin von Tudela Bd. 2, 1841, das deutsche Original fast unverändert in den Gesam.

melten Schriften, Bd. 1 Berlin 1875). Es kam mir hauptsächlich auf die hebräische Literatur an, und zwar vorzugsweise auf die beschreibende, nicht auf die erzählende, am allerwenigsten auf die halachische (gesetzliche) und rein antiquarische — wie Schriften über den alten Tempel und seine Geräthe etc. — Ich habe nicht einmal die von J a c o b J e h u d a L e o n genannt „Templo“ (vgl. unter N. 45) verfasste und vielfach übersetzte Schrift zur Erläuterung seines Aufsehen erregenden Abbildes (1642) aufgenommen, wie überhaupt eine Abgrenzung dieses Gebietes schwer bis in jede Einzelheit durchzuführen ist. Jüdische Schriften in modernen Sprachen sind grösstentheils Tobler selbst bekannt geworden und zu ihrer besondern Zusammenstellung lag auch aus verschiedenen Gründen nicht ein gleiches Bedürfniss vor. Ich habe mich auch danach weniger umgesehen, diese Parthie den genannten Herren überlassend.

Diese Gelehrten sind nun damit beschäftigt, die Arbeiten Tobler's mit ihren Nachträgen zu verschmelzen und eine möglichst vollständige neue Bibliographie herauszugeben. Zu diesem Zweck legten sie mir auch meine Artikel zur Revision und Ergänzung vor. Ich hielt es nun für angemessen, diesen, um etwa 10 Nummern vermehrten und theilweise verbesserten Artikel zusammen abdrucken zu lassen, mit der Bitte, alle etwaigen Ergänzungen und Berichtigungen an

den Herrn Red. L u n c z gelangen zu lassen, welcher dieselben unter meiner Redaction im nächsten Jahrgang abdrucken wird. Sie kommen dann immer noch für die Benutzung in dem beabsichtigten Werke zeitig genug. Einige Artikel (wie N. 3, 5 u. Aud.) habe ich so umgearbeitet, dass sie nicht mehr als blosse Ergänzung zu Tobler erscheinen.

Ich habe nur noch zu bemerken, dass die hinter der laufenden Nummer in Parenthese gesetzte Ziffer die Nummer in dem Nachtrage der beiden Gelehrten bezeichnet, und dass ich hier ein Autorenregister hinzugefügt habe, zur Bequemlichkeit des Aufsuchens.

Berlin im Juni 1887.

1.

(X. Jahrh. ?)

SAHL BEN MAZLIACH KOHEN, genannt ABU SARI (Karait), soll Verfasser eines Buches der Gebote in arabischer Sprache sein, wovon A. Harkavy ein Fragment in der Petersburger Bibliothek entdeckt hat. Der arabischen Vorrede folgt ein hebraeisches Manifest, worin der Verfasser zur Einwanderung nach Palaestina auffordert, abgedruckt (mit Censurlücken) in Harkavy's, Meassef Niddachim S. 197 ff. — Die Autorschaft ist verdächtig, eine Stelle findet sich auch in einem dem Sahl beigelegten Ermahnungsbrief s. Hebr. Bibliogr. XX, 108.

2.

(980—1060)

Ein ANONYMUS, aus Jerusalem, unterwies Ekkehart über den Tempel u. s. w. (Notiz von Breslau in Hebr. Bibliogr. X, 171). Obwohl hier keine Schrift vorliegt, glaubte ich doch diese Notiz wegen ihres Alters aufnehmen zu sollen.

3 (34).

(1160—73 T. 17)

BENJAMIN von TUDELA (ben Jona), der bekannte Reisende (Zunz, Geogr. n. 39), befand sich, nach G. Oppert (Presbyter Johannes, S. 18, vgl. Hebr. Bibliogr. VII, 81), um 1164 in Jeru-

salem. Sein Tagebuch der Reise („Massaot“) erschien (durchweg in 8°, wo nicht anders angegeben):

Hebräisch: Constant. 1543, Ferrara 1556 (seltenste Ausg.), (Freiburg) im Breisgau 1583, mit latein. Übersetzung von l'Empereur, Leyden (Elzevir) 1633 in 8° und in 24°, „IV. Ausg.“ Amst. 1697. (Die Ausg. s. l. 1734 bei Zunz, Zeitschr. S. 130 ist schwerlich vorhanden). Für Vorlesungen herausgegeben von Nagel, Altdorf 1762. Sulzbach 1783 (Zedner p. 85, nach ed. 1633, Asher I, 8 giebt einander widersprechende, falsche Daten). Zolkiew, 1806 (Benjacob S. 346, n. 1622). Vocalisirt (mit Hülfe von Zedner) London u. Berlin, Vol. I. mit englischer Übersetz. und Index von A. Asher (The Itinerary of Rabbi Benjamin etc. Text, Bibliography and translation). Dazu vol. II. Notes and Essays 1841 (vgl. meine Besprechung in Literaturbl. des Orient 1842 N. 25 ff.). Warschau 1844 (Benj. l. c.) Lemberg 1859 (miserabel).

Übersetzungen:

Deutsch: aus dem Holländischen (s. unten) jüdisch-deutsch, von Mordechai ben Moses Drucker emendirt v. Eljakim b. Jakob, auf Kosten v. Chajim b. Jakob, Amst. 1691 hinter Mikwe Jisrael, aber mit besonderem Titel, Frankf. a. M. (so) 1711 (bei Benjacob irrthümlich auch unter den hebr. Ausg.).

A. Martinet, Reisetagebuch des Rabbi Benjamin v. Tudela. Beitrag zur Kenntn. d. Juden im 12. Jahrh. Bamberg 1858, 4° (Programm

28 S. nach der kleineren Ausg. 1633, mit Weglassung der Nachrichten über Personen.) — Ins Deutsche übersetzt von E. Hecht 1858 (mir unbekannt).

Latein : Itinerarium ex versione B. Ariac Montani. Antwerp. 1595. Subjectae sunt descriptiones Mechae etc. Praefixa Dissertatio, quam . . . praemisit C. L'Empereur [aus ed. 1673]. Helmstadi 1636 [s. jedoch Cat. Bodl. p. 794.] Lips. 1764 (s. Köcher, Nova Bibl. Hebr. I, 34).

R. Benjaminis itinerarii versio cum notis. Ms. Papier in 4°, Ende XVI. Jahrh. in Erlangen, bei Irmischer, Handschriftencatalog der Univ. Bibl. S. 233 n. 916 (Hybrands). Ob etwa eine Copie von Montanus?

Englisch : The peregrinations of Benjamin the Sonne (so) of Jonas etc. (aus Montanus) London 1625 (in Purchas, Pilgrims II, p. 1837). The travels of B. etc. from the latin Versions of Montanus and L'Empereur compared with other translations into different Languages (Auszug) in Harris, Collection of voyages London 1744—48 (I. p. 546—55). — Travels of R. B. etc. Faithfully translated from the Hebrew and enriched with a Dissert, and Notes etc. by R. Gerrans. London 1784, 8°. — Travels etc. from the Latin of Montanus and L'Empereur, compared etc. (Auszug), in Pinkerton, General Collection of Voyages Lond. 1808—14, 4°, t. VII.

Französisch : Voyage du célèbre Ben-

jamin etc. traduit. . par B. A. Montan. . nouvellement du Latin en François . . . enrichi des Notes. . (in Bergeron, Collection de Voyages, à la Haye 1735 in 4°, t. I.) — abgedruckt in : Voyages de Benj. etc. Paris 1830, 8°. — Voyages en Europe, en Asie et en Afrique depuis l'Espagne jusqu'à la Chine. Trad. de l'Hébreu et enrichis de notes etc. par J. P. Baratier Etudiant etc. 2 voll. Amst. 1734, 8°. — Carmoly, Notice histor. sur Benjamin de Tudéle. Suivie de l'examen géogr. de ses voyages par Lelewel. Brux. 1852 8°. Avec 2 cartes 77 S. S. (aus Revue Orient. I, 115, III, 53 ; s. Geiger w. Zeitschr. V, 469)

Holländisch : De Reysen von R. Benjamin. . . Int Nederduyts overgeschrieben dor Jan Bara (aus l'Empereur's latein.) Amst. 1666, 24°. — Reize von B. . . vertald door S. Keyzer. Leyden 1846, 8°.

Genauere Titel findet man in Asher's Bibliography ; vgl. auch Catal. Bodl. p. 793. —

Rabbi Benj. Reise nach der Oase, in J. Ch. von Monthron, Essais sur la litterature des Hebreux, Paris 1819, ist eine unschuldige Fiction ; vgl. Zeitung des Judenthums 1841 No. 19.

1165—80.

4 (36).

MOSE BEN MAIMON (Abu Abd Allah Musa), bekannt unter dem Namen Maimonides, zog um 1165 von Maghreb über Palaestina nach Aegypten ; vgl. Zunz, No. 42 ; Steinschneider Cata-

log. Bodl., S. 1861 ff. Ein eigentlicher Reisebericht liegt nicht vor ; sein bekanntes Gesetzwerk und sein Commentar zur Mischnah behandeln aber die das Land, den Tempel etc. betreffenden Geste.

1175—1180 (T. 119). 5 (40).

PETACHIA aus REGENSBURG ; vgl. Zunz No. 40 ; Nouv. Annales des voyages, Ser. III. 1839 Tome I, 350—354 ; Catalog. Bodl. 2095. Seine Reisenotizen wurden von R. J e h u d a b. S a m u e l in Regensburg aufgezeichnet. Dieses „Sibbub“ oder „Sibbub haolam“ genannte Reisebuch erschien Prag 1595 4° mit latein. Übersetzung von I. C. Wagenseil, in dessen Exercitt. Altdorf 1687 4^o(mit neuem Tit. 1697 ; s. Hebr. Bibliogr. XV, 136 — die lat. Übersetzung auch in Ugolini's Thesaurus VIII, 1159, a. 1746), Altona bei Moses ben Mendel Bonn (1770 ?) 8°, Zolkiew 1772, 1792, Sklow 1817. *) Tour du monde, ou voyges du Rabbin Pethachia, en Hebreu et en Francais par E. Carmoly, Paris 1831, 8° (aus dem Journ. Asiat.—ist interpolirt) ; mit deutscher Übersetzung von Ottensosser, (Fürth 1844). Travels of R. Petachia Translated with the original by Dr. A. Benisch, London 1856, 8°. Hebr. Livorno 1856 (mit dem ethischen Buch ha—Jaschar). Jüdisch deutsche Übersetzung, Wilmersd. 1736 (Catal.

---

*) Jerusalem 1872.

Red.

Bodl. p. 2097. Benjacob p. 47 n. 303—308 Zedner p. 634), auch unter d. T. Land—Kart und Weltbeschreibung, Frankf. a. d. O. 1770, 8° (18 unpag. Bl.)

1188 ?

5 b

Ein alter, schön stylisirter Brief (4 S.) eines ANONYMUS, auf einer Rasur (also sehr verdächtig), datirt 1499 Contr. (also nicht 1187) richtet sich an die Glaubensgenossen, schildert drastisch die Leiden der Juden in Jerusalem. Es ist von einem Sendboten Jona ben Jehuda ha-Sefardi die Rede (der wohl das Circular verbreiten sollte). Ms. in Petersburg, 2. Sammlung Firkowitz ; s. die Notiz von Harkavy im Magazin für die Wiss. des Jud. III, 217.

1210. (T. 23).

6 (48)

SAMUEL BEN SIMSON ; ein kurzer hebräischer Bericht über eine Pilgerfahrt zu den Graebnern in Palaestina aus dem Codex de Rossi No. 563, abgedruckt in : Ozar tob, herausgeg. von Berliner und Hoffmann 1878, S. 35—38. Der Verfasser war nach der Überschrift ein Begleiter, nicht, wie Zunz no. 44 meint, ein Vorläufer, des Jonatan Kohen aus Lunel ; Steinschneider, Catalog. Bodl. S. 2480 und 2641 möchte fast vermuten, dass Samuel ein Sohn des Simson ben Abraham aus Sens war, der zu derselben Zeit nach Palaestina wanderte. Zum Texte vgl. die Noten im Maga-

zin ed. Berliner III, S. 157—159 und S. 218; in Ugolini Thesaurus antiquit. sacrarum VII, S. 250 steht Samuelis Sancti Itinerarium hebraicum et latinum (ob mit dem unsrigen identisch?).

C. 1212.

7 (50).

HILLEL aus PALAESTINA verfasste eine Reisebeschreibung, von welcher sich nur ein hebr. Citat von 4 Zeilen erhalten hat (Zunz, No. 43). Derselbe ist vielleicht identisch mit Hillel ben Eljakim, der in Griechenland oder Unteritalien lebte (Steinschneider in Geigers jüd. Zeitsch. X, 316 und dessen Hebr. Bibliogr. XVIII, 131).

1216.

8 (52).

JEHUDA AL CHARISI b. Salomo verweilte auf seinen Reisen 1216 einen Monat in Jerusalem (Zunz, No. 45; vgl. Steinschneider, Catalog. Bodl. S. 1307 ff. u. Addenda). Aus seinen später compilirten Makamen: „Tahkemoni“ 4° Const. 1578, Amsterd. 1729, 8° Wien 1854, siehe einzelne Mittheilungen in Steinsch. Hebr. Bibliographie XIII, 88 ff.). Herausg. von P. Delagarde, Göttingen 1883 (ohne Kenntniss der Hilfsmittel, s. D. Kaufmann, P. Delagarde's jüd. Gelehrsamkeit, Leipz. 1887, S. 42). In Cap. 28: „Vom Lobe Zions und Jerusalems“ wird das Jahr 1216 genannt. *)

---

*) Diese Reisebeschreibung wurde von Herrn M. Schwab ins

1258. (T. 26.)

9 (61).

JACOB (aus PARIS ?), Zu seinem Reisebericht, über dessen verschiedene Überschriften in den Handschriften, Paris 312 (Sorbonne 222) siehe Carmoly 243 b. 272 b. Hist. litt. de la France XXI, 507, vgl. Tour du monde, Paris 1831, S. 57, 96, 110; Relation d'Eldad ibid 1838, S. 9; über die Person des Verfassers Zunz no. 47. Steinschn. Catalog Bodl. S. 1246 und 2646, Hebr. Bibliogr. XVI, 107.

C. 1268 ?

10 (63).

MOSE b. NACHMAN Gerondi aus Gerona (in Palaestina), bekannt unter dem Namen Nachmanides, giebt in seinem Pentateuch-Commentar *) Nachrichten von Jerusalem, von Rahels Grab, Kutha und hebr. Münzen; vergl. Zunz no. 48; Steinschneider, Catalog. bibl. Bodl. S. 1950.

Französische übersetzt und erschien im „Archive de l'Orient latin“ 1881 (16 p. p. 40).

Red.

*) Ein Brief, welcher Einiges über Jerusalem enthält, u. an seinen Sohn gerichtet ist, findet sich als Anhang zum Buche *שער הגמול*, seit 1489 öfter gedruckt (Catal. Bodl. p. 1950).

13—14 Jahrh.

10 b

* ANONYMUS ein Schüller des Rabbi Mose ben Nachman, **מוצאות ארץ ישראל** Handschrift in St. Petersburg, Firk. 764 oder 703 ? Anfang bei Neubauer, Rev. des Et. j. X, 105.

1314. (T. 33.)

11 (70).

ESTHORI b. MOSE HA-PARCHI. **כפתור** ופרח über Antiquitäten Ueber seine Person vgl. Zunz No. 52. Die erste Ausgabe erschien um 1547—49, und Berlin 1851 (Steinschn. Catalog. Bodl. 973 und Additam. 2859). Auszüge gab Zunz zu Benjamin, auch in Gesamm. Schriften II, 265.

1333 (T. 36).

11 b

* ISAK CHELO (?) b. JOSEF aus Aragon übersiedelte nach Jerusalem, schrieb mehrere Briefe an seine Familie worunter einer aus Ms. Paris (441, im neuen Catal. 1070) nach einer Copie, mit dem neuen Titel **שבילי דירושלים** französisch in Carmoly Itinéraires p. 217 ff. Nach Tobler werthvoll. In Rev. Orient. II, 114, fingirt Carm. einen Constantinopler Catalog. — Der Namen Chelo ist sehr zweifelhaft, Isak war 1325—7 noch in Lerida, s. Catal. Bodl. p. 1102

---

* Die Autoren u. Schriften welche mit * versehen sind, sind von der Redaction hinzugefügt.

u. Jeschurun v. Kobak VI, 96 ; vgl. Litbl. d. Orient IX, 810.

C. 1358. 12 (86).

JOSEPH b. ELIESER, sein Supercommentar über ibn Esra, betitelt "Zofnat Paneach", verkürzt unter dem neuen Titel „Ohel Joseph“ in Amsterdam 1721 gedruckt, enthält wichtige Notizen über Palaestina (vgl. Zunz no. 53, sonst auch über den Verfasser s. Steinschn. Hebr. Bibliogr. XVII, 119, in der Zeitschrift Il Mosè, Corfu 1880 p. 55 ; Neubauer im Letterbode XI, 72 das einleit. Gedichtchen schon in Hebr. Bibliogr. XX, 46).

(13—15. Saec. ?) 13 (80).

JACOB ben NATANEL ha-Kohen, über Gräber in Palaestina, ein hebr. Codex Cambridge, 40 f., 139 b, 140 a (Catalog von Schiller-Szinessi 89, 247 ; vgl. Hebr. Bibliogr. XVI, 107).

1438. (T. 47.) 14 (118).

ELIA aus FERRARA, „Iggeret“, hebr. Brief aus Jerusalem an seine Söhne, gedruckt in Dibre Chachamim ed. Elieser Aschkenasi, 8°, Frankf. a/M. 1849, französisch bei Carmoly, Itiner. über geographische Verstöße darin siehe Steinschneider, Catalog. Bodl. 929, vgl. Munk, Paléatine 643 und Mose Rieti, ed Wien, fol. 106, Grätz VIII 293.

1441.

15 (122).

ISAK IBN AL-FERRA (?) aus Malaga, ein hebräischer Reisebericht an Simon Duran und dessen Sohn Salomo im Jahre 1441, woraus Excerpte in Liber Juchasin . . . R. Abr. Zacuti etc. London 1857, p. 228.

Vor 1443.

16 (123).

ANONYMUS, „Buch der Tradition der Frommen“, woraus Salomo Duran in Algier eine Stelle über Gräber in Palaestina excerpirte (Liber Juchasin . . . R. Abr. Zacuti, London 1857, S. 228, col. 2).

C. 1450.

17 (125).

JOSEF HA-LEVI, Sohn des Nachman, Bericht über die Gräber in Palaestina excerptirt in „Juchasin“ ed. London, S. 229.

1473.

18 (146).

ANONYMUS aus Candia. Ein kurzer Bericht über Graeber im heiligen Lande aus Cod. de Rossi (Parma) 402 durch den Bibliothekar Herrn Abbé Perreau für Steinschneider copirt, ist im I. Jahrg. des Jerusalem, 1882 herausgegeben; über den Verfasser vgl. Zunz No. 61, Steinschneider Catalog. Bodl. 1778 und in Il Mosé, Antologia etc. Corfu 1882, p. 268.

1481 ?

19 (191).

MESCHULLAM b. MENAHEM [b. Ahron ?] aus Volterra. Beschreibung seiner Reise von Neapel nach Jerusalem und über Damascus zurück nach Vendig ist aus einer Florentiner Handschrift (Biscioni, Catalog. Medic. in fol. S. 128, in 8°, S. 402) herausg. in „Jerusalem“ Jahrg. I. (vgl. H. B. XXI, 122) Zunz n. 64, Steinschneider, Jewish Literature, London 1857, S. 201 Hebr. Bibliogr. XXI, 76).

1481.

20 (1481).

JOSEF מִנְטֵבִיא (?) Aschkenasi Deutscher aus Jerusalem schickt einen Brief, enthaltend ein Reisetagebuch von Damascus bis Jerusalem — nach der Lombardei. Ms. Bodl. bei Neubauer N. 2585, 4 c (früher Ms. Rabinowitz 97).

1488.

21 (167).

OBADJA aus BERTINORO, in Italien, kam 1488 nach Jerusalem (Zunz N. 66 ; Steinschneider, Catalog. Bodl. 2073). Zwei Briefe von ihm sind incorrect von S. Sachs im Jahrbuch für die Gesch. der Juden, Band III. 1863 herausgegeben,*) wozu Berichtigungen im Steinschneider's Hebr. Bibliographie 1863, S. 131 : ibid. XIII, 124 über die

---

*) Zeitschr. יהודה וירושלם ed. Salomon I. Jahrg. 1877 No. 15—25. Red.

Fehler einer englischen Übersetzung. Steinschneider schickte seine Verbesserungen nach Collation einer dritten (indirecten) Handschrift nebst einem kleinen dritten Briefe an Jellinek nach Wien.*)

1495. 22 (181).

ANONYMUS aus Venedig. Reisebrief, aus einer Handschrift herausgegeben von S. Sachs, deutsch von A. Neubauer in : Jahrbuch für die Gesch. der Juden, III, Leipzig 1863, S. 271—302. **)

XV. Jahrhundert. 23 (190).

JACOB SIKILLI (aus Sicilien), „Angabe der Oerter und Gräber in Palaestina“ wird erwähnt im Liber Juchasin . . . R. Abr. Zacuti, Lond. 1857, S. 228 ; über die Person vgl. Hebr. Bibliogr. XVI, 107 ; Catalog der Hamburg. Hebr. Handschr. N. 56.

---

*) Erschien ebenso in der oben genannten Zeitschrift Jahrg. II, 1878.

Red.

**) Eine französische Übersetzung derselben v. M. Schwab erschien in 8 Fortsetzungun im Archives Israelites Jahr 1865 (S. 627, 680, 764, 816) 1866 (S. 35, 172, 271, 311) nebst Bemerkungen v. Senateur et Acadamecin M. F. de Saulcy, u. Vorrede v Senior Sachs. Separatabdruck. Paris 1866 80 47 p.

Red.

XV. Jahrh.

24 (192).

ANONYMUS. Zwei Briefe über die zehn Stämme ; einer ist in Jerusalem geschrieben (Cod. de Rossi N. 402 ; vgl. Zunz N. 63, auch oben ad 1473 u. Steinschn. Hebr. Bibliogr. 1862, S. 20 ; 1869, S. 62).

25 (200).

ISAK LATIF ben MEIR, ein hebr. Brief aus Jerusalem über dortige Zustände, Gräber etc. aus Cod. de Rossi 402 abgedruckt in „Ozar-Tob“ von Berliner und Hoffmann 1878, S. 33—35. Ueber andere Personen aus der Familie Latif siehe Zunz N. 62 und Magazin ed. Berliner und Hoffmann III, 157, ferner Vezeichn. der Berliner Hebr. Handschr. S. 102, auch Cod. Carmoly 281 ; Carmoly, Revue Orient. I, 66 ; Hebr. Bibliogr. XVII, 65.— Der Verfasser erzählt, Jerusalem sei doppelt so gross, als Ancona (S. 35), ferner, dass in einem Hause des Tempels zwei Araber zu schlafen pflegten, die man eines Morgens erschlagen gefunden hatte etc. — Die Bettelbriefe des Moses b. Isak Latif aus Jerusalem, die Schönblum hinter „Rab Pealim“ von Isak Latif (Lemb. 1885) herausgab, sind sicher nicht von einem Sohne des Kabbalisten im XIV. Jahrhundert. ; Berliner in Kobez al-Jad I, 1884 S. 45.

Vor 1520.

25 b

* RABBI ISRAEL aus JERUSALEM, ein Brief an Rabi Jacob aus Perugia, über die Verhältnisse in Jerusalem; copirt aus der Florentiner Bibliothek (Cod. Medic.) durch David Castelli erscheint in diesem Jahrbuche.

1521.

25 c

* ANONYMUS aus Jerusalem. Sendschreiben über das Studium, Ms. Michael 690 (Neub. 1562,4), Herausg. von Neubauer in *Le Libanon* Bd. V, (1868.) S. 406. Unterzeichnet sind Samuel Masud und Jakob ben מני dann andere Collegen. S. 407 ist Isak ha-Kohen שמו Fehler; es ist der bekannte Scholal שלל gemeint.

1521—22.

26 (225).

ANONYMUS (vielleicht BARUCH ?) bereiste 1521—1522 die Grabstätten der Frommen im h. Lande. Die Reisebeschreibung („Paraschat elle Mussaë) ist herausgegeben in den Miscellen von Jacob Baruch 1785, vgl. Zunz N. 72; Steinschneider, *Catalog Bodlej.* 772 S. 634 N. 4019 ist 1522 unrichtig nach *Literaturbl. des Orients* II, 457.

1522—1523.

27 (226).

DAVID REUBENI, angeblich ein Sohn Salomo's, des Königs über die dritthalb Stämme

Reuben, Gad und Manasse, zog über Südafrika nach Palaestina, später (1525—6) nach Portugal u. s. w. Dieser Schwärmer, der zuletzt in Spanien als Gefangener starb, verfasste einen interessanten Reisebericht, wovon nur eine einzige Handschrift bisher bekannt geworden, welche aber in Oxford bald nach der Erwerbung verloren gegangen zu sein scheint. Steinschn. hat sie dort nicht mehr gesehen. Eine gedrängte Inhaltsangabe bei Zunz N. 73. Eine Copie von I. I. Cohen vom J. 1867 (? ?) im Breslauer Seminar No. 128, soll von Grätz (Bd. IX S. 546, der 2. Ausg. die ich nicht besitze) citirt werden.

1537.

28 (236).

ANONYMUS, welcher 1537 eine kleine Abhandlung „Iggeret“, eine Beschreibung der Gräber der Frommen, verfasste, die Uri b. Simeon (N. 33) 1564 copirte (Zunz N. 74), aber nicht, wie Beck, bei Wolf, Bibl. hebr. III, 84, und darauf sich beziehend Delitzsch, zur Gesch. der jüdischen Poesie, Leipzig 1836, 170 meinte, aus dem Arabischen übersetzte (Steinschneider, Catalog. Bodlej., S. 2694).

1539 (?)

29

Die RABBANITISCHEN GEMEINDEN in Jerusalem und Hebron klagen darüber, dass die Karaiten aus Constantinopel und den Städten der Wallachei diese Städte ohne Abgabe besuchen

dürfen, und wollen ihre Last erleichtern (ich vermittele die entgegengesetzten Angaben Neubauer's, Aus der Petersb. Bibl. S. 143 mit Gurland's in ha-Maggid 1867 S. 134). Aus den vielen Unterschriften hebt Neub. zwei hervor Isak Serachya יִסְרָחָא, ohne Zweifel für Asulai (Is. Ser. hiess auch der Sohn des bekannten Bibliographen) und Abraham Almosnino ; letzterer war aber 1692 in Frankfurt (Ms. Mich. 20, Catal. S. 316 ; Neub. Catal. N. 1602). Das J. 1539 ist also verdächtig.

Vor 1560.

30 (256).

MOSE BASOLA, Rabbiner zu Ancona, ging im hohen Alter nach Palestina, wo er 1560 starb. Vgl. Zunz N. 77. M. Basola ist nicht zu verwechseln mit Mose Basola de la Rocca (gest. 1585) ; s. Steinschneider Addenda zu Catalog. Bodl. S. 1353 und 2826 N. 7720.

1561 (T. 77).

31 (257).

GERSON b. ASCHER (aus ?) Scarmela, Jichus ha-Zaddikim“, ein Gräberverzeichnis 8°. Mantua 1561, Vened. Kislew 5359 (1598 nicht 1590, für 1599 bei Zunz N. 77, wo alle jüngeren Ausgaben nicht hierher gehören, s. unter Anonymus 1626 und Catalog. Bodl., S. 1009). Französische Auszüge gab Carmoly 1843 in Revue Orientale III S. 406. *)

---

*) Seine „Itinéraires de la Terre-Sainte“ Bruxelles 1847. citirt schon Tobler.

1563.

32 (269).

ELIA von PESARO, Schreiben nach seiner Heimath d. d. Famagusta 18. Oct. 1563. Deutsch im Auszuge von J. M. Jost im Jahrbuch für die Gesch. der Juden II, 1861. Hs. der Bibl. nat. in Paris, ancien fond N. 124 (276). Hebräisch herausgegeben Paris 1879 (Hebr. Bibl. XIX, 121). Elia wollte nach Palaestina auswandern, blieb aber auf die Nachricht, dass in Syrien die Pest wüthete, in Famagusta; vgl. oben S. 145, Note 4. Eine Copie in Ms. Carmoly 243 ist neubetitelt „Mahlach.“ S. auch „Voyage géographique“ etc. par Moïse Schwab; Extrait de la Revue geogr. Sept. 1879.

1564. (T. 71).

33 (271).

URI ben SIMEON (siehe unter 1537 No. 28), „Jichus ha-Abot“ ist wahrscheinlich von Hottinger (Cippi hebr. 1659 und 1662) aus einem Manuscr. edirt; was Zunz N. 79 von einer 2. Ausgabe 1599 berichtet, beruht auf Verwechslung mit Jichus ha-Zaddikim von Gerson (siehe N. 31); vgl. Steinschneider, Catalog. Bodl. 2694 u. Hebr. Bibliogr. 1878, S. 67.

1582—84.

33 b

* SIMSON BACK, drei Briefe über die Zustände in Safet u. Jerusalem erschien durch Prof. Dr. D. Kauffmann im Jahrbuch „Jerusalem“

Jahrg. II. S. 141—147.

1602.

33 c

* MOSES ALSCHICH, über die elende Lage der Jüd. Gemeinde zu Safet, unter dem Titel **הנהלת קטנה** Handschr. in der Ginzburg'schen Bibliothek.

1606 u. 1609.

34 (331).

SALOMO (Schlimel, vulgo : Meisterl) ben CHAJIM aus Lautenburg giebt in seinen, aus Safet geschriebenen Briefen einige statistische Nachrichten über Palaestina (Zunz N. 88). Diese sind [unter dem Titel „Kitbe Schebach“ oder „Schibche ha-ARI“ (Apologie Isak Loria's) oft gedruckt, zuerst in den Werken des Jos. Sal. del Medigo ed. Sam. Aschkenasi 4° Basel 1629, I, 37, dann mit Isak-Loria's Kawwanot Constant. 1720 (vgl. Steinschneider, Catalog. Bodl. S. 2288), auch separat z. B. Korez (in Russland) 1785, Livorno 1790, Warschau 1849, Lemberg 1858 (vgl. Hebr. Bibliogr. II, 65), ferner ausführlicher spanisch mit hebräischen Lettern, Smyrna 1865, 76 Bll. (vgl. Hebr. Bibliogr. X, 124).

1614—1615.

35 (342).

MORDECHAI b. JESAIA Littes aus Rausnitz in Mähren beschreibt in dem jüdisch-deutschen Büchlein: Die Zugänge zum Lande Israel (Tozaot Erez Jisrael) Amsterdam 1649, 4°, die

Weeg dahin, vgl. Zunz N. 100, Steinschneider Catalog. Bodl. 1668.

C. 1620 36 (351).

ELIA AFIDA BEGI, ein Karait, wahrscheinlich in Constantinopel, dessen „Reisebeschreibung“ nach Neubauer (Aus der Petersb. Bibliothek, Leipzig 1866) von Samuel ben David (s. unten unter 1641) citirt wird. Die Stelle ist in Gurlands Ausg. S. 24 citirt. Elia hat Reime über Ereignisse unter den Sultanen Achmet etc. (1617—23) verfasst (Hebr. Bibliogr. XI, 11), worin das Citat vorkommen könnte.

1620. 36 b

* JESAJAH HURWITZ, HA-LEVY Brief über den Zustand Safets und Jerusalems erschien in der Zeitschr. Schomer Zion 1853 N. 141, und daraus bei Frumkin (1874) S. 114.

1625. 37 (356).

ANONYMUS. „Chorbot Jeruschalaim“ (Ruinen Jerusalems) 4° Venet. 1636, im wesentlichen excerptirt von Steinschneider in Sippurim (ed. Pascheles IV, Prag 1856) : „Statthalterwirtschaft in Jerusalem im Jahre 1625“ : vgl. auch Steinschneider, Hebr. Bibliogr. XII, 20 Polem, und apolog. Literatur in arab Sprache, Leipzig 1877 (in Abhandlung für die Kunde des Morgenl.) S. 384.

1626.

38 (357).

ANONYMUS. „Iggeret mesapperet Jichusta di Erez Jisrael“ (Verzeichnis der von den Pilgern besuchten Gräber), herausgegeben von den Sendboten der Armen in Jerusalem. Zuerst auf einem fliegenden Blatte, fol. Venet 1626, dann mit dem Columnentitel : „Jichus ha-Zaddikim“ (woraus sich die Verwechslung mit Gersons gleichnamigem Buche erklärt ; siehe ad. 1561), mit Abbildungen herausgegeben von Jehiel Teschuba 8°. Verona 1646, von Joseph Schalit Richetti 4°, Mant. 1676, dann wieder auf einem fliegenden Blatte fol. Frankfurt a/M. bei Jo. Wust (um 1693—1707), ferner in dem anon. Sikkaron (siehe ad 1743), in d. Miscellen d. Jakob Baruch (siehe ad 1785), deutsch 1691 hinter Gerson ben Elieser (siehe ad 1635) u. Simcha ben Pesach (saec. XVIII). Die Confusion der verschiedenen Ausgaben und Schriften (vgl. Zunz N. 78, 109, 123), ward zuerst gelichtet in Steinschneiders Catalog. Bodl., S. 516, N. 3379—86 u. Addenda.

1631—1633 (T. 234).

39 (368).

JACOB JUSTUS (Zaddik) b. ABRAHAM (aus Palästina? vgl. Wolf Bibl. hebr. I, 612, No. 1097) gab eine Karte Palästinas mit Angabe geschichtlicher Daten heraus, welche Hottinger, Cippi S. 52, ed. 1662 (vgl. Histor. Orient. S. 192) erwähnt; sie erschien Amstelod. 1621 nach Bartolucci, 1631

nach Sabbatai Bass. Zunz No. 91 nimmt an, dass diese Karte zugleich mit einer Chorographie erschien; allein bei Wolf l. c. heisst es: „additis etiam proelüs, rebus gestis, quae deinceps libello singulari Latino, notis numerorum Latinis in tabula, quam diximus, expressis, respondenti fusius explicantur.“ Im Catal. libr. impr. in Bibl. Bodl. 1843, II, 451 findet sich unter Jac. Justus: Descriptio terrae sanctae secundum ordinem alphabet. fol. Hamb. 1633 (ob Karte oder Buch oder Beides?). De Rossi, Dizion. stor. degli aut. ebr. s. v. — Der Name Justus scheint allerdings eine Uebersetzung von Zaddik, welches als Vor- und Familienname vorkommt (Steinschn. Catalog. Bodl., S. 2743, 2921 unter dem Prosel.).

1634—1635.

40 (374).

GERSON ben ELIESER LEVI aus Prag, „Gefilot Erez Jisrael“, eine Reise nach Palaestina, jüdisch-deutsch gedruckt 1634 oder 1635 in Lublin, aber auf Veranlassung der Jesuiten in Warschau verbrannt (vgl. die Stellen bei Manasse ben Israel in verschiedenen Uebersetzungen, bei Steinschneider, Catalog. Bodl., S. 1011, wonach Zunz No. 92 zu ergänzen ist), 2 Aufl. mit Anfügung einer deutschen Uebersetzung des Anonymus Gräberverzeichnis (siehe sub 1626) 8°. Fürth 1691, Amst. 1705, Prag 1824. Unter dem Titel: Kurze Beschreibung von Erez Jisrael, hinter dem „Maa-sebuch“ 4°, Amst. 1723; hebr. übersetzt unter

dem Titel : Iggeret ha-kodesch, 16°, Amst. bei Hirz Levi u. Kosman 1749, angeblich aus einem Druck Amst. 1635. Aus dieser seltenen Ausgabe, von Steinschneider aus Catalog. Rubens 202 erworben, stammt der Auszug in Mose Edrei oder Edrehi's „Maase Nissim“, hebr. und deutsch Amst. 1818, 5--9 ; vgl. Steinschneider, Catalog. Bodl., S. 1799 u. Addenda. Selbstständig, 8°, Sklow 1795 (nach Benjacob) Grodno 1796, *) vrgl. Catal. Bodl. unter Jacob b. Abrah. No. 8284 ; Zadic bei Kayserling, Gesch. d. Juden in Spanien I, 159 ; ferner Steinschneider, Hebr. Bibliogr. IV, 65. Das Buch scheint höchst selten zu sein ; in Hambergers Deutscher Uebersetzung des Buches von De Rossi (Dizionario), Leipzig 1839 S. 333 wird es bezeichnet als „chronologische Tabellen“. Vgl. noch D. Cassel in Ersch u. Gruber s. v.

C. 1639 (gest.) 41 (377).

JOSEF de TRANI ben Mose hinterliess eine Abhandlung über den Tempel etc. s. unter 1696.

1641. (T. 102.) 42 (387).

SAMUEL ben DAWID (Karait), fälschlich

*) Warschau 1840.

„Jemsel“ *) genannt. Der Vefasser bricht nicht wie Tobler S. 102 nach Carmoly sagen, in Aegypten ab. Eine vollständige Ausgabe von Gurland, worin auch Palaestina behandelt wird, erschien Lyck 1865 (siehe unten 1865). Deutsche Auszüge aus der Petersburger Hs. bei Ad. Neubauer, Aus der Petersburger Bibliothek. Leipzig 1866. Sonst vgl. Steinschneider, Catalog. Bodl. 2417 und 2695; Polem, und apolog. Literatur S. 303, 311; Zunz No. 97.

1648.

43 (388).

NAFTALI (Hirz) b. JAKOB Elchanan aus Frankfurt a. Main giebt in „Emek-ha-Melech“, Amsterdam 1648, f. 13 und 14, Nachrichteh über Damaskus, Sichem und die Ruinen Jerusalems; Zunz No. 99; vgl. Steinschneider Catalog Bodl. 2024: „auctor suspectus apud ipsos Kabbalistas“.

1650—1651.

44 (393).

MOSE b. ISRAEL Naftali Hirsch Porges aus Prag (auch Mose Praeger), „Darke Zion“ (Die Wege Zions) 4° Amsterd. oder Prag? 1650 in jüdisch-deutscher Mundart in 4 Theilen, giebt eine Beschreibung des Weges nach Jerusalem etc. (Zunz No. 101; Tychsenscher Catalog 1817, Abth.

---

*) „יעמישיל“ ist eine Abreviature von „על ינוח משכבו שלום“.

2 No. 36 ; Steinschneider, Catalog. Bodl., S. 1827 ;
Addenda zu S. 487).

(um 1650—70 ?) 45 (454).

ANONYMUS, „Beer ha-Gola“, Compendium
der hebr. Archaeologie (Schilderung des heil.
Landes, der Stiftshütte, des Tempels, der Geräthe,
des Gottesdienstes — meist nach Abraham Porta-
leone's 1612 gedr. „Schilte ha-Gibborim“ ; aus dem
Leipziger Ms. mit Noten von Reuben Rapoport
herausg. von Jechiel Brill. Mainz 1877, 8° (XVI,
176 S.). — Nach Zunz (Additt. ad Catal. Codd.
Lips. p. 319, 320) war der Verfasser ein Deut-
scher bald nach 1612. S. Sachs vermuthet dass
es Jakob Jehuda Leon — von seiner
Abbildung des Tempels genannt Templo, sei (geb.
1603—4) und der Herausg. findet in dem Buche
eine Polemik gegen die Sabbatianer ; s. dagegen
Hebr. Bibliogr. XV, 25.

1650. 46 (599).

MOSE ben ELIA ha-Levi, Karait, genannt
Jeruschalmi, Reisebericht, abgedruckt von J. Gur-
land (siehe unter 1865). Gurland Vorr. S. VII
identificirt diesen Reisenden aus Kaffa (Feodosia)
mit einem Mose b. Elia in einer Grabschrift Ende
des J. 1677, nicht 1678, wie Firkowitz, Abne
Sikkaron Wilna 1872, S. 96 No. 363, Gurland l.
c. und Fürst, Gesch. d. Kar. III, 101, der die
Identität mit Recht bezweifelt ; diese Grabschrift

nennt Mose nicht „ha-Levi“, hingegen ist ein Gelehrter Mose Levi ben Elia im Jahre 1667 gestorben, vgl. Firkowitz l. c., S. 91 u. 349.

1655.

46 b

* NATAN SPIRA Jeruschalmi, (Sohn des Rabbinatsassessor Reuben David in Cracau) Legat des heiligen Landes „Tub Ha-Arez“ (Vorzug des Landes) meist Kabbalistisch, Venedig 1655, Zolkow 1781, 8° Catal. Bodl. p. 2051. Die Ausgabe Constantinopel 1706 bei Benjaëob S. 204 No. 16, existirt nicht.

(Fortsetzung u. Schluss im nächsten Band).

Der Oelbaum

von

PH. J. BALDENSPERGER.

Einer der bekanntesten Bäume des gesammten Alterthums ist der Oelbaum ; der Baum des Friedens. Es ist nicht genau zu bestimmen um welche Zeit sich der Mensch die guten Eigenschaften desselben zu Nutzen gemacht hat. Seine Urheimat ist Palästina, von wo aus er in das ganze Mittelmeergebiet uebertragen u. in neuerer Zeit auch in die gemässigten Zonen Nord u. Süd-Amerika's. *)

Die Griechen, welche sehr hohe Auszeichnungen jeder neuen Entdeckung od. Erfindung gaben glaubten keinem Sterblichen die Entdeckung des Oelbaumes zuschreiben zu dürfen, und schrieben dieselbe der Minerva zu. Nach der griechischen Sage wurde der erste Oelzweig, welcher das Land

---

*) Er wurde schon 500 Jahre vor unserer Zeitrechnung durch die Phoenicier ins Mittelmeergebiet überzogen.

berührte von einer Taube aus Phönicien nach Epirus in den Jupitertempel getragen.

Der Oelbaum gehört zu der Weidenform. Sein Wuchs ist der der Weide, mit sparrig auseinanderweichenden Aesten, zeichnet sich aus durch die lanzettliche ungetheilte Gestalt seiner Blättern welche abwechselnd um die Zweige gestellt sind. Er wird selten über 10 Meter hoch, und dehnt sich bei guter Pflege mehr in die Breite aus. Auf den Ausländer, dessen Auge an die hell u. dunkelgrünen Wälder gewöhnt ist, machen die Olivenbäume, wegen ihres düstern blassen Grüns gewöhnlich einen schwermüthigen Eindruck.

Der Oelbaum wird schon in I. B. Moses VIII, 11 erwähnt, wo uns gleich die Ausdauer desselben entgegentritt. Nachdem das ganze Land 8 Monate lang von der Sündfluth überschwemmt war, brachte die zweite Taube, die Noah aus der Arche sandte, ein Oelblatt heim, weil alle anderen Bäume blätterlos waren. Nach einer orientalischen Sage war dasselbe vom Oelberg.

Der Oelbaum erreicht ein aussergewöhnliches Alter, nach manchem ein Alter von 800 Jahren. Nachdem der Stamm abgehauen wird, kann er wieder an der Wurzel ausschlagen, weshalb ihn manche für unsterblich erklären. In Jerusalem befinden sich : wahrscheinlich die ältesten Oelbäume Palästinas ; in Gethsemane, am Fusse des Oelberges sind welche, von denen Chateaubriand meint, sie sind wenigstens so alt, als das östliche

Reich, weil die Türken bei der Eroberung, eine Abgabe von einem ägyptischen Heller auf jeden Baum legten, der damals stand; während die Bäume, die nachher gepflanzt wurden, die Hälfte der Erzeugnisse abgeben mussten, u. die acht Bäume in Gethsemane bei seinem Besuche noch, nur den ägyptischen Heller zahlen mussten. *)

In Palästina ist fast jede Stadt und beinahe jedes Dorf von Olivenhainen umgeben.

In seiner rauhen gespaltenen Rinde und öfter im hohen Stamm finden eine ganze Menge von Thieren wie z. b. wilde Katzen und Nager aller art, Tauben u. Singvögel, Schlangen u. Eidechsen u. viele Insekten Wohnung.

Das Holz des Oelbaumes ist sehr stark, von gelblicher Farbe mit schwarzen Adern durchzogen, weshalb es sich zu allerlei Ziergeräthen eignet. In Jerusalem u. Bethlehem beschäftigen sich Hunderte von Arbeitern damit, Hausgeräthe Schreibmateriale, Kreuze, Rosenkränze oft mit

---

*) Abgaben sind seither sehr verschieden gewesen, bald wurde eine gewisse Summe als Steuer auferlegt, bald der Zehntel erhoben, es ist dies die jetztige Methode. Die Abgaben eines Dorfes werden von der Regierung an einen Unternehmer vermietet, der sich dann nach Schätzung (Tachmin) einer Commission von Sachkundigen richtet, die die den vermuthlichen zehnten Theil des Einkommens feststellen.

Modellen von heiligen Orten u. s. w. versehen, zu verfertigen, welche dann von den Pilgern und Reisenden gekauft, oder als Handelsartikel in alle Welttheile versandt werden.

Das schöne, wohlriechende Holz wurde schon von König Salomo zu Verzierungen im Tempel benutzt, er liess Cherubim, Palmzweige u. Blumen daraus schnitzen, die Thüre zum Chor, und die Pfosten zum Eingange des Tempels waren auch aus solchem Holz verfertigt.

Oelbäume werden mitunter durch Kerne vermehrt, doch in Palästina werden sie nur durch Wurzelstücke, die über dem Boden vom Baum abgehauen werden, gepflanzt, wo sie 15—20 Jahre bleiben, je nach dem stärkeren oder schwächern Wachsthum werden sie während dieser Zeit gepropft. Im Januar werden die Bäume wieder verpflanzt u. in den heissen Sommermonaten, da wo Wasser leicht zu haben ist, auch begossen. Manche Bäume tragen schon im zweiten Jahre etwas Frucht, doch ist es gewöhnlich erst vom 10—15 Jahre, dass sie reichlich Frucht geben. — Die Blüthe ist sehr klein, wächst in Knäulen und ist grünlich weis. Die Blüthezeit ist im Tiefland im März, im Hochland im April. Während der Blüthezeit sehen die Oliven-Haine so aus, als ob ein leichter Schneefall da gewesen wäre. Die Blüthe fällt im Mai ab. Der Spätregen und die mit Feuchtigkeit beladenen, vom Mittelmeer herbla-

senden Westwinde sind für die Entwicklung der Früchte sehr vorthellhaft, während die mit Wüsten-trockenheit beladenen Ostwinde viele Früchte abschütteln. Schon Israel wurde damit bedroht. 5 B. Mose 28 „Oelbäume wirst du haben in allen deinen Grenzen, aber du wirst dich nicht salben mit Oel, denn dein Oelbaum wird seine Frucht abwerfen, wenn du nicht halten wirst die Gebote u. Rechte deines Gottes u. s. w.“ Im Frühjahre werden die Oelgärten 2 bis 3 Mal gepflügt, und die Stämme der Bäume werden durch eine Anhäufung von Erde geschützt, häufig wird auch eine kleine Mauer um den Stamm gezogen (besonders in steinreichen Gegenden) und mit Erde ausgefüllt. Dünger wird nur in der Nähe von Städten oder grössern Dörfern gebraucht.

Um die Römer zur Anpflanzung des Oelbaumes zu ermuntern oder vielleicht auch aus Unkenntniss der Sache, sagt Virgil in seiner Lehre vom Ackerbau, dass der Oelbaum ohne Pflege gedeiht. Habakuk dagegen, welcher in Palästina wohnte und die Natur des Oelbaumes besser kannte, bezeichnet den schlechten Ertrag des Oelbaumes als Folge schlechter Pflege. Schlecht gepflegte Oelbäume geben wenig od. sehr geringe Beeren, weil Gras, Dornen und anderes Unkraut die Feuchtigkeit und sonstige Nährstoffe den Wurzeln, welche nicht tief in der Erde liegen entziehen. Dasselbe ist der Fall bei den mit Schmarotzen Pflanzen belästigten Bäumen. Die Flechten und

die noch tiefer nistenden Kreuzmisteln finden ihren Weg, wie der Däumling in dem Märchen, der seine Reise durch eine Wurst macht, in den Baum. Die rothen klebrigen Beeren, die zu Boden fallen werden ihres Fleisches wegen von der Misteldrossel aufgegessen u. nacher ihr Keim wieder auf irgend einem Aste abgesetzt, findet bei günstigen Umständen, wie Nebel, Regen u. s. w. Gelegenheit in die ungepflügten geritzten Äste einzudringen u. langsam aber sicher sich in die Oelbäume einzunisten und so tief mit ihren Wurzeln eindringt, dass sie allen Saft in Anspruch nimmt, und sehr schwer auszurotten ist. Häufig werden Weizen, Gersten, Linsen u. s. w. in den Olivenhainen angesaet, zum grossen Nachtheil der Bäume. In dem unveränderlichen Morgenlande werden eben die mündlichen Ueberlieferungen treu befolgt. Hätten die Philister nicht dieselbe Schlendrianmethode gehabt u. Hülsenfrüchte unter ihre Oelbäume gesaet, würde Simson durch seine kühne That mit den Feuerbränden an den Schakalenschwänzen keinen so grossen Schaden anrichten können, denn ohne Zündstoff unter den Bäumen wäre der grüne Stamm nicht sehr beschädigt worden.

Das Beschneiden der Bäume wird auch auf eine sehr nachlässige Weise od. auch gar nicht besorgt. Starke Schneefälle brechen überflüssige Äste ab, und besorgen also, wenn auch mangelhaft das Beschneiden.

Das Herunterschlagen der Oliven, auch wieder eine uralte Methode (5 B. Mose 24) wird im Tiefland im Oktober u. im Hohlande im November u. Dezember vorgenommen. Manche Dörfer sind weiter voran in dem Besorgen ihrer Bäume, namentlich bei der Fruchtlese wird mehr Sorgfalt verwendet, indem die Frucht mit der Hand abgestreift wird. Eine weit bessere Methode, weil da die neuen Sprösslinge, die das darauf folgende Jahr Früchte tragen verschont bleiben, während bei dem oben erwähnten Herunterschlagen die Frucht für das folgende Jahr beeinträchtigt od. auch ganz vernichtet wird, weshalb nebst anderen Ursachen die Früchte nur alle zwei Jahre sicherlich zu erwarten sind.

Zum Fruchteinsammeln zieht der Fallach und die ganze Familie mit Leitern, langen Stöcken, Körben und Lastthieren auf's Feld; zwei bis drei Leitern werden gegen die Bäume gestellt u. die Männer schlagen oder streifen die Oliven ab, während die Frauen und Kinder die Frucht auflesen. Unglücksfälle durch Leiterbruch od. Sturz sind häufig. Nach dem Einsammeln sind die Bäume den armen Nachlesern überlassen, wieder eine mosaïsche Ueberlieferung.

Aus den ersten Oliven, die von selbst herunterfallen, wird das feinste Oel gepresst. Die Früchte werden ganz zerstampft, in Wasser gelegt und solange mit den Händen gerieben bis das Oel aufs Wasser zu schwimmen kommt. Dieses

Oel wird sehr selten in den Handel gebracht, kann aber durch vorherige Bestellung erlangt werden. Frisch u. bevor es in die unsauberen Gefässe des Fallachen kommt steht es dem feinschmeckenden Marseiller Salat-Oel kaum nach. Solch „gestossenes lauterer Baumoel“ war den Kindern Israels geboten, in der Stiftshütte zu brennen.

Die grösste Masse der Oliven wird entweder in einer Zimmerecke od. auf dem Dache zusammen Gehäuft und bleibt mehrere Monate liegen, bis alles Fruchtwasser abgelaufen ist, erst wenn die Oliven in einem halbfaulen Zustande sind, werden sie in die Oelmühle gebracht. (Dieselbe ist sehr primitiv : sie besteht aus einem 1 m. 40 bis 1, 60 in Durchmesser haltenden radförmigen 0,30—0,60 dicken aufrecht stehenden Stein der einen Aufrechtstehenden Balken kreisend in einem runden ebenfalls steinernen Troge von einem Maulthier oder Pferd gezogen wird). Die Oliven also zermalt, werden in runde Körbe gethan, u. zwölf also gefüllte Körbe werden übereinander in die Presse geschichtet.

Die „Massare“ oder Presse besteht aus einer etwa 4—5,50 langen aufrechtstehenden Eichenholz Schraube, die mit ihrem unteren Ende auf einem schweren glatten Steine ruht, nach oben nahe dem einen Ende eines 6—9 Meter langen horizontal ligenden Balken sich windet, dessen anderes Ende in ein Loch in der Wand greift. Die Olivenkörbe dazwischen in einer grube

aufgeschichtet welche 1 Meter breit und ebenso tief, gemauert oder in den Felsen gehauen ist, werden durch drehen (nachlassen) der Schraube durch das Gewicht des Balkens und so das Oel ausgepresst.

Die Schraube wird von einigen Männern getrieben, die zu diesen Zwecke einige Stöcke durch die Schraube gesteckt haben und herumtreibend den grossen Balken in die Höhe treiben, und ebenso herunter lassen. Das Oel fliesst nun in die Grube unterhalb der Körbe, von wo aus es in Töpfe oder Bockhautschläuche gebracht wird. Es ist dieses die 2 te Qualität Oel u. kommt als das gewöhnliche Speise-Oel in den Handel wird aber grösstentheils zur Seifenfabrikation in Jerusalem, Jaffa, Gaza, Nablus, Ramleh u. Lydda verwendet. In neuerer Zeit sind auch französische Oelpressen an verschiedenen Stellen Palästinas u. Syriens errichtet worden, so bestehen mehrere einige Kilometer nördlich von Jerusalem in Birsat Jiffna u. in Haiffa. Die grösste Maasse Oel ist die 2 te Qualität welche, zum Essen und Brennen benützt wird, es wird jedoch von dem billigern und hellerbrennenden Petroleum almählich verdrängt.

Dass Oel Palästinas von jeher einen bedeutenden Handelsartikel gebildet hat beweist die Stelle in Hezekiel (XXVII, 17) wo erzählt wird dass Juden in das Land Israel „Honig und Oel an den Markt von Tyrus brachten. Josephus erzählt

dass Johannes von Gischala um Erlaubniss bat, den Juden nach Syrien Olivenoel zu senden welchen er ihnen um den 8 fachen Preis verkaufte.

Den B a d d a d (Oelmüller) verbleiben die Reste als Arbeitslohn u. natürlich sorgt er schon dafür, dass nicht zuviel Oel herausgepresst werde, die also halb ausgepresste Resten werden nun in eine Ecke aufgehäuft, wo sie liegen bleiben bis alle Oliven aus der Umgegend ausgepresst sind, die Resten werden öfter mit Wasser begossen, noch einmal gemahlen und ausgepresst, dieses Oel hat durch Monatelanges Gähren einem solchen herben Geschmack bekommen, dass es ganz ungeniesbar ist, und nur zur Seifenfabrication oder als Kameels Salbe benützt werden kann.*) Schon in frühesten Alterthume war im ganzen Morgenlande der Oliven-oel bekannt, auch in religiöse Handlungen und ausser als Speise, Arznei, Licht, gebraucht, brauchten Braeman, Buddhisten, Egypten. Griechen, Israeliten, Christen u. Muhemedaner u. brauchen es noch in manchem religiösen Uebungen. Griechen, Römer und Indier salbten ihre Körper mit Oel, dieses ist bei den meisten Afrikanischen Völkern noch jetzt gebräuchlich. In allen Gebetshäusern brauchte mann Oel, und nur aus mangel an Oel wird es in den nördlichen

---

*) Die Kameele werden nämlich um Frühjahre bei grünfütterung mit Oel in Schwefel eingesalbt um sie gegen allerlei Hautkrankheiten zu schützen.

Ländern mit Bienenwachs vertauscht, dieser Gebrauch ist sogar zum Kirchengesetz geworden.

Nach alt hergebrachter Sitte werden Oelkuchen genossen bei jeder Feierlichkeit. Im Lande wird das Oel immer in Bockhautschläuchen transportirt und in grossen umglasirten irdenen Töpfen aufbewahrt. Nach dem Auslande wird es in Fässer od. gereinigte Petroleum kannen versendet

Oliven werden in Salzwasser entweder ganz oder gebrocheu eingemacht. Die letztern sind schon nach einigen Tagen essbar, die ganz eingemachten dagegen erst nach längerer Zeit. Eingemachte Oliven werden in allen Mittelmeerhäfen feil geboten, der neue eingewanderte Europäer gewöhnt sich nur allmöhlich an den bitteren geschmack.

Oelzweigen werden auch von den Muhamedanern über den Eigange ihrer Häuser am Versöhnungs-feste gesteckt. Die aus der Babylonischen gefangenschaft unter Nehemiah heimkehrenden Juden deckten ihre Laubhütten auch mit Oelzweigen.

Jaffa, 18 Oct. 88.

Einiges
zur Fauna Palästinas.

VON

Dr. L. LEWYSONN,

in Stockholm.

Der interessante Aufsatz im zweiten Jahrgange dieses Buches über die Vögel Palästinas von Hrn. Selah Merrill giebt mir Veranlassung, Einiges über die Thierwelt des heiligen Landes zu schreiben. Ich meine diejenigen wenigen Thierspecies, welche im Talmud ausdrücklich nach der geographischen Heimath der Thiere Palästinas und Jerusalems, benannt werden. Ich habe in meinem Buche: Die Zoologie des Talmuds (Frankf. a/M. 1858) 365 Thierspecies behandelt, wie sie in den beiden Talmuden und in den Midraschim erwähnt werden. Seit dem Erscheinen des Buches habe ich weitere 30 Species in der alten rabbinischen Literatur gefunden und sollte mein Buch eine zweite Auflage erleben, so wird es 395 Thierspecies behandeln. Von diesen will ich hier zuerst, die ausser palästinenensischen Thiere mit ihren geographischen Thiernamen kurz erwähnen und alsdann etwas ausführlicher die

palästinensischen Thiere beschreiben.

Von den Säugethieren werden erwähnt גורי פרסייא (T. Jerusch. B. Bat. 2, 3) die persischen Löwen, גמלא פרסא (B. Kema 55 a), das persische Kamel, גמלא טייעא (ibid.), das arabische Kamel כוסיא סרקייא (T. jer. Sabbath f. 7) das saracenisches Pferd, חמרא לובא (Sabbat 51, b) der lybische Esel. ביברי דנרש (Chulin 127 a), die Biber von Narasch, עיזא כרכוז (ibid. 59, b), die Ziege von Kerkusia, Cercusium, Circassien, Kirgisien (s. meine Zoologie § 157), חזיר של יאור (Abot de R. Natan 34) das Schwein des Nils, d. i. der Nildelphin franz. Marsouin. — Von den Vögeln, עורבא מיצראה (Rabba Bereschit f. 72, 2) u. hierfür קורא מיצראה, der ägyptische Rabe, תורין של רחבה welche mit כפשיני צוצייני identisch sind (Chulin 62 b), die Turteltaube von Cocenya (s. Neubauer La Geogr. etc. P. 396). Die Lexicographen schweigen über das Wort רחבה, obwohl der Städte-name רחוב einigemale in der Bibel erwähnt wird ; überigenß ist die Erklärung Raschis dass צוצייני ein geographischer Name sei, sehr unsicher, s. m. Zool. § 253. תרנגולין אדומים (T. Jerusch. Berachot f. 6 a), nach Einigen edomitische d. i. indische Hühner, der Truthahn (s. Peri Chadasch und Olat Tamid zu Orach Chajim 79, 6). — Von den F i s c h e n, קולים האספנין (Machsirin 6, 3) die spanische Makrele, דג המצרי (ibid) der ägyptische Fisch אלתית (ibid), der Fisch aus dem Flusse Eleusis, so Kohut, ich erklärte es

vom Städtenamen אילת . Zool, § 353. צחנתא (Ab. Sara 39, a) die Zachnate d. i. Umbrine, ib. § 333, des Flusses Bab. — Von den Insecten צירעה שבננה (Sabbat 122, b) die niniväische Hornisse, זכוב שבארץ מצרים (ibid.) die ägyptische Fliege, עקרב שבהדייב oder חדייב (ibid.) der adiabensische Skorpion. — Vielleicht gehört hierher noch der Vogelname ברבור, der im Midrasch (Rabba Kohelet f. 88 a) als ein aus der Berberei stammender grosser Vogel erklärt wird, s. jedoch Zool. § 246.

Was speciell Palästina betrifft, so sei vor allem bemerkt, dass bei vielen in den Talmuden vorkommenden geographischen Namen, zweifellos an irgend ein zoologisches Moment gedacht werden muss, so dass aus diesen der geographische Name entstand. Hierher gehören die Namen סוסיתא, עכברה, צפורי, מגדל נוניא, מגדל עדר, חרנגולא, עקרבה, כפר אימרא, בית נימרין, גמלא, und der Name eines Thores in Jerusalem עופא, dergleichen Bildungen von geographischen Namen, nach Gegenständen aus der Natur, finden sich in allen Sprachen und schon in der Bibel wird ziemlich häufig von solcher Bildung Gebrauch gemacht.

Wir wollen nun die eigentlichen palästinensischen Thiere, wie sie in Talmud benannt werden, hier erwähnen.

נחש שבארץ ישראל (Sabbat, 121, b) die palästinensische Schlange, sie ist so giftig, dass sie

selbst am Sabbat getödtet werden darf. Es wird keine nähere Bestimmung angegeben um die Schlangespecies genau zu erkennen, obwohl die Schlange nicht weniger als 25 Benennungen in der rabb. Literatur besitzt. Es bleibt daher noch Aufgabe der Naturforscher, welche den Orient bereisen, eine wissenschaftliche Untersuchung dieses für so gefährlich geschilderten Reptils zu liefern.

יוחנא ירושלמית (Chulin 65 a) die Jerusalemische Jochana ist der Name einer Heuschrecke, welche zum Geschlechte der סלעם gehört, sie ist daher wie diese ungeschwänzt und ist am Vorderkopfe buckelig, sie darf als reines Insect gegessen werden.

Im Talmud und Midrasch giebt es eine ziemlich grosse Anzahl von Menschennamen, welche nach Thieren gebildet worden, u. auch entgegengesetzt mehrere Thiernamen, die nach Menschen gebildet werden, z. b. פרוא, פירו אדרפתא, שבור אנדרפטא (Chulin, 62 b), ebenso soll יוחנא der Name einer berühmten Zauberin gewesen sein, sie soll in Jerusalem gelebt haben, und hatte die zweifelhafte Ehre, dass unser Insect nach ihr benannt wurde. Der Autor des Sefer Hachinuch (Geb. 158) hat טחנא ירושלמית was wohl Druckfehler ist. Kohut möchte טחנא lesen und es mit dem Arab. מכנ vergleichen, was aber unnöthig ist; die Bildung der Thiernamen nach Menschennamen ist, wie gesagt, nicht ungewöhnlich. Welche Heuschreckenart hier gemeint ist, kann freilich

nicht bestimmt werden.

עֵזָא דְבֵאלֵא (Chulin, 80, a) die Ziege des Waldes, Raschi erklärt בֵאלֵא durch יַעַר לְבָנוֹן, des Waldes Libanon, also ein Palästinesisches Thier, obwohl die Waldziege, bei Plinius (h. n. 20, 13, 51) *Capra silvestris* genannt, auch anderswo vorhanden ist. Der Talmud ist darüber im Zweifel, ob die Waldziege zum Thier-oder zum Viehgeschlecht gehört, was für die Bestimmung, ob ihr Unschlitt gegessen werden darf, oder nicht, von Bedeutung ist.

כִּיפַת הַיַּרְדֵּן (Keritot 6 a) ist der Name eines riechenden Parfüms, wovon ein klein Wenig zum Räucherwerk beim Tempeldienst in Jerusalem genommen wurde. Man hält allgemein dieses Parfüm für eine an 'den Jordansufern' schwimmende Pflanze, vielleicht der Kalmuss. Einige halten es für eine auf der Wasserfläche schwimmende Harzart; Aruch hingegen führt eine zweite Meinung an, die es für *Ambra* hält. Die Worte des Aruch lauten: רַעִי שֶׁל דָּג הַגָּדֹל בִּירְדֵן וְהוּא אֲמֵבְרָא: Nun galt früher allerdings die unrichtige Vorstellung, dass die *Ambra* eine krankhafte Anhäufung der Excremente des Pottfisches sei; allein wie Blainville (im *Journal de Pharmacie*, Mai 1832. S. 246) vermuthet, ist sie eher eine Secration in eigenen Säcken, wie die des Bibers, oder die des Moschusthieres in der Gegend des Afters, allein wie sollte der grosse in Meeren lebende Pottfisch in den Jordan gelangen? Er könnte höchstens bei dem Ausfluss des Jordans ins Todte Meer an

irgend einen in der Nähe liegenden Küstenpunkt verschlagen worden sein. Aruch spricht aber von einem Fische, der im Jordan lebt (הגדל בירדן) und es kann hier unmöglich die eigentliche Ambra gemeint sein; möglich dass hier בירדן im Sinne „in der Nähe des Jordans“ genommen werden muss, wobei man an einem im Todten Meere lebenden Fisch zu denken habe. Am allerwahrscheinlichsten ist, dass hier irrthümlich an eine palästinensischen Fischart gedacht wird.

Schliesslich sei hier der Angabe des Talmuds erwähnt, welche sich über die Fauna Palästinas im Allgemeinen ausspricht. Rabbi Jacob Beruhteth im Namen Rabbi Jochanans sagt. Es geschah zur Zeit, als die Exulanten von Babylon nach Palästina zurückkehrten, kamen alle vierfüssige Thiere, alle Vögel und alle Fische mit Ausnahme des Colias Hyspanus (spanische Makrele) nach Palästina zurück. Der Grund hiervon ist, dass die Wasser Babylons in die Quellen Etam עין עיטם (nach Josephus ist die Stelle Etam 60 Stadien südlich von Jerusalem) sich ergiessen; diese Stelle liegt über der Meeresfläche und deshalb konnte jener Fisch, welcher eine schwache Würbelsäule hat, nicht hingelangen (Sabbat 145 b).

Nach dieser Sage, war der Colias vor dem Exile in dem Wassern Palästinas vorhanden, entfernte sich von hier nach den niedriger liegenden Gewässern Babyloniens und konnte von dort nicht mehr zurückkehren.

Archäologische Entdeckungen in Jerusalem

in den letzten Jahren.

von Baurath

C. SCHICK.

Der Prophet Jesajas Cap. 29, 4 spricht von dem verstörten Jerusalem ; „Du wirst (in spätern Zeiten) aus der Erde reden und aus dem Staube wird deine Rede murmeln, dass deine Stimme sei wie eines Zauberers aus der Erde, und deine Rede aus dem Staub wispele“. Heut zu Tage wenn man alte Dinge aufdeckt, vernimmt man dieses Murmeln, man hört das Lispeln einer eigenthümlichen Rede, und merkwürdig dass sogar viele ihr Interesse diesen alten Dingen in der hl. Stadt zuwenden, so ist es einem Bewohner derselben eine gewisse Pflicht, darüber zu berichten wenn von Zeit zu Zeit solch alte Dinge bei deren Anblick, wir in frühere Zeiten zurück versetzt werden, aufgedeckt werden. Dies zur Einleitung und Beleuchtung des folgenden :

Eine Hauptfrage ist bei den Fachgelehrten immer noch der Lauf der alten Stadtmauern Jerusalems, vornemlich der sogenannten „zweiten“ Mauer.

1. Da wurden nun vor einigen Jahren, nördlich gegenüber dem Kastell, als der neue Bazar, verbunden mit einem Hotel, gebaut wurde, beim graben der Fundamente, ein ungefähr 30 Meter langer Rest einer alten Mauer von gewaltigen Steinen, nordwärts streichend gefunden, welche ohne allen Zweifel einst der zweiten Mauer angehört haben, und in dem Quarters Statement, London 1886, Seite 23 f. beschrieben worden sind. Es wäre von grossem Interesse dem weiteren Verlauf dieser Mauer nachzuspüren, aber weil das Terrain überall mit Häusern überbaut ist, ist dies unmöglich, auch wenn man die Kosten daran wenden wollte. Da das gefundene Stück Mauer direct nach Norden geht so muss die Mauer bald nach Osten abgebogen sein, um so die Grabeskirche ausserhalb derselber zu haben.

Nun hat man am Anfang dieses Jahres weiter im Norden (eigentlich im Nordwesten davon) bei Vergrösserung der Residenz des Katholischen Patriarchen wieder ein ähnliches Mauerstück von 14 Meter Länge aufgedeckt. Dieses steht mit einem 5 Jahre früher schon aufgedeckten Stück (beim Bau der Schule der Kath. Schulbrüder) das noch weiter nördlich liegt in Verbindung Dasselbe bildete eine Ecke, innerhalb auf dem

höchsten Punkt in der nordwestlichen Ecke der Stadt. Was aber in Zeiten des Mittelalters durch andere Bauwerke verändert worden, u. so konnte man dieselben bisher nicht recht verwerthen und hielt sie für Reste des Thurmes Psephinus, wo die dritte Mauer nach Osten abbog. Das nun südlich von letzteren neu aufgedeckte Stück hat einen Lauf nach Südwesten, und keineswegs in der Richtung nach dem erstgenannten Stück der zweiten Mauer, und mache ich daraus den Schluss, dass das neu gefundene Stück nicht der zweiten sondern der dritten Mauer angehört hat. Die Steine dieses Mauerrests sind 2—3 Meter lang, über 1 M. hoch und $1\frac{1}{2}$ M. breit, und haben an der Stirn die bekannte jüdische Umränderung. Die Dicke der Mauer ist nahe zu 5 M. und alles scheint mit der Beschreibung die Josephus von der „dritten“ Mauer gibt übereinzustimmen. (Bell. V, 4, 2). Die Mauerfüllung bestand aus ebenso grossen aber ungehauenen Steinen. Merkwürdigerweise war an der innern, gegen die Stadt gekehrte Seite noch eine andere Mauer aus sogenannten Byzantinischen Steinen vorgesetzt. Diese Steine sind sehr schön und glatt gehauen, $\frac{1}{2}$ M. hoch und 0,75 bis 1,10 M. lang. Dass einer schon vorher 5 M. dicken Mauer noch eine weitere 1 M. dicke Mauer vorgesetzt worden, ist auf den ersten Anblick sehr befremdend und ein Räthsel. Aber wenn man bedenkt, dass die ältere und dickere Mauer eben

eine einstige Stadtmauer war, u. somit Eigenthum der Stadt; eine Anstalt oder ein Privatman, welche da in der byzantinischen Zeit ein grösseres Gebäude errichten wollten, durften ihre Mauer wohl an die Stadtmauer anlehnen, aber nicht auf dieselbe selbst bauen, und dieses erklärt vollständig diesen Umstand. Es sei noch bemerkt, dass nach aussen—ausserhalb der alten Mauer—keine weitem Gebäude oder Ruinen sich fanden, sondern bloss eine über 4 M. hohe Schuttschicht, dagegen nach innen, nach der Stadt hin, war überall Mauerwerk, Kanäle, gehauene Steine u. s. w. und bloss wenig Schutt dazwischen. Ein Beweis dass diese Mauer einst die äusserste Mauer war. Es ist noch zu bemerken: dass alle diese grossen Steine nun zerbrochen u. zu gewöhnlichen Mauersteinen gemacht hat, wie man sie heut zu Tage benützt und so diese Reste leider! ganz hinweg gethan worden sind.

Verlängert man den Lauf dieser Reste einer gewesenē Mauer nach Süden, so fällt die Linie auf eine Ruinenstelle nahe ausserhalb der heutigen westlichen Mauer: bis dahin ist demnach die Mauer gegangen, u. dann mit einer kleinen Biegung gegen das Jaffathor und dem heutigen Kastell. Ausserhalb des Jaffathores fand man vor 2 Jahren auch ähnliches altes Mauerwerk, während die heutige Stadt (West)-mauer, in dieser Gegend auf Schutt steht, also etwas nach innen zu eingerückt worden ist, als die

Muhamedaner dieselbe vor mehr als 300 Jahren bauten.

2. In Osten der Grabeskirche befand sich ein leerer bos mit einem Schuttberg bedeckter Platz, welchen die Russen vor bald 30 Jahren ankauften, und so weit abräumeten, dass man sahe es befinden sich da Trümmer einstiger wichtiger Bauten, und hielt man dieselbe als Reste der zweiten Mauer, ohne diese Ansicht jedoch näher begründen zu können. Nun wurde der Platz im Jahr 1883 gründlich abgeräumt und da fand man folgendes :

Erstens, dass der Felsen da höher liegt als östlich davon unter der Strasse ; zweitens dass ein in den Felsen gehauener Kanal da durchlief, und drittens fand man die starkausgetretene Unterschwelle eines einstigen Thores, auch konnte man den Lauf einer alten jüdischen Mauer die da einen Winkel bildete nach 2 Richtungen, nach Westen und nach Norden ziemliche Strecken verfolgen. Dies und manches andere, besonders auch noch in Situ befindliche Reste von Säulen, liessen erkennen, dass zur jüdischen Zeit, einst hier ein festes Kastell stand, später ein Theil der Basilika des Kaisers Konstantin, wie das alles in der Zeitschrift der Deutschen Palästina-gesellschaft 1885 Seite 247 fg. weitläufig auseinander gesetzt ist, mit Plänen und Zeichnungen beleuchtet. Einige Jahre nachher, trug man einen gegen

Süden stehenden Ruinenhaufen ab, und fand da zunächst den Markt des Mittelalters die „Rue Alquimat“ u. s. w. und als dieses hinweggethan worden, fand man das aus grossen flachen, und stark geglätteten Steinen bestehende Pflaster des Konstantin, das sich vor seiner Basilika ausbreitete. Als man dann eine Zisterne machen wollte, fanden sich unter diesem Pflaster grössere und kleinere gehauene Mauersteine in einer Lage wie sie hinfallen wenn ein Gebäude einstürzt, oder eine Grube mit solchen Steinen zugeworfen wird. Man fand, dass da der Felsen einen 14 Meter hohen Absturz hat, und dass gegen Osten zu eine grosse Höhle ist, die jedoch gänzlich mit Mist und Schutt angefüllt ist.

3. Nach Westen zu, wo die Griechen ein grosses neues Gebäude anführten, befand sich eine Zisterne, die aber beinahe voll mit Schmutz und Erde war, und man so weder ihre Tiefe noch Ausdehnung kannte. Diese Zisterne wurde nun letztes Jahr ausgereinigt, eine Arbeit welche 7 Monate dauerte, und erwies sich als ein höchst wichtiges und interessantes Bauwerk, und als einstiger Stadtgraben, und war nichts anderes als die Fortsetzung der unter dem Pflaster gefundenen grossen und breiten Grube, resp. eines Grabens. Auch in Hinsicht der Tiefe stimmten beide mit einander überein. Der Boden der Zisterne liegt $15 \frac{1}{2}$ Meter unter der Oberfläche

der Strasse ist aber selbst blos 13 M. tief, da jetzt eine Schuttschicht darauf liegt. Sie ist 30 Meter lang und 10 $\frac{1}{2}$ M. breit, und wird ihre Decke mit 18 Säulenartigen Pfeilern gestützt, welche Stützen dann mit Bogen verbunden sind und über denselben (in der Kreuzung) noch eine aber weit grössere Reihe von kleinern Bögen, auf welchen schliesslich Deckplatten liegen, und so die Decke bilden. An der Westseite führt eine Treppe in die Zisterne hinab. Ist man unten angekommen so glaubt man sich in einer unterirdischen Kathedrale zu befinden. Die Stützen sind sehr hoch und schlank, und die Bögen mit grosser Präzision zugehauen, und erweist sich das Ganze als byzanthinische Arbeit ; die Zisterne ist offenbar damals gemacht worden, als der übrige Theil des alten Stadtgrabens mit Steinen u. s. w. zugeschüttet, und auf der andern oder äussern Seite die Grabeskirche gebaut wurde. Man darf aus allen diesen Wahrnehmungen den sichern Schluss machen, dass die zweite Mauer hier durchlief, und somit der Ort der Grabeskirche damals ausserhalb der Stadt lag, allerdings sehr Nahe der Mauer. Die Säulen in der Zisterne sind von unten her bis zu einer gewissen Höhe rund, werden dann aber weiter hinauf auf 2 Steiten (und alle gleichmässig) abgeflacht und tragen zunächst 24 grössere Bögen in 2 Reihen auf welchen dann wieder 3 Reihen kleinern Bögen stehen 18 in einer Reihe, zusammen 54, oder alle miteinander 78 Bögen,

so frisch und gut erhalten als hätte man sie vor kurzer Zeit aufgerichtet. — Die Zisterne ist nun wieder in brauchbaren Zustande hergestellt.

4. Geht man von da weiter nach Osten in die Nähe der Nordwestecke des einstigen Tempelplatzes, oder zur heutigen Kaserne die an Stelle der alten Burg Antonia steht, so haben nördlich davon vor einigen Decenen die französischen Schwestern sich da angesiedelt, neben dem über die Gasse spannenden Bogen welche bei den Christen den Namen Ecce Humo trägt, in Wirklichkeit aber der Triumphbogen des Hadrians ist. Die Schwestern haben hier ein ganzes Kloster mit einer Kirche erbaut. Oestlich davon war ein bisher leerer mit Schutt bedeckter Platz welchen die Katholiken nun angekauft und abgeräumt haben.— Dabei deckten sie die Ruinen einer kleinen Kirche auf, die obwohl sehr klein doch 3 Absiden hatte. Die mittlere grössere ist noch ganz gut erhalten. Das Kirchlein war einst im Innern 9 M. lang und beinahe ebenso breit, mit 4 Pfeilern im Innern welche einst eine Kuppel trugen. Der Boden hat geschliffene röthliche harte Steine, im Chor auch etwas Mosaic. Hinter dem Kirchlein war ein Hof der auf 3 Seiten mit Gemächern umgeben war. Der Felsen ist hier sehr nahe nur wenige Fuss unterhalb der Oberfläche der Strasse. In den Felsen ist eine Zisterne eingehaun die man voll guten Wassers fand. Im Norden war ein kleiner

Kreuzgang und sind da einige Gräber. Da östlich ganz in der Nähe die Geiselungskappelle sich befindet ist schwer zu sagen, was für einen geschichtlichen Vorfall oder Gedanken dieses Kirchlein festhalten sollte. Möglich dass man bei weitem Nachgrabungen noch manches findet, was drüber Aufschluss giebt.

5. Gleich ausserhalb des östlichen Theiles der nördlichen Umfassungsmauer des Harams oder des alten Tempelplatzes befindet sich der grosse längst schon unbrauchbar gewordene Teich „Birket Israel“ den man seit mehreren Jahrhunderten für den „Bethesda“ des neuen Testaments ausgab, obwohl man bei einigem Nachdenken leicht erkennen konnte, dass das unmöglich ist. Dess halb andere den Bethesda da und dort suchten, selbst in Siloah. Nach Pilgerberichten des Mittelalters muss derselbe aber wirklich im Norden des Tempels gelegen haben, daher man eben den Birket Israel dafür hielt. Nun hat der Sultan nach dem Krimkrieg die einstige Kirche St. Anna — in der Nähe dieses Teiches gelegen — dem Kaiser Napoleon geschenkt, und die französische Regierung ihrerseits wieder einem katholischen Orden, der dieselbe wieder hergestellt und ein Kloster dabei erbaut hat. Dieser Orden kaufte dann noch nahe gelegene kleine türkische Häuser um mehr Platz zu haben, um so ihr Kloster vergrössern zu können, bei welcher Arbeit dann neue Fundamente gegraben wurden.

und da fand man im Anfang des Jahres 1888 einen alten über mannshohen Canal, der einst alles unreine Wasser und die Cloaken dieser Gegend im Norden, längs des Birket Israel ostwärts ins Kidronthal abführte, man fand aber auch etwas nördlicher davon die Ruinen einer kleinen Kirche, und unter derselben eine Reihe kleinerer grösstentheils nun zerstörter einstiger Gemächer, 5 an der Zahl, und unter denselben einen in Felsen gehauenen noch Wasser haltenden Teich. Eine Treppe führt hinab, und ist dieser Teich ohne allen Zweifel der so lang gesuchte Bethesda (Iohannes 5,2—13) Näheres darüber giebt die Zeitschr. des Deutschen Palästina-Vereins 1888 Seite 178 fgd.

6. Gehen wir zur Stadt hinaus, so sind da längs der nördlichen Stadtmauer bei Herstellung der Fahrstrasse, an mehreren Stellen alte Reste aufgedeckt worden, woraus man erkennt, dass bei Herstellung der jetzigen Mauer dieselbe in der westlichen Hälfte ein wenig eingerückt worden ist, und an der östlichen Hälfte wurden die Unterlagen oder Felswürfel der Thürme mehr bloss gelegt. Auch deckte man eine kleine Ruine, zwischen der Nordwestecke der Stadtmauer und dem Damaskusthor auf, welche offenbar einst die Wachtstube, des hier im Mittelalter befindlichen kleinen Thores war, vor welchem das damalige Aussätzigen-Haus lag, und durch welches später die Pilger in die

Stadt herein kommen mochten, aber durch kein anderes.

7. Einige hundert Schritte nördlich vom Damaskusthor haben die kath. französischen Brüder einen grossen Platz gekauft, und seither allerlei alte Dinge da aufgedeckt. Nachdem ungefähr 5 Meter hoher Schutt wegeräumt worden fanden sich ausgedehnte Reste von Mauern weitläufiger Gebäude aus der Kreutzfahrerzeit stammend, dazwischen fanden sich Säulenschäfte, Kapitäle und andere Architekturstücke, und unter diesen Kreutzfaherbauten, ungefähr $1\frac{1}{2}$ Meter tiefer fanden sich Byzantinische Reste, von viel besserer Arbeit und ganz anderem Charakter deren Mauerlinien mit denen der Kreutzfahrer diagonale Richtung hatten— man wusste lange nicht was damit anfangen, und erst jetzt nachdem der Platz völliger abgeräumt ist kann man die Sachen besser erkennen. Es war da eine grosse Kirche, eine Basilika mit mächtigen Säulen. Das Merkwürdigste ist, dass dieselbe über einen einstigen in Felsen gehauenen jüdischen Teich hinüber geführt wurde. Daneben war ein ähnlicher angefangener aber nicht vollendeter Teich; auch fand man viele in Felsen gehauene Gräber, darunter eine grosse Gruppe am westlichen Fuss des Jeremiah grotten — Hügels, die ursprünglich jüdisch, später dann von den Christen wieder benützt wurden und von denselben theilweise Veränderungen erfahren hatten — wie das in der

Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins 1886 S. 74 fg beschrieben und mit Zeichnungen erläutert ist.

Das Neueste ist in 1887 S. 249. fg gegeben was hier nicht wiederholt werden soll, sondern bemerke nur noch, dass weiter nördlich eine kleine Kirche und grosse Magazingewölbe aufgedeckt worden sind. Auch wurden mehrere Griechische Inschriften gefunden. Geht man die Nablusstrasse weiter nördlich und bis auf die erste Stufe des nördlichen Berges oder den Scopus so gelangt man zu,

8. Einer Ruinenstelle wo nur einige Fuss unter der Oberfläche Mosaikboden angetroffen wird, so wie Mauern eines kleinen Gebäudes, das seinerseits wieder mit einem Hof, andern Ruinen, einer Zisterne und einer Ringmauer umgeben ist. Es fand sich auch am Boden ein sehr grosses in eine grosse Steinplatte eingehauenes Johaniterkreuz. Es scheint hier ein Grabmal eines Johaniterritters gewesen zu sein, das ganz ähnlich wie das des Joseph bei Naplūs ausgestattet war. Neben diesem Platz haben die Muhamedaner einige neue Häuser gebaut. Ueber diese Stelle berichtet Näheres die Quarters Statements des Englischen Palestine Exploration Fund 1889. S. 114 fg.

9. Auf dem Oelberg ist in den letzten 20 Jahren gar vieles gethan worden: Auf der mehr südlichen Spitze haben sich die französischen Katholiken festgesetzt, und da vieles gebaut, auf dem

mittlern steht gegen Westen (gegen die Stadt zu) das Dorf Tur, und östlich davon haben sich die Russen festgesetzt, und da eine Kirche, Kloster und einen überaus hohen Glockenthurm erbaut. Die nördliche Spitze ist in den Besitz der Griechen gelangt und hat nun da der griechische Bischof, um ihre Besetzung eine Ringmauer gemacht. Innerhalb derselben aber, bei Cultivirung des Bodens und der Erbauung einer Wohnung und einer kleinen Kirche gar viel Interessantes gefunden: allerlei Alterthümer, von Stein, Metal und Glass, besonders auch Ziegel der zehnten römischen Legion Fretensis, dann einen christlichen Begräbnissplatz, und weiterhin förmliche Katakomben von beträchtlicher Ausdehnung. Höchst wahrscheinlich sind das der von Josephus erwähnte Felsen „Peristerion“ wo die Umwallung der Römer bei Belagerung der Stadt Jerusalem durch lief und die zehente Legion ihr Lager hatte.

10. Am Ostabhang des westlichen Berges der Stadt und im Süden ausserhalb derselben wird auch ein Platz abgeräumt wo viele Oelbäume stehen, südlich vom Burtsch Kibrit, ungefähr in der Mitte zwischen Nebi Daud und dem Siloah-Teich, wo auch allerlei sich findet, besonders aber in Felsen gehauene einstige Wohnungen und Zisternen, wie man das auch an vielen anderen Orten schon so gefunden hat, und aufs Neue beweist, dass das ganz alte Jerusalem theilweise in den Felsen

eingegraben war, und über demselben sich dann die Häuser erhoben mit nur schmalen Gassen dazwischen, und Terrassen bildend, so dass gegen unten zu, jede Terasse eine Art Festung für sich war und von unten her niemals erobert werden konnte. Bis jetzt kann man nicht sagen was einst da gestanden hat.

Abgesehn von geringeren Dingen sind diess die Entdeckungen der letzten Jahre, zu denen aber in jedem Jahre neue hinzukommen. Alle bereichern unsere Kenntniss über das alte Jerusalem, aber trotz dessen ist noch vieles dunkel, und noch manche Frage ungelöst, was aber mit der Zeit auch geschehen wird.

Jerusalem, Juli 1889.

Einiges

über die sanitären Verhältnisse Saffeds
und der in der Nähe gelegenen jüd. Colonien.

Gehrter Herr Redakteur !

Sie ersuchen mich, Ihnen für Ihr Jahrbuch über die klimatischen und sanitären Verhältnisse Saffeds u. der anliegenden jüd. Colonien periodisch zu berichten. Wie gern ich auch Ihrem Wunsche nachkommen und Ihnen einen ausführlichen Artikel liefern möchte, so bin ich doch nicht im Stande den Lesern Ihres Jahrbuches Neues zu bieten. Denn was ich von Saffed in dieser Beziehung sagen könnte, hat bereits mein College Herr Dr. Schwarz in Ihrem Jahrbuch I. und II. berichtet. Alles was Herr Dr. Schwarz von den sanitären Verhältnissen in Jerusalem sagte, kann Wort für Wort auch für die in Saffed gelten. Ich könnte vielleicht nur noch hinzufügen, dass die jüd. aschkenasische Bevölkerung Saffeds ausschliesslich Chassidim sind,

welche bekannterweise nach ihrem Prinzip, sich stets in heiterer Stimmung zu erhalten, grosse Quantitäten Alcohol geniessen, sei es für die Gesundheit ihrer Rabbis oder für das Heil seiner Seele an seiner Jahrzeit. Ferner ist hier das frühe Heirathen und dessen Consequenz die Ehescheidung noch häufiger als in Jerusalem. Man trifft oft eine 25 jährige Frau, welche bereits von 2—3 Gatten geschieden ist, nachdem sie von jedem derselben mehr oder weniger mishandelt wurde. Vielfache Nervenleiden sind die Folgen der vieljährigen nervösen Aufregung. Wie schon im ganzen Orient so wenden besonders hier die Frauen viele Mittel an um den Kindersegen zu bewirken, welche Mittel oft fatal für ihre Gesundheit werden. So weiss z. B. eine jede Frau hier, sich selber der *Laminaria*-Stifte in einer Weise zu bedienen, dass sich endlich ein *Endo* oder *Metritis* einstellt. Die vielen Charletans, welche hier als Ärzte figuriren, sind oft die Urheber ernster Krankheiten, welche oft der zu spät herbeigeholte Arzt nicht mehr heilen kann.

Leider existirt bis jetzt hier kein Krankenhaus, *) wo die Patienten die nöthige Pflege und Reinlichkeit haben könnten ; wie mancher Kranke siecht dahin, mehr aus Mangel an Pflege und

---

*) Wie wir schon in unserem Rückblick auf das vergangene Jahr (am Ende des hebr. Theiles) angeführt

Reinlichkeit als aus der Natur der ursprünglichen Krankheit.

Was das Klima Saffeds anbetrifft, so ist es dasselbe wie dasjenige von Jerusalem. Eben-
sowenig wie dieses kann Saffed als Kurort für
Brustkranke anempfohlen werden. Die kühlen
Winde sind hier auf den Bergen sehr heftig.
Die Winter sind sehr kalt und nass; die Sommer
des Tages hindurch drückend heiss, des Nachts sehr
kühl, was bei nicht genügender Vorsicht Ursache zu
Pneumonie wird. Erst neulich hatte ich
eine ganze Anzahl solcher Pneumonie-Fälle, bei
denen ich diese Ursache constatiren konnte.

Die Kolonie **Rosch-Pinah** hat ausgezeich-
netes Wasser, ein wärmeres und gemässigeres
Klima als Saffed, und da die meisten Krankheits
Ursachen, welche von Jerusalem und Saffed gelten
dort fehlen, ist der Gesundheitszustand dort ein
viel besserer.

Jessod-Hamaalah scheint ein sehr gutes
und gesundes Klima zu haben. Dafür spricht die
Thatsache, dass obwohl die mit ihren Familien
dort wohnenden Colonisten ohne Häuser und ohne

---

haben, hat letzters der berühmte Philantrop und Protec-
tor der jüd. Kolonien in Palästina Baron Edmund von
Rothschild den Grundstein zu einem Krankenhause in
Saffed legen lassen und wird in Kurzem diesem grossen
Mangel abgeholfen sein

Red.

gute Nahrung, also unter den schlechtesten Verhältnissen leben, der Gesundheitszustand dennoch ein recht guter ist. Ich bin überzeugt, dass die Kolonie Jessod-Hamaalah eine gute Zukunft hat.

S a f e d, 3 August 1888.

Dr. Blüden.

Bücher Recension.

BETH-EL MAKDAS

oder

DER ALTE TEMPELPLATZ

zu Jerusalem, wie er jezt ist.

von Baurath C. SCHICK

Jerusalem 87 im Selbstverlag des Verfassers.

von

Dr. W. HERZBERG.

Jerusalem ist für den grösseren Theil der gebildeten Völker das Symbol, welches diese endliche Welt mit dem Unendlichen verbindet. Hier ward der nach Sicherheit und Beruhigung dürstenden Seele der materielle Beweis geliefert, dass die letzte Ursache aller Dinge kein leerer metaphysischer Begriff sei, sondern ein wirkliches reales Wesen, unerfassbar durch unsere Intelligenz, aber unschwer zu erkennen durch seine Werke, ein Wesen, das von uns verlangte sich ihm durch die reinste Liebe unseres Herzens anzuschliessen und sich zu ihm zu erheben, das also jedem

Menschenkinde die Möglichkeit gewährte auch in der scheinbar grössten Erniedrigung jenes höchste Gut zu erwerben und zu geniessen, nach dem die ausgezeichnetesten Geister des classischen Alterthums vergeblich gerungen hatten.

Denn nicht geliebt zu werden ist, wie Herder in seinen Cid verkündet, das grösste Glück auf Erden sondern zu lieben, das Höchste, Beste und Würdigste zu lieben; geliebt zu werden ist ein leidender, nicht selten peinvoller Zustand, aber die selbstlose Liebe, die Liebe des Ewigen ist die reinste, von aller materiellen Störung befreite und darum am höchsten beglückende Thätigkeit der menschlichen Seele. „Du sollst lieben den Ewigen deinen Gott mit ganzem Herzen, mit ganzer Seele und mit ganzem Vermögen,“ ist die einzig wahre, weil wirklich erlösende Botschaft für die Menschheit. Das befreiende Wort, am Sinai verkündet, fand seinen materiellen Ausdruck durch das dem Dienste des Ewigen auf Moriah gewidmete Heiligthum, und darum wird unser Herz schon bei dem Namen Jerusalem von wunderbarem Zauber bewegt. Es wird durchzittert von dem schmerzlich-süssen Gefühl der Erinnerung an unerhörtes Glück, gefolgt von unerhörten Leiden. Auserwählt zu sein von allen Völkern der Erde, die beglückende Botschaft den Kindern der Menschen zu verkünden und durch Dein Leben zu bewähren und zum Lohn dafür mit glühendem, unauslöschlichen Hass von allen denen verfolgt zu werden,

welchen Du den Weg des Heiles gewiesen hattest, war und ist Dein schweres und glorreiches Los, o Haus Israel, du frommer Knecht des Ewigen! Er hat dich tausendfach versucht u. im glühenden Schmelzofen geprüft, er hat dich durch Feuer u. Wasser geführt, hat dir Vaterland und Heiligthum, Ehre und selbst den Muth genommen, aber du bist an ihm nicht irre geworden. Du hast bewiesen, dass die Liebe mächtiger ist als der Tod.

Weil wir denn selbst das unvergängliche Zeugniß der göttlichen Wahrheit sind, so nehmen die Denkmäler der Vergangenheit in unserem Leben eine geringe Stelle ein. Unsere Hauptaufgabe liegt in der Zukunft, darum ist unser Gesicht nicht rückwärts gerichtet sondern vorwärts. Wir legen wenig Gewicht auf die archäologische Untersuchung unseres Landes, und die gelehrten Streitigkeiten über die Richtung der Mauern, über Lage der Acra, oder der Thürme des Herodes lassen uns verhältnissmässig kalt. Das Suchen nach den Trümmern der Vergangenheit interessirt uns nicht in dem Grade, wie man es von uns erwartet, und der Dienst an den Gräbern, den Viele unter uns von den Völkern gelernt haben, erfüllt uns mit Widerwillen. Das erstere ist Sache der Gelehrten, das andere unjüdisch und sündhaft. Beides aber würde uns von der Riesenaufgabe ablenken, welche uns vorgezeichnet ist: der Vereinigung der Menschheit in der Verehrung

und Liebe zu ihrem Schöpfer, der Vernichtung alles Hasses und aller niedrigen Leidenschaften in der grossen Brüdergemeinde aller, die nach seinem Ebenbilde geschaffen sind. Wir wissen, dass Israel die Aufgabe hat die Menschheit zu befreien, den Schleier des Irrthums zu zerreißen, u. die Bande der Knechtschaft zu zerbrechen, aber wir wissen auch, dass wir dies heilige Werk nur vollführen können, wenn wir uns selbst zu reinen und vollkommenen Werkzeugen der göttlichen Idee gemacht haben werden. Denn nicht durch irdische Macht, durch politische oder sociale Umwälzungen ist das Werk der Erlösung zu vollziehen oder auch nur vollziehbar sondern nur durch Beispiel und Worte.

Die Denkmäler der Vergangenheit können also nur Bedeutung für uns haben, wenn sie mit unserer Zukunft verknüpft sind. Ein solches Denkmal ist unzweifelhaft der heilige Boden und auf ihm vor allem der Berg des Hauses.

Denn das Land ist das Land der Verheissung, und auf Moriah soll sich einst das Haus erheben, das als Symbol der geeinten Menschheit allen Kindern der Menschen seine Pforten öffnen wird, damit sie hier lernen sich als Brüder zu fühlen. Denn vor dem Ewigen, der auf Zion thront, verschwinden die Unterschiede zwischen dem Mächtigen und dem Schwachen, dem Weisen und dem Einfältigen.

Da es uns Juden nicht gestattet ist diesen

Platz zu betreten, denn nur an der Aussenseite, der sogenannten Westmauer des Berges, dem Ehrfurchtgebietenden Zeugnis der Heldengrösse unserer Väter sind wir ihre winzigen Nachkommen gewöhnt die Fülle unseres Herzens vor dem Ewigen auszuschütten. Weil uns denn der heilige Ort selbst unnahbar ist, so sind wir dem Mann dankbar verbunden, der es unternommen hat genaue Kunde über seinen gegenwärtigen Zustand zu geben. Dies that der Nestor der Deutschen-Palaestina-Forscher, der Königlich-Württembergische Baurath Herr Conrad Schick in seinem Buche „Beth-el-Makdas, oder der alte Tempelplatz zu Jerusalem wie er jetzt ist“.

Der Autor hat sich bekanntlich seit mehr als 30 Jahren, dass er hier wohnt, mit Liebe u. Hingebung der Alterthumskunde des heiligen Landes u. namentlich seiner Hauptstadt gewidmet.

Die Ausarbeitung seines Models des ersten, zweiten und des Herodianischen Tempels, welches die Bewunderung aller kundigen Reisenden erregte, verlangte und veranlasste die genaueste Untersuchung aller über und unterirdischen Bauten des heiligen Berges, soweit dieselben zugänglich waren. Die Aufgabe konnte also von berufeneren Händen nicht unternommen werden. Sehen wir nun wie dieselbe gelöst worden ist.

„Beth-el-Makdas (בית המקדש), sagt unser Verfasser, ist der Platz, wo früher der jüdische Tempel stand. Die Mohamedaner nennen ihn Harem-es-Scherif, das erhabene Heiligthum, nach der

Kaaba in Mecca der heiligste Wallfahrtsort des Islam. „Denn wenn die ganze Welt zerstört würde, dieser Platz wird ewig bleiben, das auf diesem Felsen verrichtete Gebet gelangt unter allen Umständen vor Gott und ist der Erhörung sicher. „Der fromme Pilger erhält ein dankbares Herz. Ihm wird einst Aufnahme in das Paradies gewährt werden“.

Also haben es die Mohamedaner von der jüdischen Tradition überkommen, sie, welche seit der Eroberung durch Omar ibn Katab im Jahre 636 der gegenwärtigen Zeitrechnung mit kurzer Unterbrechung den Platz besitzen, u. die ihn somit vor dem Dienst der Bilder und Idole bewahrten, mit dem das Christenthum ihn eine Zeitlang entweihte.

Seitdem sich das nationale Judenthum unter Barkosiba und Rabbi Akiba zum letzten Mal gegen die römische Weltmacht erhoben und nach dreijährigem Verzweiflungskampf für immer niedergeworfen war, hatte man Jerusalem zu einer heidnischen Colonie gemacht, Aelia Capitolina, zu welcher den Juden der Zutritt bei Todesstrafe verboten war. Kaiser Hadrian aber, der in diesem Kriege wenig Lorbeerengeerntet, u. der erst seinen besten Heerführer aus England hatte verschreiben müssen, um den Kampf siegreich zu beenden, Hadrian konnte sich das Vergnügen gönnen auf dem heiligen Berge, und zwar, wie unser Autor vermuthet, (P. 152) gerade auf dem Platz des Aller-

heiligsten, sein Reiterstandbild auf seine in der neu entstehenden Stadt angesiedelte Soldateska herabschauen zu lassen. Unweit von ihm stand als würdiges Seitentück des Verbuhlten vielgepriesene schöner Favorit Antinous.

Der Tempelberg war zum Capitol geworden, wie das römische mit der üblichen Ausstattung marmorner Götzenbilder versehen. Seitdem war Jerusalem bis auf Constantin, jenen Verbrecher auf dem Caesarenthron, welchen die Historiker den „Grossen“ genannt haben, eine heidnische Stadt geblieben. Auch nun, als das Christenthum zur Herrschaft gelangte, wurde das Verbot gegen die Juden aufrecht erhalten. Einen Lichtblick hatte die kurze Regierung Julians geboten, da es ihnen bei dem erlaubten und versuchten Wiederaufbau des Tempels wenigstens gelungen war das Standbild des Tyrannen und seines Lüstlings herabzustürzen u. zu zertrümmern.

Auf dem Moriah waren christliche Kirchen errichtet, die Stelle des Tempels, von christlicher Pietät zu einem Kothaufen umgestaltet worden. Dahin unternahmen jährlich jüdische Pilger den durch schwere Geldopfer erkaufte Weg um an heiliger Stätte zu klagen und zu weinen, nicht aber um Taubenopfer zu bringen, wie Maundeville fabelt (P. 28), und hieher war es, wohin sich der edle Omar, von Mohamed, der auf seinen Reisen den Platz wohl kennen gelernt hatte, belehrt, durch Unrath und Pfützen den Weg

bahnte um den Gebetsplatz David's und den heiligen Felsen aufzusuchen, zu finden und mit eigenen Händen zu reinigen. Die Anbetung von Idolen, mit denen die Christen den Platz weit mehr geschändet hatten als durch ihre Kothanhäufungen, — Kaiser Justinian hatte dort eine Kirche der Gottesgebärerin geweiht, — musste dem reineren Cultus der Mohamedaner weichen, und es wurden jene prachtvollen Moscheen geschaffen, welche der Verfasser in dem vorliegenden Werke ausführlich beschreibt.

Da ist vor Allem die Kuppet-es-Sachra oder der Felsendom, gemeinhin die Omarmoschee genannt, deren gewaltige Kuppel über das Häusergewirr der heiligen Stadt stolz emporragt. In derselben befindet sich der sogenannte heilige Felsen, von dem die Mohamedaner glauben, dass er in der Luft schwebe. Dies ist die höchste Kuppe des Moriah, ein roher, ungefähr 15 m. langer, 12 m. breiter und 1—2 m. hoher, aus dem Boden hervorragender Fels, wie der Verfasser annimmt, das Fundament des alten Brandopferaltars. An der Oberfläche desselben gegen Süd-Ost zeigt sich eine rundliche Erhöhung, welche der Verfasser für den in der Mischna (Joma V. 2) erwähnten Eben Schetiah (אֶבֶן שֶׁחֵטִיָּה) hält. Dies stimmt aber durchaus nicht mit der erwähnten Quelle, welche angiebt, dass der Hohepriester auf denselben die Räucherpfanne zu setzen pflegte, er muss sich also im

Allerheiligsten befunden haben. Dass sich hier der heilige Ort befinde, ist auch die Ansicht des verdienstvollen Palästina-forschers Rosen, der diesen Platz mit der Tenne des Arawna (Sam. II 24, 22) identificirt, und zu dem Schlusse kommt, dass auf diesem Felsen die Bundeslade gestanden habe. Freilich giebt die Mischna an, der Eben Schetiah habe nur 3 Zoll aus dem Boden hervorgeragt, während der jetzige heilige Fels 1—2 m. hoch ist, aber es wäre sehr wohl möglich, dass schon beim Bau des Hadrianischen Jupitertempels um einen grösseren ebenen Raum zu gewinnen der Felsboden rings umher heruntergehauen wurde. Unter dem Felsen befindet sich eine Höhle, deren heute unmögliche genaue Untersuchung die Entscheidung geben könnte, welchem der beiden Forscher wir zuzustimmen haben. Herr Schick giebt an (P. 31), dass das Allerheiligste sich an der mittleren der westlichen Treppen der Plattform befinde, wofür er leider keine Gründe anführt. Diese Plattform ist eine 4 m. hohe, in der Mitte des Tempelplatzes befindliche Terrasse, auf welcher die erwähnte Moschee steht. Die 4 Seiten dieser Terrasse haben im Durchschnitt je 160 m. Länge, der ganze Platz bildet ein ungleichseitiges Viereck, dessen längste Seite, die westliche, 490 m. misst, während die kleinste, die Südseite, 302 m. lang ist. Das Areal beträgt 145,5649 q m.

Nachdem der Verfasser eine Reihe kleinerer, auf der Plattform stehender Moscheen beschrieben,

die für den Alterthumsforscher mehr oder minder Interessantes bieten, beschreibt er (P. 29) die Rollenkuppel, die bei allen arabischen Schriftstellern als eine Merkwürdigkeit erwähnt werde. Medjer Eddin erzählt: „Als einer der alten Könige den Ölberg bestiegen, habe er eine Schriftrolle gegen den heiligen Platz geworfen, und hier sei dieselbe niedergefallen. Darum sei dieser Dom erbaut worden — aber, fügt er hinzu, Gott weiss es besser“. Der Verfasser glaubt hierin eine historische Reminiscenz zu erkennen und vermuthet, dass „das alte israelitische Gesetzbuch“ hier wohl unterirdisch versteckt worden sein mag.

Es wird sodann der grosse Hof mit seinen Sabils oder Wasseranlagen für die nach dem Islam gesetzlichen Waschungen u. Schulen beschrieben, denn bei den Mohamedanern gehört nach jüdischer Tradition die Schule zum Bethause, worauf der südliche Theil des Harams geschildert wird. Hier, sagt der Verfasser, lagen noch vor kurzer Zeit zwei hohe, lange Stufen, welche von dem Chel*) des Tempels herrührten. Dagegen befindet sich immer noch dort das Elkas, der Ausfluss der von den Salomonischen Teichen bei Bethlehem (etwa 2 Stunden von Jerusalem) herkommenden Wasserleitung, welche „wohl schon von Salomo angelegt, und von den späteren jüdischen Königen vervollkommnet, von Herodes u. Pilatus

---

*) Midoth II, 3.

erneuert und von den Egyptischen Kalifen vervollständigt worden ist“. Diese vor 3000 Jahren, zu Tempelzwecken angelegte Wasserleitung ist also noch immer im Gange, dagegen sind die grossartigen Aquedukte, welche aus grosser Entfernung die heilige Stadt mit reichlichem Trinkwasser versorgten, längst verfallen, und Jerusalem wird so lange ein Ort der Fieber und des Elends bleiben, bis ihm die Fülle guten Wassers wiedergegeben wird. Dass man sich übrigens auch in alter Zeit nicht allein auf diese Zuführungen verliess, beweist die grosse Anzahl der im Tempel-berg befindlichen, in den Felsen gehauenen antiken Cisternen, deren der Verfasser nicht weniger als 35 beschreibt (P. 72—87), von denen manche bis 12000 cbm. Wasser halten können. Das aus diesen Behältern zum Verkauf gebrachte Wasser bildet noch heute im regenlosen Sommer und Herbst die Zuflucht der Armen, deren kleine Cisternen zeitig erschöpft werden. Das Wasser des Siloah (מי שלוח) hat einen salzigen Beigeschmack.

Nachdem der Verfasser mit gewohnter Treue und Ausführlichkeit die zweite, auf dem Hofplatz befindliche, Aksa genannte, Hauptmoschee geschildert, in der die Araber im letzten Verzweigungskampf gegen die eindringenden Kreuzfahrer erlagen — und nachdem er im dem sogenannten Thron Salomons die Stelle des alten Gerichtshauses (Nehemia III—32) bezeichnet hat, kommt er zur Schilderung und Erklärung des Goldenen Thores,

dessen Bauwerke er mit grossem Scharfsinn und bewunderungswürdiger Klarheit von den ältesten Salomonischen Zeiten bis auf die letzte, vor 300 Jahren erfolgte Restauration herleitet. Wir empfehlen dies Capitel (P. 62—71) allen Freunden des Alterthums als ein Muster unbefangener und liebevoller Forschung.

Höchst interessant unter den unterirdischen Bauten sind die sogenannten Pferdeställe Salomos, ein von 88 in zwölf parallelen Reihen gestellten Pfeilern getragenes Gewölbe, wo noch in den Zeiten der Kreuzfahrer 2000 Pferde oder 1500 Kamele untergebracht werden konnten. Hier ist es, wo einst das Haus der Könige gestanden hat.

Wir kommen zur Umfassungsmauer des Tempelplatzes, die im Durchschnitt 4—6 m. dick ist, deren untere Steinlagen in die Salomonische Zeit zurückreichen. Die alten Steine sind schön behauen, stets mächtige Quadern mit umränderten Fugen, das Zeichen jüdischen Alterthums.

Der grösste Theil der alten ursprünglichen Mauer liegt unter dem Boden. So ist an der Süd-Ostecke die Mauer vom Felsengrund bis zur obersten Steinlage 48 $\frac{1}{5}$ m. hoch, wovon 24 m. mit 21 Steinlagen unter dem jetzigen Boden liegen, während über demselben 14 Lagen alter Steine nur 18 $\frac{1}{5}$ m. Höhe erreichen, über welchen sich noch 20 Lagen neuer Steine 6 m. hoch erheben. Die alten Steine haben also über 1 m. Höhe, die unterste Lage ist zur Hälfte in den, zu diesem

Zwecke ausgehauenen Felsen eingelassen um jedes Ausweichen zu verhindern. An dieser Süd-Ostecke befindet sich, in einer Höhe von 7 m. über dem Boden einer der grössten Steine der ganzen Umfassungsmauer, der 7 m. lang ist. Hier fand Warren an den unterirdischen Steinlagen mit rother Farbe geschriebene Phönizische Schriftzeichen, ein untrüglicher Beweis, dass diese Bauten aus Salomonischer Zeit herkommen. Besonders merkwürdig ist die Nordostsecke. Hier bildet die Mauer einen $26 \frac{2}{5}$ m. breiten und $1 \frac{2}{5}$ vorspringenden Thurm, der durchgehend aus geränderten Steinen erbaut ist. 12 Schichten davon liegen in einer Höhe von 13 m. unter der Erde, während 11 alte Schichten, auf denen 4 moderne ruhen 42 Fuss oder $12 \frac{2}{5}$ m. über den Boden emporragen. Die Steine sind zum Theil 5–8 m. lang. Die Dicke der Mauer beträgt unten 13 m. und ganz oben noch 4 m. Die Höhe der Mauer betrug in dieser Gegend mindestens 60 m., so dass es keine Überreibung war, wenn Josephus (Bell. IV 3, 2) von schwindelnder Höhe über dem Kidronthale spricht. Der Anblick einer solchen Riesenmauer, fügt der Verfasser hinzu, muss ein äusserst imposanter gewesen sein.

Am wichtigsten ist die von uns Kothel Marabi (כּוּתֵל הַמַּעֲרָבִי) genannte Stelle der Westmauer, deren Vorplatz man gemeinhin den Klageplatz der Juden nennt. Dies ist eine $3 \frac{3}{5}$ m. breite und 28 m. lange, ausserhalb der Tempel-

mauer entlang laufende, mit Steinplatten belegte Sackgasse. Sie liegt 25 Fuss oder 7 m. unterhalb des Tempelplatzes, während der alte Boden sich 67 Fuss oder 20 m. unter dem heutigen befindet, so hoch liegt also heute der Schutt. Der grösste Theil der alten Mauer befindet sich auch hier unter der Erde, nämlich 19 Steinlagen, während nur 9 über den Boden hervorragten, davon 5 gerändert. Auf diesen ruhen 15 Reihen moderner, vielleicht überarbeiteter Steine.

Hier wird unter freiem Himmel täglich Gottesdienst gehalten, hier erleichtern die Söhne und Töchter Israels ihr bedrängtes Gemüth vor dem Ewigen. Aber die Steine erwärmen sich nicht unter den Küssen, denn noch bewahrt Israel sein steinernes Herz in dem Busen. Unweit des Kothel Marabi gegen Süden befindet sich in dem Hofe eines türkischen Hauses die Oberschwelle eines alten Tempelthores. Sie nimmt die Höhe von 2 Steinlagen der Mauer ein, ist 2 m. hoch und 7,60 m. lang; die darunter befindliche Thüröffnung ist 5,70 m. weit, und, wie bei Nachgrabungen gefunden worden, 8,80 m. hoch.

In einem Anhang giebt der Verfasser seine Ansichten zunächst über die Bauten Justinians, sodann über die der arabischen Kalifen sowie über die in der Frankenzeit eingetretenen Änderungen, resp. über Herstellung des früheren Zustandes durch die Mahomedaner. Seine Schlüsse ergeben sich stets aus selbstständigen, ohne Voreingenom-

menheit gemachten Forschungen, wobei nur zu bedauern ist, dass der gelehrte Verfasser bei dem gewöhnlichen Leser zu Vieles voraussetzt. Wir können nicht von ihm scheiden ohne ihm unsern warmen Dank für die vielfache Belehrung zu sagen, die er uns hat zu Theil werden lassen, und ihn zu bitten uns recht bald mit dem versprochenen zweiten Theil zu erfreuen. Dass der Verfasser, als gläubiger Christ, in der Zerstörung und Verwüstung der altjüdischen Herrlichkeit das Gericht Gottes zu sehen glaubt, während wir mit Rabbi Akiba die sichere Gewähr einer grossen Zukunft darin erblicken, wird ihm kein billig Denkender verargen. Hoffen wir, dass es dem ehrwürdigen Verfasser gegönnt sein mag aus einer neuen Auflage die vielen störenden Druckfehler zu entfernen. P. 157 ist offenbar durch einen lapsus calami aus dem Vertrage Salah-ed-dins mit Kaiser Friedrich II der Harun-al-Raschids mit Karl dem Grossen geworden.

Als eine Sonderbarkeit merken wir noch an, dass der Verfasser den „Stein, den die Baumeister verworfen haben“ wirklich in der Tempelmauer aufgefunden haben will (P. 89). Das Gleichniss ist bekanntlich aus Psalm CXVIII, 22 hergenommen.

Im nächsten Jahrgang dieses Jahrbuches gedenken wir eine den Freunden und Forschern des heil. Landes gewiss willkommene Anzeige der andern Schriften des würdigen Verfassers nebst einer Biographie desselben erscheinen zu lassen.

Au noble et bienfaisant Seigneur
Monsieur le Baron

EDMOND de ROTHSCHILD.

Louange à Dieu qui nous a laissé vivre pour arriver à ce jour heureux dans lequel nous avons commencé à creuser un puits dans notre terrain de Gédéra (Katra). Trois années nous avons horriblement souffert ; nous avons acheté à haut prix de l'eau amère, malsaine, de l'eau de dispute (מריבה ; v. Nombres XX, 13) puisée du puits de querelle (עשק ; v. Genèse XXVI, 20). Mais bientôt nous aurons le plaisir de boire notre propre eau ; cette eau douce fraîche, qui monte du puits du large (רחובות ; v. Genèse XXVI, 22). A qui devons nous ce puits ? par qui nous monte cette bénédiction des profondeurs de la terre ? C'est par vous noble bienfateur qui êtes attaché de tout votre coeur à notre Terre ; par vous, qui ne vous laissez pas d'accorder vos faveurs à ceux qui cultivent notre terre partout. C'est par vous que nous sommes parvenu à avoir la permission de construire sur notre terrain de Gédéra et c'est vous qui nous avez donné le pouvoir de creuser notre puits. En commençant ce travail nous nous souvenons de votre bienfait et notre coeur est plein de sentiments de reconnaissance infinie. Nous prenons la liberté de vous l'exposer, en vous priant de vouloir bien nous donner la permission de faire porter à cette oeuvre votre illustre nom et que ce puits soit appelé באר בנימן. Ce nom sera pour nous et pour les générations futurs comme souvenir de vos bienfaits avec nous.

Nous bénissons et respectons votre nom

Le Colons de Gédéra.